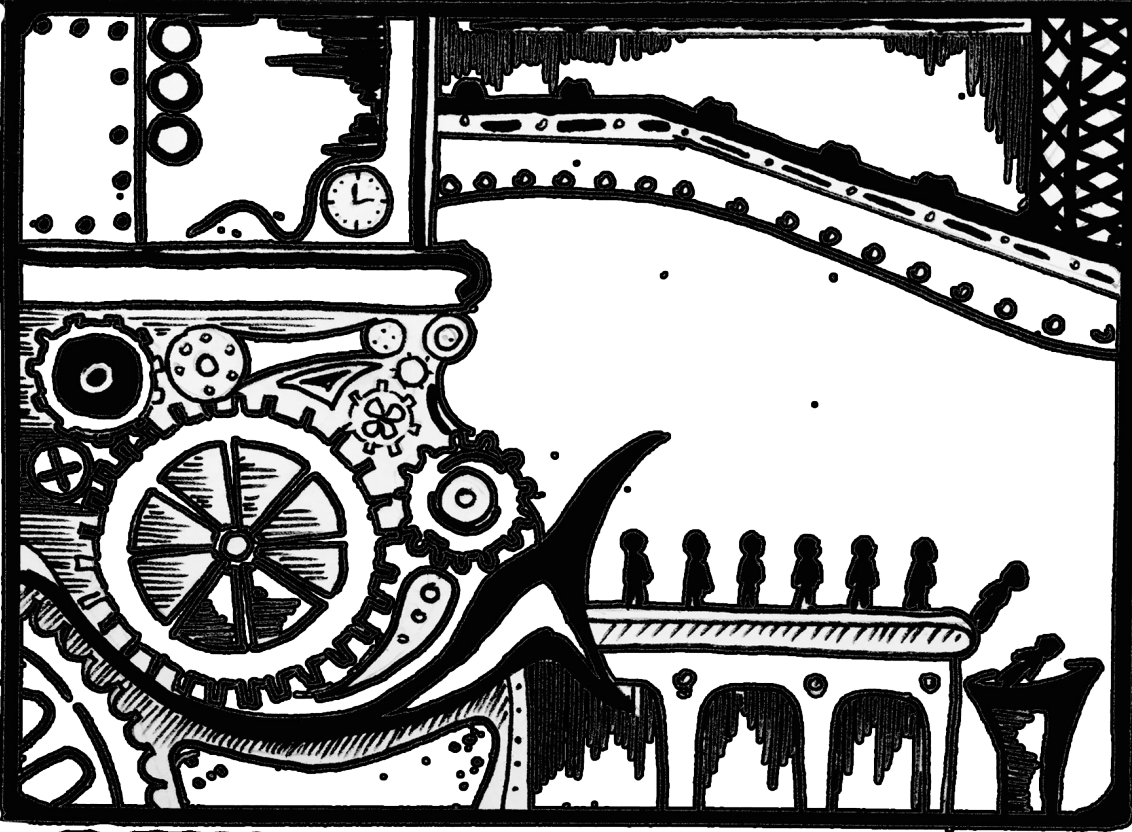

f
fabrīca
societatis

No. 1/2018

Uniwersytet
Wrocławski

Rada Naukowa Czasopisma

prof. dr hab. Rafał Drozdowski
Uniwersytet Adama Mickiewicza

prof. Józef Figa
Southern New Hampshire University

prof. dr Helena Flam
Universität Leipzig

dr Byron Gaist
American College Nicosia

prof. dr hab. Marek Krajewski
Uniwersytet Adama Mickiewicza

dr hab., prof. UW Beata Łaciak
Uniwersytet Warszawski

dr Sylwia Neidhard
Fachhochschule Südwestfalen

dr hab. Lech Nijakowski
Uniwersytet Warszawski

dr Joanna Sikora
Australian National University

prof. dr hab. Tomasz Szlendak
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Fabrica Societatis

No. 1/2018

Wrocław 2018

Kolegium Redakcyjne

Ewa Banaszak – redaktor naczelna, Uniwersytet Wrocławski

Dorota Majka-Rostek – z-ca redaktor naczelnej, Uniwersytet Wrocławski

Paweł Czajkowski – z-ca redaktor naczelnej, Uniwersytet Wrocławski

Irena Wolska-Zogata – sekretarz redakcji, Uniwersytet Wrocławski

Aleksandra Perchla-Włosik – sekretarz redakcji, Uniwersytet Wrocławski

Robert Florkowski – sekretarz redakcji, Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu

Jacek Pluta – redaktor statystyczny, Uniwersytet Wrocławski

Patrycja Karpińska – redaktor językowy, Uniwersytet Wrocławski

Anna Momot – redaktor językowy, Uniwersytet Wrocławski

© Copyright by Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Socjologii

Korekta: Anna Momot (język polski), Patrycja Karpińska (język angielski)

Projekt i wykonanie okładki: Patrycja Florkowska-Czuszke

Skład i opracowanie techniczne: Aleksandra Kumaszką, eBooki.com.pl

Wydawca

Instytut Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego

ul. Koszarowa 3

51-149 Wrocław

sekretariat, p. 208

e-mail: fabrica@uwr.edu.pl

ISSN 2657-3679

Spis treści

MODA CZY UBRANIE/FASHION OR CLOTHING

Ewa Banaszak, Debopriyo Bangerjee, Robert Florkowski, Tyll Krueger, Sudipta Saha, Dimitri Volchenkov

Coding and modelling of daily dress – about scientists coming out of the closet 8

Anna Kujawska-Kot

Ubiór i tożsamość. O znaczeniu odzieży dla bohaterów transpłciowych..... 29

MIGRACJE I TOŻSAMOŚCI/MIGRATIONS AND IDENTITIES

Byron J. Gaist

The Social Construction of ‘Ethnic Identity’: Confusion over Terms? How the Sociology of ‘Ethnic Identity’ can be Relevant to the Use of Theory in Counseling Psychology..... 55

Ziad Abou Saleh

Kryzys ekonomiczny i jego postrzeganie w świecie arabskim jako jedna z kluczowych części składowych sytuacji na Bliskim Wschodzie..... 79

MISCELLANEA

Helen Law, Joanna Sikora

Gender Stratification and Feminist Sociology: Why East-Central Europe Needs More Quantitative Gender Stratification Research..... 94

Ingo Bildstein

How to Facilitate Routinized Reflection and Truly Dynamic Adaptation in an Ever-changing Business World..... 110

INSPIRACJE/INSPIRATIONS

Radosław Sioma

Niecodzienna codzienność. Nie tylko o jednym wierszu Juliana Tuwima..... 136

Robert Florkowski

Paradygmat Carla Ransoma Rogersa w międzykulturowej perspektywie 148

Grzegorz Wiktorowski

Strategie zarządzania czystością seksualną na przykładzie amerykańskiego ewangelikalnego poradnika dla adolescentów. Studium przypadku 170

SOCJOLOGICZNE DEBIUTY/SOCIOLOGICAL DEBUTS

Agnieszka Alicja Sarniak

Konstruowanie pamięci o Żołnierzach Wyklętych w świadomości indywidualnej narodowych społeczników we Wrocławiu..... 195

Szymon Pilch

Sprekaryzowane zatrudnienie i wolontariat przy festiwalach w kontekście spektakularyzacji miejskiej kultury – analiza socjologiczna..... 216

Arkadiusz Haławin

Postulat zmiany społecznej jako narzędzie marketingowe..... 236

Moda czy ubranie

Fashion or Clothing

Ewa Banaszak

The University of Wrocław

<https://orcid.org/0000-0002-9733-0166>

Debopriyo Bangerjee

IIT Kharangpur Department of Computer Science and Engineering

<https://orcid.org/0000-0001-9773-776X>

Robert Florkowski

Poznan University of Physical Education

<https://orcid.org/0000-0001-8782-2944>

Tyll Krueger

Wrocław University of Science and Technology

<https://orcid.org/0000-0001-6983-7413>

Sudipta Saha

Indian Institute of Technology Bhubaneswar

<https://orcid.org/0000-0002-8268-0390>

Dimitri Volchenkov

Texas Tech University, Sichuan University of Science and Engineering

<https://orcid.org/0000-0002-3378-365X>

Coding and modelling of daily dress – about scientists coming out of the closet

Abstract

The article presents methodological issues related to the preparation and realisation of the project dealing with daily dress, as well as contexts and obstacles accompanying such research subject. The aim of the study is to understand better the dynamics, structures, and mechanisms accompanying daily dress and to show that dress and dressing up are significant parts of everyday life. Simultaneously, its realisation requires leaving the insofar observations in this area and methods applied in social sciences. Furthermore, rooting of the hypotheses in the empirical material calls for multiannual research and creation of methods for gathering, standardising and analyzing data.

Keywords

daily dress, dressing up, methods of creation and analysis of data

Introduction

The second part of the title is a paraphrase of Bogna Dowgiałło's idea, who entitled her article *Socjolog w szafie* (en. *Sociologist in the closet*).¹ The article presents the technique called „my closet”, which is greatly helpful in the qualitative research of clothing and daily life dressing. The important part is the meeting of the sociologist and informant by the informant's closet, which gives the scientists partial access to the reality, which takes places without their participation: clothes and the ways of their exploitation. Our idea is also concerned with the daily life dressing but with the one that is worn in the specific area of the streets seen as a public space. We have decided to use a different technique of creating data and we analyze the data differently as well. In the realisation of this product, the sociologists have to strictly co-operate with the analytics through the modeling of the data and interpretation of the outcomes.

This article discusses several methodological issues related to interdisciplinary research project that has started in 2012 and in which team of scientists deals with coding and modelling of daily dress². The aims of the project are better understanding of the dynamics, structures and mechanisms that accompany daily life dressing. As we realize our objectives, we gather data from different sources but the basic one are photo. Mostly, we use photos which were taken in the public places in a few Polish cities (however, we also used photos that were taken on the London's, Berlin's and Bielefeld's streets). On such basis, we have created a schema for coding clothes and dressing styles that allows to catalogue dressing habits on the multidimensional continuum in accordance with the main, well-measurable variables, i.e. colours, shapes/cuts, styles, fabrics, materials etc. Our aim is to prepare vast, decades long empirical material from two Polish cities (Poznań and Wrocław), as well as from a few big, European cities. In order to obtain and to analyse these complex and extensive sets of data, we will use techniques which stem, among others, from the network analysis, clusters, data mining and patterns recognition. The current stage of the research allows us to report on the contexts of our interests, ideas that we follow and the methods that we use in gathering and coding data, and on the first

¹ The full title of the article is “Socjolog w szafie. Prezentacja techniki pomocnej w badaniu ubierania się jako działania” [Sociologist in the closet. The presentation of the technique applicable in the research of clothing as an action]. It was published in a scientific journal *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 9(2), pp. 184–201 [retrieved 30-04-2014]).

² The research is entitled Coding and Modelling of Daily Life Dressing: The Wrocław Fashion Project. The first presentation of our ideas took place at the 5th Global Conference Fashion: Exploring Critical Ideas, Mansfield College, Oxford University, UK, Sept 9-12, 2013 (see: E. Banaszak, T. Krueger, K. Kocjan, D. Volchenkov, 2013, Coding and Modelling Daily Life Dressing: The Wrocław Fashion Project, <http://www.inter-disciplinary.net/critical-issues/wp-content/uploads/2013/07/Tyll-Krueger-FASH5-wpaper.pdf>). In Polish, a draft description of taken up problems was published in the article: Banaszak E. (2015). *Moda i ubiór codzienny*. Wrocław Fashion Project [Fashion and daily life dress. Wrocław Fashion Project], Research Papers of Wrocław University of Economics, 414, pp. 195-204.

analyses, which steer our further inquiries of methodological nature. In order to find answers to the most of our research questions, we need to conduct our observation for a long period of time. The obtained data will allow us to analyse the changes and to reveal long-term behaviours.

Contexts of interests

Fashion constitutes clothes and clothing an important plane of social life, on which social differentiation and inequality (age, sex, bodily norm, identity, wealth, cultural capital) are shaped, expressed and validated (Krajewski, 2005; Simmel, 1980; Veblen, 2008). Fashionable clothes is a distinctive feature of currently interrelated economic, political and celebrity elites (Bourdieu 2005). Its aim is still underlining and deepening of the differences that separate the elites from the rest of the segments of social structure through the rejection of straightforward purposefulness, practical usefulness and movement towards the esthetics, pleasure and extravagance, which is currently demonstrated with the use of the collections of expensive fashion designers and the one-time use of a given model³. Beside fashion, clothing and its final effect, which is the clothes presented to the others, are an important part of everyday life for each of us. Clothes play an important role in our life. Clothes constitute a powerful world of thoughts, habits and choices that exercise an influence over us (Agamben, 2010). Therefore, it is not surprising that the dress performs so many functions and that is it the ground on which so many contradictory dynamics clash: we treat it as an expression of individual taste; we use its ability to non-verbally communicate one's identity; we arrange its different parts into

³ The evidence supporting this claim can be found in the tone of the posts published on the Internet websites about Catherine, Duchess of Cambridge: there is an astonishment for the style of her clothes from retail chains – which is mostly ascribed to the way of wearing those clothes by this person that to the clothes themselves – and writing at length about her frugality, because Catherine also chooses clothes made by less famous designers and she shows up in the same dress or shoes more than once (“Even though Catherine, Duchess of Cambridge, could wear different clothes each day, she is very sensible and frugal with her choices of the dress. She happened few times already to wear the same dress, which was pointed by fashion critics as a fashion faux pas. (...) Are Kate Middleton’s nude high heels the hardest working shoes in the world? The Duchess is wearing those shoes already third year in a row [...].” (“Księżna Catherine, choć mogłaby codziennie ubierać się w inny strój, w doborze garderoby jest bardzo rozsądna i... oszczędna. Już kilka razy zdarzyło jej się założyć tę samą sukienkę, co wytknęli jej krytycy mody uznając to za modowe faux pas. (...) Czyżby cieliste szpilki Kate Middleton były najcięższymi pracującymi butami na świecie? Księżna chodzi w takich butach już trzeci rok (...).”). See: *Nie taka idealna – wszystkie wpadki księżnej Kate* <http://kobieta.onet.pl/moda/wpadki-ksieznej-catherine/79g04>]; furthermore, there are information about Victoria Beckham’s purses – Victoria Beckham owns plenty of extremely expensive “Birkins” by Hermes). Clothes (but also accessories, such as shoes or purse) are the material evidence of having an access to the economic and cultural capital but they are also a manifestation of bodily hexis (because they require a specific body and the difference between social positions is inscribed in this body: its size, shape, visible/observed age).

a code that expresses a group membership etc. As Tomasz Leszniewski claims, these issues are interrelated; they are based on the same processes and they give an individual the feeling of group membership, as well as the feeling of distinctness and uniqueness (Leszniewski, 2009, p. 52). On the subjective level, it is displayed by the common reluctance to dress differently from our friends. On the other hand, there is a group of people who do not want to look the same as the passers-by or any other person within the eyeshot. The dress inscribe people wearing it into a given social class, all the same creating a relatively homogenous internal picture and excluding a given class from other groups. In other words, the dress reflects class and cultural differences, but at the same time, it expresses global fashion trends. The well-known tension between conformism and self-expression has been supplemented by another one. Local – global antinomy has an objective (cultural and economic) and subjective dimension – how to express oneself with the use of clothes sold in the retail shops; how to communicate others one’s individual taste, preferences, social status etc. with mass-produced daily life dressing?

Dress market, considered fashionable, is still developing dynamically. In each bigger city, there are a few (if not a dozen or so) malls which space is mostly taken up by articles of clothing brands. Furthermore, there are plenty of another, independent shops and boutiques, where almost everyone, depending on the content of their wallets, could find something for themselves. The widely understood fashion market has eased the access to what is considered fashionable at the given time. Most of people who enjoy the consumer’s status could obtain something that is at the given time popular and/or acclaimed. Easy access to everyday clothing is a frequent argument for the phenomenon of the democratization of fashion (Szlendak, Pietrowicz, 2007). However, is this really the case or does the egalitarianism looks into the wardrobe as well? How is it related to the mentioned earlier differences, for instance, class differences? Institutions preoccupied with fashion – fashion designers, editors, stylists – create new trends all the time, but do they influence daily life dressing and, if yes, to what degree? Do the fashion shows taking place repeatedly each season, called *haute couture* (fr. high fashion), have an impact over the everyday dressing habits of the most of us? Even clothes that are conforming to the present trends are usually relatively more expensive and this results in an uneven access to them.

Dressing styles are changing and today those changes take place faster and more frequently than in the past. The cycles of changes happen within few months and the offer a wide range of particular items of clothing (Braudel, 1981). However, what we will see on streets is also highly influenced by the giants of retail sales (we call their shops the “retail shops”) – these are a couple of main brands, which decide every season what will be worn within the next few months, what will be the current “must have”. This

politics possesses clear economic aspect; the point is to create clothing items which will be sold. This variability is controlled by mechanisms borrowed from fashion. How does the so-called “street” act towards seasonal novelties? The seasonal character of cuts and colors may seem overwhelming but the “streets” handle it preaching, for example, the immortality of inventions such as jeans and t-shirt. Though it was the most popular in the 60s, this combination of clothes is still in use. Season by season, it is still visible on the streets and present in nearly every clothes shop. Only the details change⁴. There are more clothes in wardrobe which stood the test of time. Fashion business calls them the “carry over” products, i.e. such clothing that is unbothered by the seasonality and can be found in the shops irrespective of the time of the year (they can differ only in the clothing insulation, depending on whether they are sold during the spring/summer season or autumn/winter one). Rocker jackets, converse snickers or the classical black dress could be given as examples here. There is also a separate category of clothes which is called “basic”. Plain t-shirts or trousers, minimalistic sweatshirts and sweaters usually belong to the category of these basic items. They are usually the base, which is combined with seasonal, depending on the current trends, elements of the dress. Is this organization a way of respecting pragmatic customs that customers make of mode codes? Is it the way in which the “street” disrespects clothing codes of haute couture? Is this kind of clothing really worn everyday and visible among the by-passers? Which items of our clothing display similar continuity and which can be said to be present regardless of the trends? Is there any relationship between what is happening in the fashion world and our long-term behavior? If yes, what does it consist in? Is it possible to notice the differences in the dressing habits of the habitants of certain cities or countries? Are these types of diversification less of local character and more of transnational or cultural? Could the clothes worn every day inform us how people handle the earlier mentioned tensions? Is it affected by such variables as sex and age? These questions made us plan and run research that could allow us to conclude whether certain phenomena exists or not.

Perturbations related to the study of daily life dressing

How should the clothes/clothing be studied as a socio-cultural phenomenon, without narrowing it down to the fashion? Such a question is not unjustified, since fashion turned out to be significantly more a sociological category than dress and dressing up. Fashion is also a phenomenon which, on one hand, turns dressing up into an important social event of modern societies (König 1979, Lipovetsky 1994), and, on the other, makes

⁴ For instance, in the case of trousers it is their preshrinking, the width of trouser legs or the type of waist, which decide about the attractiveness of the trousers.

clothes an object of interest of sociologists. It does not mean that there are not any scientists who could not perceive dress itself as an interesting subject; however, there had not been many of them (e.g. second Chicago school of sociology, French sociologists; see also Dowgiałło 2013: 185)⁵. The number of research devoted to the daily life dress and dressing is still low, which could be the result of the triviality of clothes/clothing as well as “partially [related to] the lack of proper methodology to investigate this part of social reality”⁶ (Beward, 2003, after Dowgiałło, 2013, p. 186). The quotation is concerned with the qualitative research; however, we believe that it can be used with reference to certain other methodologies as well. It is also not an easy subject to study; perhaps, because so many works devoted to this issue are based mainly on the declarations of respondents.

Dress/dressing up in our project (and on this stage of research⁷) comprises of wearing different items of clothing in the conditions of co-presence in a specific area, which is the street of a big city. The specific of a street is, among others, based on the crossing the frames of one episode or meeting; it is quite difficult to change the dress for the next interaction partners – it can be modified (we can take off a jacket, loosen a tie, roll up the sleeves or legs, etc.); however, these modification do not result only from the interactional influence but other factors as well (e.g. the temperature of environment, weather conditions). Clothes (not only in such conditions) cannot be adjusted to verbal communicates; therefore, the items of clothing need to be combined in such a way as to review the effect as normal⁸. In opposition to ambiguous clothing and non-sense clothing, “*normal clothing* allows the interaction, yet it is not special stimulus to engage personal contact. *Non-sense clothing* can cause anxiety or even lead to stigmatization, which could be impediment the interaction. Only in the case of *ambiguous clothing* there is a clear ‘review’ ... such clothing positions the person who wears it on the prominent position ...”⁹ (Dowgiałło, 2013, p. 188). By the term ‘clothes’ we understand the items of clothing which are displayed to the participants of the street meetings or episodes. The final effect (i.e. the clothes

⁵ In recent years, there is noticeable growth of interest in the female wardrobe and in the meaning of daily dress. See: Guy, Banim and Guy (2001); Woodward (2007); van der Laan, Velthuis (2013); Klepp, Bjerck (2014).

⁶ “...po części [jest związane] z brakiem odpowiedniej metodologii do badania tego obszaru rzeczywistości społecznej” (Beward, 2003, after Dowgiałło, 2013, p. 186).

⁷ The project has been planned as a multistage research, where each stage has its specific issues and the methods of creating and analyzing data. Coding the data retrieved from the photographs and its modelling is the first stage.

⁸ We are referring here, after Bogna Dowgiałło, to the theoretical idea represented by Gregory P. Stone in his work *Appearance and the Self* (1977).

⁹ “[u]biór oczywisty (normal clothing) co prawda umożliwia interakcję, ale sam w sobie nie stanowi szczególnego bodźca do nawiązywania kontaktów osobowych. *Ubiór niezrozumiały* (non-sense clothing) może budzić niepokój, wręcz może powodować stygmatyzację, przez co bywa przeszkodą do podjęcia interakcji. Dopiero w przypadku *ubioru nieoczywistego* (ambiguous clothing) pojawia się widoczna „recenzja” (...) taki ubiór stawia noszącego na pozycji eksponowanej (...)” (Dowgiałło 2013, s. 188, translation mine: PK)

presented to the others) is a form of record of a string of activities to which we, the researchers, do not have an access or we do, but only restricted. It is materialized and embodied practical knowledge of the person wearing clothes, which is resulting from an experience (buying clothes, wearing them, designing specific sets, using reviews received from the interactional partners, etc.). This experience differs from the stylizations done by professionals and presented by models, celebrities and elites. This part of reality happens without the direct participation of agencies from the world of fashion and without fashion professionals.

Methods

The aim of our research project is better understanding of dynamics, structures and mechanisms participating in daily life dressing. Its realization requires retrieving data from different sources, applying diverse methods of analysis and using specific techniques of gathering, storing and preparing data, as well as skilled and creative combining of such diverse data so as the presented hypotheses were more strongly rooted in facts than they were before. Because of the above mentioned requirements, the project has been divided into several problem areas and manners of realizations. We have decided that in order to find answers to some of the posed questions and to realize basic aims, we should not gather qualitative data and we should go beyond standard quantitative procedures applied in sociology. We have decided to use the atypically understood existing material to learn the dressing habits; it is the clothes seen on the streets, a materialized record of earlier activities. The combined items of clothing, worn and shown to the others, are a form of record of human activity and thereby a form and source of naturally occurring data. The observation of the final effect, which is the clothing worn in the conditions of co-presence of others in the space of the street, allows avoiding part of difficulties that arise from the application of the category of fashion to clothing, or from relying solely on the declarations of the subjects; or those which are related to the presence of the researcher during everyday actions, which are usually not accompanied thereby (as, for instance, in the technique “my closet”). It does not mean that our manner of conduct is free of any downsides, e.g. we do not gain knowledge on the decisions regarding buying and using clothing, which result from both individual preferences and influence of significant others. Furthermore, we do not grasp the processes of mutual matching of dressing up activities, as well as ‘matching’ objectively available final product, subjective preferences, and influences of significant others in the process of dressing up, which is understood as taking up an activity of buying and wearing certain clothes and as a process of negotiating the meaning of clothes by their users in everyday life.

The specificity of the gathered material results from documenting the elements of clothing and their sets on the photographs took by researcher. We used photos that presented well-lit, full, front silhouette, so that we could retrieve the most detailed information on the clothing, including colours and texture of the materials. To avoid subjectivity, the colours were coded with the use of computer program. In order to avoid subjectivity, the colours were coded with the use of computer program. In the Autumn 2012, we have taken a series of photographs on the streets of three European cities: Bielefeld in Germany, Wrocław in Poland, and London in Great Britain. The choice of the cities was not determined by any special assumptions but by our possibilities. We have taken pictures in public places. It was significant for us that the gained material was diverse; that the people on the photos were of different age, sex, socio-cultural status and economic wealth. It was not easy to choose the such places, for instance, because of the shrinking public-access areas, performing public functions. It is more and more frequent that such places are not owned by the city and these owners determine more or less explicit rules of being in their areas. However, it is still possible to find in the big cities places, where the paths of people of different social, economic and cultural attributes cross. After determining where are such places, we began taking photographs. In our first attempt, we have considered only the character of the place and the weather (we have chosen sunny days; this choice was determined by the quality of the photographs, our mood, as well as the character of clothes worn on such days – as observers, we were interested in gaining the most data that we could read from the pictures). We have used the photographs several times; for the first time to create the coding schema, for the second time to check whether it is possible to accurately and reliably describe the daily life dress with the use of our schema, and for the third time to described and code the most of the cases in order to create a prototypical data base.

In order to gain a large enough data base to realize our scientific goals, we have needed a proper schema allowing to code the items of clothing and styles. In other words, we have needed a tool that would allow us to “retrieve” a significant amount of information from the photographs in the form suitable for the mathematical analysis with the use of computer techniques. Therefore, we have used the first series of the photographs as a visual material to create the coding schema. The main issue was to create a general model of the silhouette that would organize further work on the schema. We decided to create separate schemas for men and women, slightly different, yet based on the common core, allowing their integration and comparison. It turned out that the drafted conceptual work was more easily performed in the case of men. This is where we started creating our schema. The next task was to reduce the abundance of cuts and models to the types that reflect the basic differences and the most significant characteristics. The next step was to transform them into variables of certain values. The outcome of our work

is a complex schema, suitable for coding clothes and dressing style, which allows to directly catalogue on a multidimensional continuum the dressing habits in accordance with the main, well-measurable variables, such as colours, cuts, styles, textures, materials, etc. It assumed the shape of a table. We have also placed in the table numerically-literal codes, which allow us to transform our observations into the data base for statistical analysis.

The male coding scheme

We will take colour values from the following body parts
(in brackets the variable name is displayed):

Color:	feet (fc)	legs (lc)	torso – base (tbc)			torso – cover (tcc)	head (hc)	suite (sc)			
feet (f)	legs	legs (l)				legs	torso – base (t1b) and (t2b)				
style (fy)	socks	material (lm)	shape/ type (ls)	length (ll)	age-type (la)	patterns	type (tby)	patterns/ texture (tbt)			
1: sport	a: converse	1: with	1: jeans	1: skinny/ close- fitting	1: normal	1: mono	1: shirt	a: short	1: mono		
	b: athletic							b: long			
	c: casual							#: in			
				+: out							
2: boots	a: sport	2: with- out	2: cord	2: normal	2: half	2: washed out	2: strips	2: T-shirt	2: strips	a: vert	
	b: elegant										b: hori
	c: casual										
	d: military										
3: casual shoes	3: not visible	3: wool/ cotton	3: wide	3: short		3: motives	3: polo	3: rhomb			
4: elegant		4: sport/ synthetic	4: baggy			4: imprint	4: sweater	4: motives			
5: sandals		5: leather				5: checker	5: sweatshirt	5: imprint			
6: moccasins						6: others	6: zip sweatshirt	6: picture			
7: flip-flops							7: jacket	7: others			
							8: blezer	8: checker (plaid shirt)			

Table 1. Part of the male coding scheme. Source: Ewa Banaszak, Konrad Kocjan, Tyll Krueger

The female coding scheme

We will take colour values from the following body parts
(in brackets the variable name is displayed):

Color:	feet (fc)	legs (lc)	corpus – (c)	torso – cover (tc)	head (hc)	suite (sc)
style (fy)				heel (fh)		Platform (fp)
				height	thickness	
1: sport	a: converse			1: flat		1: full
	b: athletic					2: front
	c: casual					3: back
2: casual shoe				2: medium	a: thin	
3: elegant					b: medium	
4: sandals					c: thick	
5: flip-flops				3: high		
6: boots	a: sport	1: low	# in	4: very high (>15cm)		
	b: elegant	2: medium				
	c: casual	3: high				
	d: military	4: over-knee				
7: mules shoes						

legs (l)

trousers (lt)					leggings + tights	skirt				
style+ material	Shape/ type	length	age-type	patterns		style+ material	Shape/ type	Length	patterns	
1: jeans	1: skinny/ close -fitting	1: long	1: normal	1: mono	1: tights	1: jeans	1: close -fitting	1: long	1: mono	
2: cord	2: normal	1a: 7/8	2: washed out	2: strips	2: leggings	2: satin/ silk	2: normal	2: medium Knee uncov- ered	2: stripes	a: vertical b: horizont
3: wool/ cot.	3: wide	2: half		3: motive	3: without socks/ tights	3: wool/ cot.	3: wide	3: medium Knee covered	3: rhombes	

legs (l)									
trousers (lt)					leggings + tights	skirt			
style+ material	Shape/ type	length	age- type	patterns		style+ material	Shape/ type	Length	patterns
4: sport	4: baggy	3: short		4: imprint	4: socks	4: mixed		4: short	4: motives
									5: Polka dots
				5: checker	5: not visible socks				6: checker (plaid skirt)
5: leather				6: others		5: leather			7: others

Table 2. Part of the female coding scheme. Source: Ewa Banaszak, Konrad Kocjan, Tyll Krueger

Male coding scheme comprises of 19/27 variables (without colour/with colours), which describe feet/shoes, legs/trousers, torso/basic coat and overcoat, head/headgear, colours, cuts, materials, textures, patterns/designs. On the basis of the decisions that have been made during the creation of the coding schema for items of clothing and dressing styles for men, we have begun work over the modification, extension and adaptation of the schema to use it for the recording of the observations concerning women. The table with female coding scheme comprises of 35/54 variables (without colour/with colours)¹⁰. The schema was tested in order to verify whether it allows to accurately and reliably record information concerning every day dress. The three researchers took the roles of coders. We have chosen a dozen or so full silhouettes of men and women from the photographs taken from the front and with well-visible items of clothing¹¹. Then we numerated the silhouettes visible on the photos and began the coding. The comparison of the results of our work was quite satisfactory. We found only few evident mistakes and errors and a dozen or so of discrepancies¹² in the codes. In order to prevent those discrepancies from

¹⁰ Both of the schemes, the used categories and their names were consulted with an expert; a person who works in a designer shop with fashionable clothing and belongs to the company which attempts to shape trends of every day dress.

¹¹ We chose only adults. We did not consider children and teenagers because both these categories do not decide at all about their clothing or their choices are, in different ways, contingent upon adults. The proposed procedure does not allow to decide who is dependable on others in their decisions, how significant is this influence or what is its nature. This fact is significant for the questions that we ask. This objection is also applicable in the case of adults; however, the further steps of the project include the recognition of factors that influence the decisions and choices of every day dress as well as the nature of the influence.

¹² The discrepancies were of different nature. A significant amount of discrepancies was concerned with the judgment of the age, especially in the case of women. It was difficult to find the right solution since

happening we have decided to provide a detailed training to the coders and to provide a coding scheme with a legend¹³.

female	female	female	female	female	female	female	female
feet	feet	feet heel	feet heel	feet	leg/trous.	leg/trous.	leg/trous.
color	style	hight	thickness	platform	color	style/mat	shape
#32433D	2	1			#223245	1	1
#AA8743	2	1			#1E2636	1	1
#191E21	2	1			#191E24	1	2
#2A2D34	2	2	b				
#F8FFF8	2	1			#1D282E	1	2
#414A59	2	1			#72716F	2	2
#ACA9A2	2	1			#B2CBD0	2	2
#2D383D	2	1			#4F6C7C	1	1
#2F474B	2	1			#1E3138	1	1
#4C5C5C	2	1			#1E1E28	1	1

Table 3. Part of the data base for women. Source: Ewa Banaszak

It has to be clearly stated that the photo, even the best made and prepared, allows to retrieve only what is visible. It is a great wealth of data which we subjected to reduction during the creation of the scheme for coding clothes and clothing styles. However, the wealth of this nature is not enough to realize all of the aims of our undertaking. As it was already mentioned, on the photographs we can see the worn clothes but we cannot find out what decided about their choice and what are the meanings given by the clothes owners and observers to different items of clothing. Therefore, the second phase of the project should aim at the discovery of the factors influencing the decisions and choices of daily life dressing and the nature of their influence (e.g. by the standardized questionnaire filled single-handedly by the respondents). Perhaps the outcomes of these two phases of the

coding in this category is based solely on the subjective assessment and the discrepancies were concerned with the adjoining categories. Therefore, the discrepancies were minor. When it comes to the errors that were made, the only advice is to exert attention and engagement in the coding. The skillfulness of the coder grows with the process of coding (which can be measured by the amount of time needed for the same action at the beginning and in the end of the task) and the number of errors declines.

¹³ The legend contains examples that allow to depict and describe the connotations of a given category (this involves two facts: firstly, the fact that the coder was at the same time the creator of the scheme and the small amount of discrepancies in coding could be significantly related thereto; secondly, the fact that the possibility of objective reading of the photographs is restricted and the process of interpretation is inevitable). This phase of the project allows the possibility of engaging scientists from other facilities, who could use our coding scheme and matrix to post and save the coded data, to create and complement the raw data base and to use this data base, downloading data for their research.

project will require deepening. Hence we do not exclude the possibility and/or necessity for the third phase of the project – the qualitative research, group interviews (focuses) and individual in-depth interviews. This phase would be the narrowest when it comes to the number of investigated cases but the deepest when it comes to the data allowing to understand the observed regularities and paradoxes. The third phase would also allow us better understanding of the meanings related to different items, cuts or colours of clothing.

Results

The discussion of the first and restricted results is conjoined with a general presentation of theoretical conceptualization of the suggested data analysis methods. The first of the suggested methods is based on calculating a dress up distance between the appearance of street walkers directly from their photographic images taken *in situ*. The notion of dress up distance closely resembles well known dress-up games or spot-the-difference puzzles: following a standard list of attributes which we discuss in details in the forthcoming section, it accounts for a number of differences in the clothing, footwear, accessories, and age between two individuals. Informally, the dress up distance between two individuals equals the minimum number of single-element redress (put on, put off, and changes) required to transform the appearance of one person into another. In information theory and computer science, a string metric for measuring the difference between two sequences counts the minimum number of single character edits (insertion, deletion, substitution) required to change one strings into the other (Levenshtein, 1966). In our approach, the Levenshtein distance between two vectors encoding the appearance of two individuals is nothing else but a minimum number of clothing operations required to transform the appearance of one person into another (so that it is always a non-negative integer number). Since the strings describing the appearance of men and women are of different lengths, we consider them separately. If a number of individuals is considered, all the information about dissimilarities in their appearances is encoded in a symmetric matrix of pair-wise dress up distances; and this information has to be visualized. The typical method of representing a distance information is to convert the matrix into a phylogenetic tree: so that the look-alike individuals appear on the adjacent leaves of the tree. Trees are interpreted by summing up the length of the branches separating data items described by a symmetric matrix of dress up distances. If the lengths of the branches are short, the tree describes a group of individuals looking similarly; if the branches separating two individuals are long, the tree describes them as being committed to the different dress traits. Nevertheless, a tree structure accounts only for the bilateral type of relations between the most similar data elements and displays only a well-clustered segment

choice if we are interested in looking for the patterns and clusters. It also allows the statistical study of relative sparse data sets, where classical tools are of limited use due to the high dimensionality of the said data. There are multiple relations between sets and it possible to present the relations between the points in different ways. The analysis of graphs should provide with the sought information.

Typically, projections of bipartite networks have a lot of cliques – that is group of nodes, where every node is connected with any other node from the group. For instance, all individuals which wear blue jeans of a certain type (e.g. medium age, normal fit) will become connected by an edge in the case of the projection on the individuals. Hence the size of clique structure reflects the amount of people wearing a given fashion item. Overlap between the cliques denotes the amount of people wearing simultaneously different fashion items. With respect to the projection on the fashion items, partition cliques represent the clothes that individuals wear (each individual gives rise to a single clique consisting of the fashion items worn by the person on the photo). Hence large overlaps between the cliques of the clothes projection indicate typical pattern of dress combinations observed in our population. Below, there is a weighted graph, where the weight of an edge (thickness of segment) between two nodes (particular variants – elements of the dress) depends on the frequency of their appearance. The thicker is the segment, the more frequent is the combination of the elements. Colour variable was coded by the continuous variable and is not presented in the graph (it will be analysed separately).

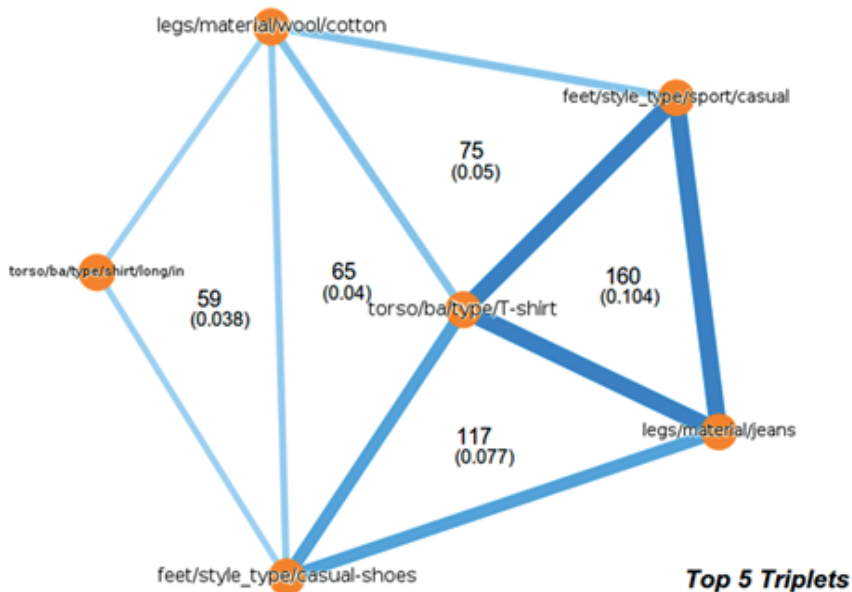

Figure 2. Projection based on common clothing triplet. Source: Debopriyo Bangerjee

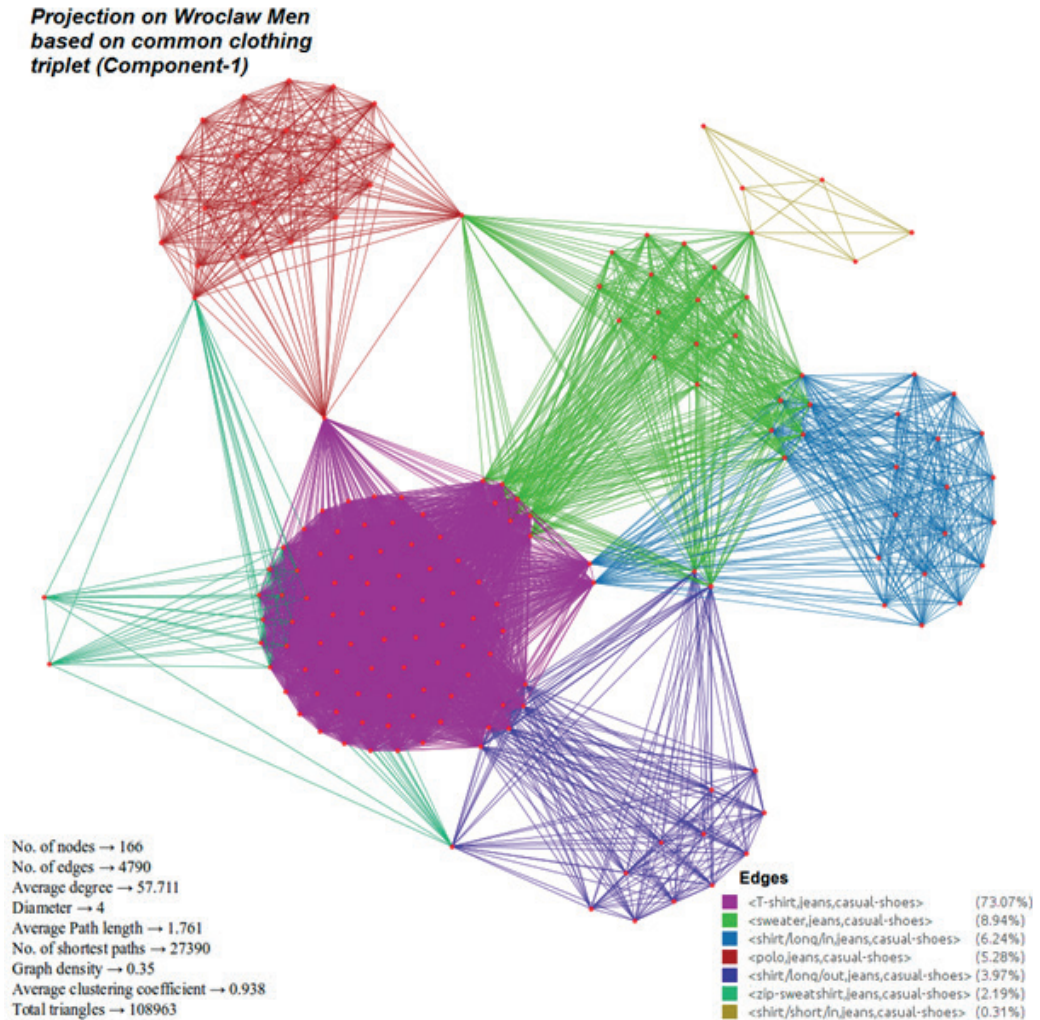

Figure 3. Projection on Wrocław Man based on common clothing triplet. Source: Debopriyo Banerjee

As a result of the analysis, we created schemas that illustrate the most common dress correlations, i.e. which items of clothing are paired. Certain tendencies are already apparent, though the graphs consider insignificant percentage of the data. The hypothesis that certain items of clothing are chosen relatively more often than the others. It emerges from the presented networks that the most common items of clothing for men were: long jeans trousers, regular, or not washed-out/threadbare along with a T-shirt/shirt and casual shoes. The most common variant among women were: flat shoes, long, skinny trousers not ripped or bleached. Taking the most popular items of clothing into consideration, model sets for men and women were generated. Each most common item of clothing was paired with other most common items. One of the elements was

a starting point and the rest was generated accordingly. The result of these operations are presented below in the form of visualizations. The most popular combination for women comprises of skinny trousers, monochromatic shirt and flat shoes. In the case of men, the set consists of jeans, monochromatic shirt as well and casual shoes. These types of prototypes project an image of certain averaged or standardized set of clothes, which could be worn by a randomly selected individual, and its casual character. We intend to examine more closely correlations and clothes stylistics or dynamics and relations between them in the further analyses of empirical material.

Figure 4. The prototypical outfit for men.

Figure 5. The prototypical outfit for women.

While analyzing the dress choices, it is not possible to ignore the dress colours. The issue with colours is their subjective reading by scholars: the knowledge of the colours, their finding on the wide spectrum of colours and their reading can differ significantly. Thus, to prevent these issues from arising, we used specialist measuring instrument – a computer program, which allowed more objective colour readings. Colour becomes particularly relevant in the choice of clothing, mixing it with other items of clothing and accessories but, at the same time, it depends on individual preferences and seasonal trends.

Already at the level of preliminary data processing, it became evident that colours play a significant role for both men and women in the choice of specific dress combinations. The colour analysis shows correlation between the coloristic choices in the section feet/legs – i.e. an apparent relation between the colour of the shoes and the colour of trousers, as well as in the section legs/torso – i.e. a relation between the colour of trousers and the colour of torso's clothing item. There are few colour variants, which reflect people's tendency towards specific combinations of the items of clothing.

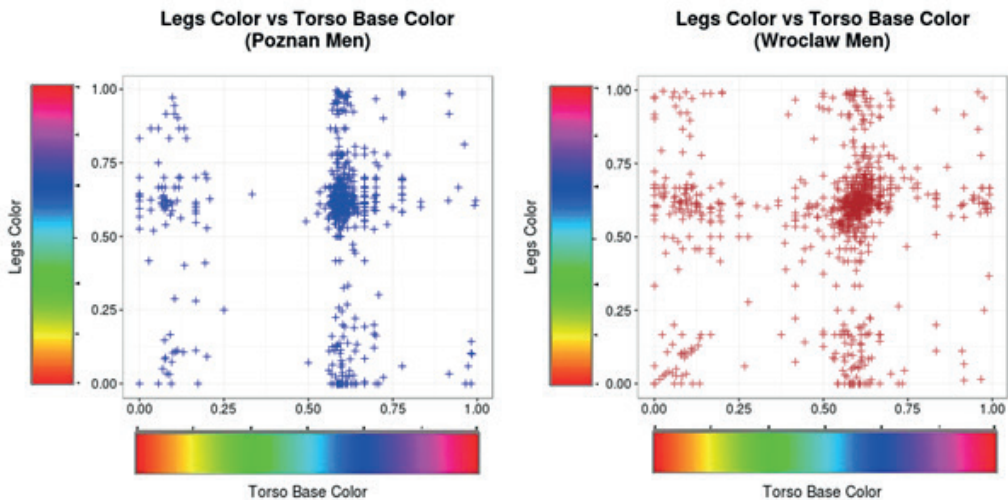

Figure 6. The colour combination for torso and leg for men. Source: Debopriyo Bangerjee

Conclusions

To sum up, we repeat one more time that at this stage of research our goal is to understand dynamics, structures and mechanisms that accompany dressing. The above presented results are only the beginning of further analysis and study of discussed inter-relations. Ultimately, in this phase of project and through the work on photographs, we aim at creating a data base according to the above described procedure. Large amount of data is necessary because of the number of considered variables; furthermore, we plan to use tools applied in the analysis of large data sets. The significant number of variables requires different methods of analysis that the ones applied in social sciences. The preparation and analysis of the data retrieved from the photographs allows us to determine the type of everyday dress, the most popular elements of clothing and their combinations, but also the elements of dress that appear regardless of the seasonal trends. This should also allow us to: perceive differences in daily behaviors connected with the dress in the inhabitants of chosen cities; to offer the basis to determine the character and range of such

differences; to establish whether everyday clothing worn in the specific public space, i.e. the streets, can inform how individuals handle tensions created by such antinomies as conformism – self-expression, global – local, egalitarianism – elitism. Perhaps certain items of clothing enjoy such popularity because they are open to interpretations and they allow to handle the mentioned antinomies. The obtained data will also be a point of departure to determine to what extent does the fashion institutions influence everyday dress and dressing habits; how does “the streets” handle the seasonally changing fashion; is there a connection between what is happening in the fashion and long-term, everyday dressing behaviors; and if yes, what is its nature. In other words, we expect that the gathered and analyzed material allows us to describe dressing habits, extension of the formulated hypotheses, their establishment and confrontation with beliefs based on our experiences, thus on the completely different data. The gathered data should allow us to learn about the elements of changes in fashion in the understanding of common taste (Blumer, 1969) and its dynamics, dress practices of “the street” in relation to the fashionable/unfashionable code (Davis, 1994). For example, we compare the information retrieved from the coded photographs of the inhabitants of different cities with models’ silhouettes, from fashion magazines and so-called look-books of leading fashion brands, coded in the same way. This procedure could reveal whether the trends promoted by the fashion magazines and fashion brands that attempt to influence the market are reflected in the dress of city inhabitants and shown to the passers-by; and if yes, what exactly and after what time does it take place.

The materials that we gather and the tools that we have created or chosen are destined for the analysis of large amount of data. Gathering of such an amount of data requires a significant amount of time as well, especially if we are to grasp a dynamic aspect of the phenomena that is in the centre of our interest. This presentation aims at representation of the goal and research questions and illustration of the chosen methods and the directions of further study.

References

- Agamben, G. (2010). *Nagość*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Banaszak, E. (2015). *Moda i ubiór codzienny*. Wrocław Fashion Project/Fashion and everyday clothes. Wrocław Fashion Project. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego/Research Papers of Wrocław University of Economics*, 414, 195-204.
- Banaszak, E., Krueger, T, Kocjan, K., & Volchenkov, D (2013). *Coding and Modelling Daily Life Dressing: The Wrocław Fashion Project* [dostęp: 10-01-2014]. Dostępny w Internecie:

<http://www.inter-disciplinary.net/critical-issues/wp-content/uploads/2013/07/Tyll-Krueger-FASH5-wpaper.pdf>.

- Blumer, H. (1969). From Class Differentiation to Collective Selection. *Sociological Quarterly* 10(3), 275–291.
- Bourdieu, P. (2005). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*. Tłum. P. Biłos. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Braudel, F. (1981). *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*. New York: Harper & Row.
- Breward, Ch. (2003). *Fashion*. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, F. (1994). *Fashion, Culture and Identity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dowgiałło, B. (2013). Socjolog w szafie. Prezentacja techniki pomocnej w badaniu ubierania się jako działania. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 9(2), 184–201 [dostęp 30-04-2014]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.
- Guy, A., Banim, M., & Guy, A. (2001). *Through the Wardrobe: Women's Relationships with Their Clothes (Dress, Body, Culture)*. Oxford: Berg.
- Kalinowski, S. (2009). How well do evolutionary trees describe genetic relationships among populations? *Heredity*, 102, 506–513.
- Klepp, I., Bjerck, M. (2014). A methodological approach to the materiality of clothing: Wardrobe studies. *International Journal of Social Research Methodology* 17(4), 373–386.
- Krajewski, M. (2005). *Kultury kultury popularnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- König, R. (1979). *Potęga i urok mody*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- van der Laan, E., Velthuis, O. (2013). Inconspicuous dressing: A critique of the construction-through-consumption paradigm in the sociology of clothing. *Journal of Consumer Culture*, 16(1), 22–42.
- Leszniewski, T. (2009). *Moda i tożsamość – dylematy współczesnego człowieka w świecie konsumpcji*. W: T. Szlendak, K. Pietrowicz (eds.), *Rozkoszna zaraza. O rządach mody i kulturze konsumpcji* (s. 49–61). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Levenshtein, V (1966). Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals. *Soviet Physics Doklady*, 10, 707.
- Lipovetsky, G. (1994). *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Simmel, G. (1980). *Filozofia mody*. W: Sławomir Magala, Simmel (s. 180–212). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Stone, G.P. (1977). *Appearance and the Self*. W: A. Rose (ed.), *Human Behavior and Social Processes. An Interactionist Approach* (s. 86–118). London: Routledge and Kegan Paul.

Szlendak, T., Pietrowicz, K. (2007) Moda, wolność i kultura konsumpcji. W: Szlendak T., Pietrowicz K. (eds.), *Rozkoszna zaraza. O rządach mody i kulturze konsumpcji* (s. 7-26). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Woodward, S. (2007). *Why women wear what they wear*. Oxford: Berg.

Veblen, T (2008). *Teoria klasy próżniaczej*. Warszawa: Muza SA.

Cytowanie:

Banaszak Ewa, Bangerjee Debopriyo, Florkowski Robert, Krueger Tyll, Saha Sudipta, Volchenkov Dimitri (2018) *Coding and modelling of daily dress – about scientists coming out of the closet*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, pp. 8-28 [access: day, month, year]. Available in Internet: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Anna Kujawska-Kot
Uniwersytet Warszawski
<https://orcid.org/0000-0002-8302-3309>

Ubiór i tożsamość. O znaczeniu odzieży dla bohaterów transpłciowych

Abstrakt

Autorka artykułu podejmuje zagadnienie znaczenia ubrań dla osób transpłciowych (koncentrując się na osobach transseksualnych) w trakcie procesu tranzycji i po korekcie płci. Przedmiotem badań są opisy doświadczeń transkobiet i transmężczyzny zawarte w egodokumentach. Do badań tekstów transseksualnych autorów zastosowano teorię autobiografii Janet Verner Gunn, dla której kluczowe są kategorie życia i synekdochy. Analizie i interpretacji poddano emocje wyrażane za pomocą ubrań pozwalających na uzewnętrznienie płci psychicznej. Zwrócono uwagę na odzież noszoną na co dzień, która informuje o tym, jak bohaterowie relacji autobiograficznych radzą sobie z przegłądaniem się w społecznym lustrze: od nieśmiałości objawiającej się poprzez androgyniczny strój przez jego krzykliwość (wynikającą z opresyjnej normatywizacji) aż po odnalezienie sposobu wyrażania siebie. Codzienna garderoba jest dla bohaterów transseksualnych ważnym elementem uzewnętrznienia tożsamości zgodnej z odczuwaną płcią.

Słowa kluczowe

funkcje ubioru, osoby transseksualne, tożsamość płciowa, egodokumenty, palimpsestowość stroju

Clothes and Identity. The Importance of Clothing for Transgender People

Abstract

The article takes up the issue of the importance of clothing for transgender people (focusing on transsexual people) during the transition process and after gender correction. The subject of the research are experience descriptions of transsexual women and men contained in egodocuments. The theory of Janet Verner Gunn's autobiography, for whom the key categories are: life and synecdoche, was applied to the study of transsexual authors' texts. The emotions expressed by the use of clothing allowing the externalization of the psychological gender were analyzed and interpreted. Attention was paid to the clothing worn every day, which informs how the heroes of autobiographical relations cope with looking in the social mirror: from the shyness expressed by androgynous clothing, through flashy outfit (resulting from the oppressive normalization), to finding a way to express themselves. The everyday wardrobe is an important element in the manifestation of identity consistent with the perceived sex for transsexual characters.

Key words

outfit functions, transsexual people, gender identity, egodocuments, outfit palimpsestification

Wprowadzenie

Ubiór, rozpatrywany nie jako szybko wykonywana, automatyczna czynność, ale jako proces współtworzący ubierający się podmiot, jest szczególnie istotne w przypadku osób, które wyrażają siebie i opowiadają o sobie przez nakładanie odpowiednich części garderoby. Oczywiście określenie „odpowiednich” może budzić wątpliwości i skłaniać do zadania pytania: odpowiednich dla jednostki czy dla społeczeństwa? A może odpowiednich dla jednostki i społeczeństwa? Jednostka dostosowując się do praktyk ubraniowych większości, równocześnie przyjmuje bowiem normy i zasady wypracowane przez daną kulturę/grupę społeczną, zapewniając im względną stabilizację (w zakresie zewnętrznych reprezentacji jednostek współtworzących zbiorowość), a sobie poczucie/pozorne poczucie bezpieczeństwa.

Strój, ozdoby, a więc te akcesoria, które są widoczne dla jednostki i innych osób, stanowią zazwyczaj wskazówki do odbioru, interpretacji osoby (por. Giddens, 2012, s. 138). Ubiór nadal jest łączony z tożsamością społeczną i z identyfikacją płciową. Dla tożsamości płciowej istotne są trzy aspekty: biologiczny (fizyczne zdeterminowanie płci), społeczny (stereotypy płci – zależne od danej kultury – określające, jakie zachowania i cechy uchodzą za kobiece, a jakie za męskie; identyfikowanie siebie z innymi osobami z tej samej klasy osób), psychiczny (samoświadomość) (por. Majka-Rostek, 2004, s. 258; Mandal, 2004, s. 206; Bieńkowska-Ptasznik, 2008b, s. 253; Kryszk, 2012, s. 64). Ubrania są ważne dla psychicznego i społecznego wymiaru płci, bo z jednej strony wiążą się z tożsamością jednostki, a z drugiej strony ciało staje się kulturowo widoczne (por. Maj A., 2007, s. 241, 245). Wygląd zewnętrzny pełni funkcję komunikacyjną i jest związany z tożsamością jednostki. Wysyłane przez ubiór sygnały pozwalają na pozawerbalne porozumiewanie się (por. Kuczyńska, 1983, s. 109). Dla osób, które zupełnie się nie znają, istotnym komunikatem o kimś staje się przekaz wizualny, w tym strój.

Zwykle podczas analizowania stylu i/lub funkcji ubioru bierze się pod uwagę osoby cisplciowe¹. Ten szkic służy przybliżeniu, na podstawie egodokumentów² (*Mam na imię Ania* Anny Grodzkiej, *Brudny róż. Zapiski z życia, którego nie było* Kingi Kosińskiej, *Aleksandra Zamojska jest mężczyzną* Daniela Zamojskiego, *Tango. Powrót do dzieciństwa w szpilkach* Justin Vivian Bond oraz *Skok anioła* Maud Marin), roli, jaką

¹ Innymi słowy, osoby, których tożsamość płciowa jest zgodna z płcią biologiczną (rozpoznaną w momencie narodzin) (por. Klonkowska, 2017, s. 9, 19–20).

² „Definicja egodokumentu została sformułowana w 1958 roku przez holenderskiego filologa i historyka Jacoba Pressera. Rozumiał on egodokumenty jako teksty, w których autor opowiada nam o swoich uczuciach, o życiu prywatnym; to »dokumenty«, w których ich twórca w sposób zamierzony lub niezamierzony ujawnia swoje ego. Od tego czasu trwa dyskusja nad zakresem pojęcia i jego desygnatami” (Chorańczewski i in., 2015, s. 7).

odgrywa ubiór dla bohaterów transpłciowych³, a konkretnie dla bohaterów transseksualnych. Wybierając materiał badawczy kierowałam się następującymi kryteriami: zachowanie różnorodności płciowej autorów (transkobiety i transmężczyzna), odmienne ze względu na obszar geograficzny⁴ pochodzenie twórców autobiografii (Polska: Grodzka, Kosińska, Zamojski; Francja: Marin; Stany Zjednoczone: Bond) oraz przede wszystkim mnogość opisów (znajdujących się w egodokumentach), wskazujących na różne części garderoby i przypisane im przez transseksualnych bohaterów znaczenia. Zatem dla analizy i interpretacji zaproponowanych tekstów kluczowym zagadnieniem stały się: różne oblicza stroju, akt ubierania się, obcowanie z ubraniami jako przedmiotami pożądanymi.

Praktyki ubraniowe transseksualistek/transseksualistów⁵ z pewnością nie są tak barwne czy spektakularne, jak ma to miejsce w przypadku *drag queen* lub *drag king* i nie są związane z przebieraniem się, grą w świetle reflektorów. Należy je raczej umieścić w innym kontekście: najpierw jest to nieśmiałe, często samotne przymierzanie ubrań adekwatnych do odczuwanej płci psychicznej, a następnie podejmowane są próby społecznego zaistnienia w stroju zgodnym z poczuciem tożsamości płciowej.

Tożsamość płciowa w kontekście transseksualności

W klasycznym pojęciu transseksualności odwoływanie się do dychotomicznej struktury płci wydaje się być uzasadnione. Jak wskazuje Małgorzata Bieńkowska-Ptasznik, osoby transseksualne „na ogół bardzo silnie dążą do identyfikacji z określoną płcią” (2010b, s. 177). Badaczka, nie ukrywając swojego zaskoczenia, stwierdza:

bardzo często osoby transseksualne podkreślają wagę sztywnych, klarownych podziałów między tym co męskie, a tym co kobiece. Początkowo było to dla mnie zaskakujące. Jednakże sądzę, że w dużej mierze może to wynikać z konieczności/potrzeby stałego

³ Transpłciowość „to termin używany na określenie całego spektrum osób [...] nie identyfikujących się – choć w różnym stopniu i w różny sposób – z przypisaną im w momencie urodzenia i/lub związaną z nią płcią kulturową. Osoby transpłciowe określane są jako transkobieta (m/k, ang. MTF) – jeśli urodziły się z ciałem uznawanym za biologicznie męskie i przyjmują kobiecą tożsamość, często też (choć nie zawsze) podejmują kroki w kierunku skorygowania swojego ciała i/lub tożsamości prawnej w kierunku kobiecym; lub transmężczyzna (k/m, ang. FTM) – jeśli urodziły się z ciałem uznawanym za biologicznie kobiece i przyjmują męską tożsamość, często też (choć nie zawsze) podejmują kroki w kierunku skorygowania swojego ciała i/lub tożsamości prawnej w kierunku męskim [...]. Należy jednak zaznaczyć, że nie każda osoba transpłciowa określa swoją tożsamość płciową w kategoriach dychotomii kobieta – mężczyzna. Część osób transpłciowych identyfikuje się z obiema uznawanymi społecznie płciami, część nie identyfikuje się z żadną z nich, lokując swoją tożsamość poza kategoriami płci w ogóle” (Kłonkowska, 2017, s. 14).

⁴ Ograniczyłam się do tekstów z kręgu euroatlantyckiego.

⁵ Transseksualistka to osoba transseksualna urodzona z biologicznie męskim ciałem, identyfikująca się z płcią kobiecą, zaś transseksualista to osoba transseksualna urodzona z biologicznie kobiecym ciałem, identyfikująca się z płcią męską (por. Dynarski, Kłonkowska, 2011, s. 226; Kłonkowska, 2017, s. 15).

potwierdzenia własnej tożsamości płci, co jest łatwiejsze wtedy, kiedy istnieją precyzyjnie wyznaczone granice (Bieńkowska-Ptasznik, 2008a, s. 200).

W podobny sposób definiuje tożsamość transseksualną Anna M. Kłonkowska, wskazując, że ten rodzaj tożsamości odnosi się do binaryzmu płciowego i zakotwiczenia w nim jako trwałym przejściu „do właściwej sobie (tj. odczuwanej) płci wraz z jej fizyczną konstytucją i kulturą performatywnością” (2017, s. 23). Wpisanie się przez osobę transseksualną w zastaną strukturę społeczną oddaje jej potrzebę asymilacji z dominującym cispłciowym społeczeństwem (ze społecznymi wzorcami kobiecości, męskości) (por. Kłonkowska, 2017, s. 126).

Jednak tam, gdzie dominuje binarny kod płci, gdzie płcie kulturowe (męska, żeńska) są zespolone z płciami biologicznymi, bez możliwości zmiany, pojawia się presja (w obawie przed wykluczeniem) wpasowania w owe matryce, schematy. W kulturze euroatlantyckiej obserwujemy dążenie osób transseksualnych do operacji dokonujących korekty płci (natomiast w innych kulturach takiego dążenia raczej nie ma) (por. Bieńkowska-Ptasznik, 2008a, s. 199; Bieńkowska-Ptasznik, 2008b, s. 260). W tym kręgu kulturowym dla osób transseksualnych płeć jest szczególnie istotna. Pozostaje jednak problem zdefiniowania płci w kontekście transseksualności. „Nie rodzimy się kobietami, stajemy się nimi” – słynne słowa Simone de Beauvoir (2007, s. 299) moim zdaniem mogą w zaskakujący sposób okazać się pomocne. Wprowadzony przez de Beauvoir podział na płeć biologiczną (*sex*) i na płeć społeczno-kulturową (*gender*) został podważony przez Judith Butler i przedstawiony jako złudzenie. Butler w pracy *Uwikłani w płeć*, wychodząc od zdania mentorki drugiej fali feminizmu, stwierdza: „[...] biologiczna płeć nie może być przeddyskursywnym faktem anatomicznym. [...] biologiczna płeć jest zawsze z definicji kulturową płcią” (2008, s. 55). Zatem podział na kobiety i mężczyzn wynika z różnic społecznych, a nie z anatomii, zaś materializacja ciała dokonuje się przez język w wyniku dyskursu, powtarzania i cytowania norm związanych ze społecznym wyobrażeniem (w konkretnej kulturze) bycia kobietą, mężczyzną. Jeśli płeć biologiczna „zawsze jest sytuowana jako mimetyczne odbicie zawartości semantycznej płci kulturowej” (Buczowski, 2005, s. 215), to – według Butler – ciało jest kulturowym konstruktem. Nie chodzi tu o zanegowanie różnicy płci w ogóle, a raczej o wskazanie, że zawsze mamy do czynienia z jej kulturowym ujęciem, kulturową interpretacją (por. Mizielińska, 2004, s. 189).

Do tego samego zdania odnosi się Jay Prosser⁶ w *Second Skins. The Body Narratives of Transsexuality*:

⁶ Obecnie doktor, wykładowca na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Leeds. Prosser sam przeszedł proces tranzycji.

In the context of the transsexual trajectory, in fact, Beauvoir's epigram can be read quite differently as describing not a generic notion of gender's radical performativity but the specific narrative of (in this case) the male-to-female transsexual's struggle toward sexed embodiment. One is not born a woman, but *nevertheless* may become one – given substantial medical intervention, personal tenacity, economic security, social support, and so on: becoming woman, in spite of not being born one, may be seen as a crucial goal. In its representations of sex as a figurative effect of straight gender's constative performance, *Gender Trouble* cannot account for a transsexual desire for sexed embodiment as *telos*. In this regard *Gender Trouble* serves to prompt readings of transsexual subjects whose bodily trajectories might exceed its framework of the theory of gender performativity (1998, s. 33)⁷.

Analogiczne stanowisko w sprawie płci biologicznej i procesu materializacji ciała zajmuje Michael Kimmel, który stwierdza: „[...] jednostki transpłciowe sprawiają, że ich płeć biologiczna emanuje z ich tożsamości płciowej, podczas gdy w powszechnej opinii tożsamość płciowa musi emanować z płci biologicznej” (2015, s. 461). Przyjęta przez Prossera i Kimmla perspektywa nie jest oczywiście powrotem do XIX-wiecznego esencjalizmu i polaryzacji płci ze względu na biologię, wręcz przeciwnie – wskazuje na ważność tożsamości płciowej (w jej psychicznym i społecznym wymiarze) w rekonstruowaniu cielesności (płci biologicznej), ale jednocześnie nie sprowadza człowieka i jego płci do jedynie performatywnych, opresyjnych praktyk.

Prosser zaznacza, że cielesność jest ważna w identyfikowaniu siebie, a proces tranzycji⁸ (ze względu na ukonstytuowanie podmiotu) jest narracją sensowną (1998, s. 59, 83). Jednocześnie rozważania nad transseksualnością poddają w wątpliwość pewne rozpoznania teorii queer, która neguje istnienie granic i choć wydaje się, że stała się ochronnym parasolem dla podmiotów z LGBTQ, to w przypadku osób transseksualnych

⁷ „W kontekście transseksualnej trajektorii w istocie epigram de Beauvoir może być czytany bardzo różnie, opisując nie ogólne pojęcie płci kulturowej jako radykalnej performatywności, ale jako charakterystycznej narracji (w tym wypadku) m/k, walki w kierunku upłciowionego ucieleśnienia. Nikt nie rodzi się kobietą, niemniej jednak może się nią stać – pod wpływem medycznych interwencji, osobistej wytrwałości, ekonomicznego bezpieczeństwa, społecznego wsparcia itp.; stanie się kobietą, mimo że nie jest się nią od urodzenia, może być postrzegane jako główny cel. W tej reprezentacji płci biologicznej jako obrazowy efekt performansu praca *Uwikłani w pleć* nie może wyjaśniać transseksualnego pragnienia upłciowienia cielesności jako *telos*. W związku z tym *Uwikłani w pleć* dają odpowiedź, jak odczytywać transseksualne podmioty, których cielesne trajektorie mogą przekroczyć strukturę teorii performatywności płci kulturowej” (tłumaczenie własne).

⁸ Proces tranzycji (pojęcie wprowadzone przez Sally Hines) odnosi się do korekty płci. Jest wyjątkowo żmudny i trwa minimum dwa lata. Zaczyna się od wizyt osoby transseksualnej u seksuologa, który najczęściej zostaje lekarzem prowadzącym (por. Maj J., 2011, s. 170). Następnie wizyty u psychologa, „liczne badania medyczne (endokrynolog, kariotyp, EEG, RTG siodełka tureckiego, badanie dna oka itp.)” (Maj J., 2011, s. 170–171). Kolejny krok to wdrożenie terapii hormonalnej, dzięki której łatwiej jest zmaskulinizować ciało niż dokonać jego feminizacji (por. Pelczar, 2012, s. 254). Dalsze działania to korekta metrykalna płci i/lub zabiegi chirurgiczne. Więcej o medycznych aspektach procesu tranzycji – por. Breska-Kruszewska, Rachoń, 2014; o etiologii transseksualizmu – por. Fajkowska-Stanik, 2001; Bińkowska-Ptasznik, 2010; Bielas, 2012.

(aczkolwiek trzeba zaznaczyć, że nie wszystkich) okazała się нефункционаłna, ze względu na dalekie odejście od tożsamości, podmiotowości i ich dekonstrukcję⁹. Niewątpliwie nie ma jednego właściwego i uniwersalnego dla wszystkich sposobu postrzegania płci i ciała. Dysfориę płciową i proces tranzycji należy raczej rozważać jako problem egzystencjalny, dotyczący cielesności i jej trajektorii, tragizmu wynikającego z poczucia braku spójnej tożsamości związanej z płcią (jako kategorią społeczną i atrybutem osobowości) oraz odrzucenia społecznego (braku zrozumienia). Problem ten jako taki wpisuje się w szersze zagadnienie ustalenia i określenia własnej tożsamości.

Ubiór

W kulturze euroatlantyckiej, wyjątkowo silnie związanej z binaryzmem płciowym, nadal istnieje podział na garderobę żeńską, męską, stroje dla dziewczynek i chłopców, choć jest on niekiedy przełamany przez modę na ubrania uniseks. Tam, gdzie podmiot jest określany płciowo (a zwykle jest etykietowany) albo kiedy chce być typizowany przy pomocy płci, jego tożsamość jest jednak powiązana z odzieżą. Zatem płeć może być i jest artykułowana przez ubiór (por. Buczkowski, 2005, s. 252). W przypadku osób transseksualnych na początku procesu tranzycji można mówić nie tyle o artykulacji płci biologicznej, ile o możliwości uzewnętrznienia płci psychicznej, odczuwanej jako prawdziwa tożsamość płciowa. Tak więc praktyki ubraniowe są niezmiernie ważne dla osób transseksualnych, zaś odzież nie jest tylko wierzchnim okryciem, opakowaniem ciała, a raczej szansą na ekspresję tożsamości płciowej. Zapewne stroje nie tracą swych walorów estetycznych, jednakże na pierwszy plan wysuwa się problematyka egzystencjalna. Ubiór jako jeden z ważniejszych elementów odgrywania/odtworzenia płci kulturowej staje się funkcjoznakiem (por. Buczkowski, s. 252, 279), sposobem dostosowania do wyobrażenia siebie, z którego z reguły chcą skorzystać transkobiety/transmężczyźni¹⁰. Wspomniane dostosowanie ubioru możemy odczytać jako rodzaj konformizmu, pragnienie wpasowania się w matrycę dychotomicznego podziału płciowego, ale również (a może przede wszystkim) jako ekspresję siebie, która podlega ocenom społeczeństwa oraz jest uwikłana w samoocenę i samokontrolę.

Komunikowanie własnych identyfikacji przez osoby transseksualne przy pomocy ubioru (korespondującego z ich poczuciem płci) jest problemem złożonym, wymykającym się jednoznacznym ocenom. Refleksję nad znaczeniem odzieży dla transkobiet

⁹ Z kolei teoretycy queer krytykują koncepcję tożsamości jako narzędzia władzy (por. Rogowska-Stangret, 2016, s. 319).

¹⁰ Jednak, co trzeba zaznaczyć, komponowanie garderoby przez nie/nich powinno się odbywać samodzielnie, bez narzucania z zewnątrz (np. przez lekarza prowadzącego) stroju bardziej kobiecego lub bardziej męskiego.

i transmężczyzn należy w moim przekonaniu powiązać z wcześniejszą, doświadczaną przez osoby transseksualne, dysforią płciową, a następnie z procesem tranzycji. Warto zastanowić się nad odzieżowymi wyborami osób transseksualnych. Czym są one motywowane? Czy decyzje ubraniowe różnią się w zależności od przestrzeni: prywatnej, publicznej? Czy strój noszony w czasie wolnym eksponuje tożsamość jednostkową (por. Dowgiało, 2005, s. 82)? Odwołując się do autobiografii transkobiet i transmężczyzny, postaram się wykazać, jak istotną funkcję pełni ubiór w rekonstruowaniu, scalaniu tożsamości przez transseksualny podmiot.

Relacje autobiograficzne

Tym, co łączy przywołane autobiografie, jest przedstawienie przez autorkę/autora dzieciństwa, okresu dojrzewania, w których ujawniła się dysforia płciowa. Zatem wskazanie przez podmiot na to, kim był, jednocześnie przedstawia go jako uwikłany w przynależną mu, niechcianą płć biologiczną, społeczno-kulturową. W rezultacie, choć odpowiedź na pytanie o to, kim jestem teraz, nie jest jednoznaczna, to jednak obrazuje czas po procesie tranzycji, gdy podmiot osadza siebie w płci biologicznej, metrykalnej, społeczno-kulturowej adekwatnej do odczuwanej płci psychicznej. W żadnej z badanych autobiografii nie zaciera się pamięć podmiotu o jego transpłciowej przeszłości, którą tacy autorzy jak Grodzka, Kosińska, Zamojski odnoszą również do terażniejszości (do akceptacji własnej transpłciowości).

Przyglądanie się sobie przez transseksualnych bohaterów z pewnością można w różny sposób analizować, ale (jak już wcześniej zostało zasygnalizowanie) można również niejako przefiltrować przez praktyki ubraniowe. Decyzje ubraniowe związane są z genderową przynależnością. Opisywanie przez autorów dokumentów wyborów garderoby i odrzucenia tej odzieży, która nie jest zgodna z odczuwaną tożsamością płciową, należy rozpatryć w kontekście intencji autobiografii – trzeba więc uwzględnić dla kogo i po co egodokumenty są pisane (por. Kasperski, 2001, s. 28). Można założyć, że transpłciowi autorzy piszą swoje autobiografie, aby przez własną narrację przybliżyć czytelnikowi problematykę transseksualności, uświadomić odbiorcy, jak złożonymi etapami w życiu transbohaterów są dysforia płciowa i proces tranzycji. Warto dodać, że do *Mam na imię Ania* Grodzka dołączyła teksty o charakterze edukacyjnym: *Nie mylmy podstawowych pojęć, Płeć to nie genitalia, Płci nie da się wychować, Płeć jest wrodzona, Należy kochać dziecko takim, jakie jest, Znane osoby trans*. Natomiast Marin do *Skoku aniola* dodała orzeczenie Sądu Okręgowego w Rouen z 22 maja 1978 r., stanowiące o prawnej korekcie płci (z męskiej na żeńską), co wówczas było we Francji sprawą precedensową. Autorzy wymienionych tekstów autobiograficznych (oprócz Marin)

analizują przeszłe wydarzenia z teraźniejszego i zarazem zewnętrznego punktu widzenia. Spojrzenie na przeszłość z dystansu można jednak odnaleźć jedynie w publikacjach *Mam na imię Ania* i *Tango*. W książkach *Aleksandra Zamojska jest mężczyzną* i *Brudny róż* przeszłość działa „jak ciśnienie i podciśnienie” (Gunn, 2009, s. 155). Opisanie swoich doświadczeń wynikających z transpłciowości jest sprawą kluczową dla przywołanych egodokumentów. Co więcej piszący podmiot uświadamia sobie drogę, jaką musiał przejść, aby żyć zgodnie/względnie zgodnie ze swoją tożsamością płciową. Jest to moment, w którym potrafi krytycznie spojrzeć na część społeczeństwa, która okazała agresywną postawę wobec niego. Można powiedzieć, że opisów okrutnego traktowania transseksualnych bohaterów jest aż nazbyt wiele. Przeżycia bohaterów są wpłątane w „»pajęczynę znaczeń«, które nazywamy kulturą” (Geertz, 1963, s. 167).

Zaproponowane do analizy egodokumenty trudno jednoznacznie zaklasyfikować do określonego typu relacji autobiograficznych¹¹, co ilustruje chociażby próba określenia formy opowieści Bond. *Tango* raz jest identyfikowane jako wspomnienia (adnotacja na okładce książki), a raz jako pamiętnik (*Przedmowa* Piotra Gruszczyńskiego). Zatem bezpieczniej jest mówić o pewnej dominancie. Wydaje się, że w autobiografiach Kosińskiej i Marin dominuje forma wyznania (z tymże u francuskiej pisarki, która swoją opowieść stworzyła przy współpracy Marie Thérèse Cuny, narracja przypomina próbę oddania zdarzeń na bieżąco). U Zamojskiego dramatyczne wyznania są zespolone z jego różnymi wspomnieniami o charakterze miłosnym, u Bond dominuje forma niewielkich rozmiarów pamiętnika o swobodnej budowie. Natomiast autobiografia Grodzkiej prócz charakteru wspomnieniowego (autorka zamieszcza w tekście e-maile do siostry, przyjaciół) ma miejscami naturę popularno-naukowego podręcznika z zakresu podstawowej wiedzy o transpłciowości, operującego klarowną formą podawczą.

Jednocześnie istotą samej autobiografii jest przeistaczanie faktów empirycznych w artefakty i możliwość zdefiniowania jej jako formy „fikcji prozą” (Renza, 2009, s. 48). Jak trafnie podsumował Edward Kasperski, autobiografia podlega

beletryzacji, która życie zamienia w kodowaną literacko opowieść. Zastępuje ona życie życia przedstawieniem życia, a jednocześnie przedstawienie to czyni, również paradoksalnie, jego składnikiem. Metamorfozy te sprzyjają bez wątpienia z jednej strony fikcjonalizacji autobiografii, z drugiej – kuszą poszukiwaniem w niej treści dokumentarnych (ponieważ również fikcja jest kategorią egzystencjalną i podlega egzystencjalnej interpretacji) (2001, s. 14).

Autorzy autobiografii dokonują zatem w trakcie pisania autokreacji. Dochodzi do zderzenia konwencji literackiej i kulturowej z potrzebą powiedzenia prawdy, która siłą

¹¹ O rozpiętości pojęcia „autobiografia” – por. E. Kasperski, 2001, s. 14.

rzeczy ulega przefiltrowaniu przez owe konwencje (por. Kasperski, 2001, s. 22)¹². Z jednej strony konwencje te kształtują wspólne i powtarzalne cechy relacji autobiograficznych (stąd można mówić o wspólnym doświadczeniu wynikającym z transpłciowości bohaterów egodokumentów), z drugiej zaś autobiografie „niejako z założenia tropią przejawy tego, co indywidualne” (Kasperski, 2001, s. 14). Każda z przywołanych opowieści przedstawia indywidualne losy transbohatera, każda jest inna. I wreszcie każda stanowi interpretację losów autora, których faktograficzny wybór oczywiście zależy od niego.

Podstawy metodologiczne analizowanych autobiografii

Georges Gusdorf w *Warunkach i ograniczeniach autobiografii* wskazuje, że autobiografia „jest przedsięwzięciem – i dramatem – człowieka, który usiłuje w pewnym momencie swego życia uformować się na swoje własne podobieństwo” (2009, s. 39). Stwierdzenie to można niemal w dosłowny sposób odnieść do autobiografii osób transseksualnych, które przez podjęcie trudu procesu tranzycji starają się uformować swoją płęć biologiczną na podobieństwo płci psychicznej i ową korektę przekuwają na fakturę autobiograficznego tekstu. Autorzy egodokumentów opowiadają o tym, w jaki sposób, będąc innymi przez cielesne reprezentacje i dostosowany do zewnętrznych aparycji odbiór, stają się sobą (choć to stawanie się sobą również jest uzależnione od społeczno-kulturowych norm, klisz, matryc). Autorzy i jednocześnie bohaterowie przedstawianych historii wyjaśniają „swoją przeszłość, aby wydobyć strukturę swego istnienia w czasie” (Gusdorf, 2009, s. 42). I właśnie to istnienie, jego wyjaśnianie, w tym jego przeobrażanie (istnienie przez tę samą osobę najpierw np. w reprezentacji męskiej, później kobiecej) można powiązać z praktykami ubraniowymi, które są osadzone w ramach chronologicznych.

Autobiografie można analizować, inspirując się (alternatywną do klasycznej teorii autobiografii) teorią Janet Verner Gunn, która w odbiorze tekstów autobiograficznych kładzie nacisk na kulturowy akt czytania siebie/swego życia przez autora i przez czytelnika oraz na powrót do kategorii życia (2009, s. 150, 163). Dla badaczki istotna jest również kategoria synekdochy, która ujmuje relację między powierzchnią a głębią narracji autobiograficznej (Gunn, 2009, s. 151). „Tak jak metafora, trop synekdochy wyraża relację części do całości. Gdy jednak metafora przywołuje obraz w przestrzeni, synekdocha sugeruje jakość w czasie” (Gunn, 2009, s. 151). Gunn postuluje określenie literackiego wymiaru autobiografii w znacznie szerszym kontekście, takim jak działania ludzkie, kulturowe, a nawet religijne (2009, s. 152). Aplikacja jej teorii do autobiografii

¹² Jak to ujął Mieczysław Dąbrowski: „autentyzm stał się także swoistą konwencją literacką” (2001, s. 48).

transseksualnych autorów polegałaby na przyglądaniu się procesowi tranzycji, jego analizowaniu i interpretowaniu przez pryzmat jednego elementu tworzącego ten proces. Tranzycja składa się z następujących aspektów: zmiana wizerunku (ze względu na nakładanie adekwatnych z poczuciem płci psychicznej ubrań, dobór fryzur, makijażu, perfum); choreografia ciała (ruchy, gesty, mimika, sposoby chodzenia); biologiczna korekta płci (terapia hormonalna i/lub zabiegi chirurgiczne); upłciowienie języka (np. przez odpowiedni rodzaj gramatyczny); metrykalna korekta płci. Zaproponowany szkic odnosi się jedynie do praktyk ubraniowych, ale może stanowić praktyczną próbę aplikacji synekdochy do rozpatrywania procesu tranzycji, przy którym nie sposób nie odwołać się do wcześniej odczuwanej przez transseksualny podmiot dysforii płciowej. Zatem propozycja rozpatrywania procesu tranzycji przez wybrany element pozwala na wyeksponowanie jego znaczeń i prześledzenie, jak owe znaczenia zmieniały się w czasie. Co oczywiste, wybory i praktyki ubraniowe przedstawionych transbohaterów ulegały przeobrażeniom.

Gunn wymienia punkty – poziomy interpretacji – konstytuujące sytuację autobiograficzną, a więc na przedtekstowy impuls autobiograficzny, perspektywę autobiograficzną i reakcję autobiograficzną (2009, s. 154, 158, 160–161). Perspektywa, która odnosi się do poziomu tekstualności, wiąże się ze szczególnym rodzajem samoumiejscowienia podmiotu autobiografii wobec przeszłości z terażniejszej perspektywy. Podmiot autobiograficzny bardziej osadza się w świecie, niż nad nim unosi, a umiejscawianie odbywa się przez proces, a nie przez (jak porównuje badaczka) bezprawne zajęcie lokalu. Natomiast dla reakcji czytelniczej najważniejsze jest odkrycie (poprzez interpretację) możliwości tożsamości, spojrzenie na doświadczenia z perspektywy odmiennej niż własna. Przekładając spostrzeżenia Gunn na autobiografie osób transpłciowych, można uznać, że tendencja autorów do przedstawiania swoich historii od dzieciństwa do momentu po tranzycji jest równoczesną próbą osadzania się w odbiorze społecznym. Jest to proces – nie tylko ze względu na samą tranzycję, lecz także z uwagi na konfrontację, dialog ze społeczeństwem i sobą, co mogą obrazować np. praktyki ubraniowe bohaterów transseksualnych. Natomiast reakcja czytelnicza może się odnosić do odkrycia (np. przez czytelników cisplciowych), że zwykła czynność zakładania odzieży może mieć niemal wymiar przeżycia egzystencjalnego, połączonego z siatką znaczeń odnoszących się do tożsamości płciowej, jej ujawniania i reprezentacji.

Lalka i kobiece stroje

Próbę zastosowania zarysowanej metodologii rozpocznę od przywołania pewnego rekwizytu – szmacianej lalki, którą bawiła się Grodzka jako dziecko, uwięziona wówczas w ciele chłopca¹³. W swojej autobiografii tak wspomina przywołany przedmiot:

Najbardziej lubiłam wieczory, gdy zostawałam sama w pokoju. Wiedziałam, że rodzice poszli już spać i prawdopodobnie nikt do mnie nie zajrzy. Wtedy swobodnie mogłam bawić się [lalką] Anią. Opowiadać jej o sobie, przebierać ją w szmatki, które sama fastrygowałam i wyobrażać sobie, że to ja mogę być ubrana tak jak ona (Grodzka, 2013, s. 66).

W innym fragmencie Grodzka opowiada:

Wieczorem, gdy w pokoju rodziców zgasło już światło, wyjęłam Anię. Trzeba było naprawić podartą sukienkę. Miałam schowane dwa kawałki czerwonej wstążki. Przycięłam je do odpowiedniej długości, żeby uszyć fartuszek. Nałożę go na sukienkę, tak aby zakrywał zaszytą dziurę. Nawlekłam igłę czerwoną nitką. Miałam swoje pudełko skarbow, a w nim – oprócz pończochy, resztki szminki i kredki do oczu – również ścinki różnokolorowych materiałów, przeznaczone na sukienki dla Ani. Pończochy wyrzuciła mama, gdy w jednej z nich poleciało oczko, tę dobrą wyjęłam z kosza na śmieci i schowałam do mojego pudełka skarbow.

Zszywałam sukienkę i opowiadałam Ani, swojej powierniczce co zaszło w szkole. Czy uda mi się być kiedyś prawdziwą Anią? – zapytałam ją, zawiązując wstążkowy fartuszek (Grodzka, 2013, s. 66).

Grodzka, odtwarzając sytuacje z przeszłości i opisując je z perspektywy dorosłej, doświadczającej osoby, zwraca uwagę na ważność ubioru w przeżywaniu¹⁴ przez nią mentalnej przynależności do dziewczęcego świata. Szycie ubranek dla lalki, przy jednoczesnej jej animacji, pozwala jej na chwilowe, choć samotne, zaistnienie jako

¹³ W kulturze euroatlantyckiej doświadczenie/poczucie uwięzienia w nieswoim ciele jest charakterystyczne dla osób transseksualnych. Jacek Bielas w pracy badawczej *Doświadczenie cielesności. Podmioty w warunkach transseksualizmu* przywołuje doświadczenia osób transseksualnych, określane przez nie jako: „obcość ciała», »spętanie«, »napięcie«, »wewnętrzna pustka«, »cielesna cisza« lub »uśpienie ciała«, a nawet »niemożność zmaterializowania się« (2012, s. 239). Więcej o obcości ciała w doświadczeniu osób transseksualnych – por. Bienkowska-Ptasznik, 2008a; Bienkowska-Ptasznik, 2008b; Bienkowska-Ptasznik, 2010a; Bienkowska-Ptasznik, 2010b; Kłonkowska, 2017, s. 95. Warto podkreślić, że jedynym wyjściem dla transseksualistek/transseksualistów jest prawidłowo przeprowadzony proces korekty płci, pozwalający na ucieleśnienie ciała, materializację tożsamości podmiotu. Ale korekta płci, choć z reguły związana z zabiegami chirurgicznymi, wcale nie oznacza przyjęcia operacji jako koniecznego kryterium. Jest to sprawa indywidualna, zależna od wielu czynników, jak chociażby zdrowie pacjenta, sytuacja rodzinna (np. podjęcie decyzji o przeprowadzeniu operacji, gdy dzieci transseksualistki/transseksualisty będą dorosłe), możliwości finansowe.

¹⁴ Rozumienie emocji w podanym szkicu jest zgodne z teorią Johna Leavitta, ujmującego emocje jako wynik wzajemnych relacji. Badacz postuluje rozszerzenie pojęcia emocji, które bardziej zgadza się z „doświadczeniem emocji w życiu codziennym i normalnej etnografii, niż z wizją emocji jako albo tryskających z głębin ciała, albo nałożonych na jednostki jako wszechobecna siatka kulturowa” (Leavitt, 2012, s. 79).

dziewczynce. Wyjęcie pończochy z kosza na śmieci odzwierciedla tęsknotę za możliwością realizacji siebie zgodnie z odczuwaną płcią. Kobiecość, choć związana z ulubioną lalką Anią i pudełkiem skarbów, obrazuje niedoskonałość zabawki i niekompletność (ułomność) skarbów. Lalka jest ubierana w szmatki – fartuszek ma przykrywać zaszytą dziurę w sukience, a w pudełku znajduje się tylko jedna pończocha, resztki szminki i kredki do oczu. Znikomość, resztkowość paradoksalnie odnoszą się do początku (zewnątrznego zaistnienia jako kobieta). Lalka, pończocha i resztki kosmetyków są przedmiotami, z którymi można mieć kontakt cielesny, a więc nie pozostają tylko w sferze marzeń.

Dziecko bardzo szybko, bo już w drugim roku życia,

dostrzeża różnice w budowie ciała (np. wizualnie jest w stanie rozpoznać obecność lub brak brody czy wąsów) [a] pod koniec drugiego roku życia rozwija struktury psychiczne dające mu możliwość kategoryzacji świata ludzi na dwie podkategorie (mężczyzn i kobiet). [...] w tym czasie zdobywa świadomość własnej przynależności do którejś z płci (Robak, 2009, s. 15).

Ponadto „w wieku dwóch – trzech lat dziecko odróżnia ubiór chłopięcy i dziewczęcy” (Dowgiało, 2015, s. 115).

Wspomnienia Grodzkiej, dotyczące lat szkolnych, są związane z odczuwaniem dysforii płciowej, ale w jej przeżyciu (referowanym z perspektywy czasu i przefiltrowanym przez narrację dorosłej kobiety) było to raczej wstydlive doświadczenie rozszczepienia między metrykalnie przypisaną i społecznie-kulturowo oczekiwaną płcią a tą odczuwaną wewnątrz. Stąd jej przeświadczenie, że należy przebywać z lalką w ukryciu.

Marzenia osób transseksualnych, dotyczące m.in. nakładania ubioru zgodnego z płcią psychiczną, z reguły materializują się, a owa materializacja (jak zostało to już wcześniej zasygnalizowane) ma wymiar egzystencjalny. Jest związana z potrzebą zaistnienia (jako kobieta lub jako mężczyzna) i wyswobodzenia się z fałszywych komunikatów, wysyłanych także przez ubiór niezgodny z własną tożsamością płciową. Grodzka, jak opisuje w autobiografii, pragnęła od najmłodszych lat założyć sukienkę (2013, s. 47), a obiektem jej westchnień była w sensualny sposób zapamiętana, wisząca na wieszaku, lekko kołysząca się na wietrze, biała bluzka ze straganu. Zdumiewają zachowane w pamięci bohaterki detale, wskazujące na realizm opisu: „koronkowy, półokrągły kołnierzyk, a pod nim dwie tasiemki, które można było zawiązać w kokardkę” (Grodzka, 2013, s. 51) oraz impresjonistyczne zakonotowanie tkaniny: „Przez delikatny materiał przeświecało słońce” (Grodzka, 2013, s. 47). Anna wymusza płaczem na matce zakupienie bluzki. Bohaterka zaczyna odczuwać coraz silniejszą potrzebę nakładania kobiecej odzieży, dlatego ubiera się w łazience w rzeczy matki: np. przymierza bluzkę z żabotem, pończochy (por. Grodzka, 2013, s. 72). Wspomina: „Gdy naciągnęłam ją [pończochę] na łydkę,

zauważyłam, jak nieładnie wyglądają widoczne spod nylonu ciemne włoski. Szybko ściągnęłam pończochę, podeksycytowana znalazłam maszynkę do golenia taty. Zmoczyłam nogę, namydliłam i zaczęłam golić włosy...” (2013, s. 72). Czynność depilacji jest próbą dopasowania wyglądu swoich nóg do obowiązujących norm estetycznych. Fragment ten w trafny sposób oddaje wkradanie się wymogów społecznych do przestrzeni prywatnej. Jednocześnie bohaterka pragnie pokazywać się jako kobieta, chce doświadczyć społecznego odbioru. Na jakiś czas rozwiązaniem stają się przebieranki inicjowane w obecności przyjaciela Tomka, z tym że dla Anny możliwość zakładania strojów jego matki nie jest zabawą (por. Grodzka, 2013, s. 87). Bohaterka, przechadzając się ulicą w towarzystwie Tomka i mając na sobie letnią sukienkę jego matki, dokonuje ekspresji siebie. Są to jej pierwsze próby. Sukienka wyraża jej identyfikację z płcią, choć ta ekspresja jest jeszcze wtłoczona w konwencję zabawy.

Szlafrok, pantofle i walizka

Kwestie te kształtują się analogicznie u innych bohaterów egodokumentów. Zakładanie ubrań harmonizujących z własnym wnętrzem najpierw pozostaje (albo prawie pozostaje) w sferze marzeń. Kosińska, autorka *Brudnego różu*, sięgając pamięcią do pierwszej komunii i studniówki, konstatuje:

Żałuję, że nie mogłam uczestniczyć w studniówce jako kobieta. To, co mogło być urocze – wybieranie kreacji, fryzur, robienie się na bóstwo – zostało mi odebrane. Zresztą podobnie było z Komunią. Też marynareczka, a dziewczynki takie piękne, w sukienkach, z liczkami, niewinne i delikatne. Podobno mówiłam, że chcę sukienkę (2015, s. 35).

Paralelne przeżycia ma za sobą Zamojski (transmężczyzna), który odnotowuje w *Aleksandra Zamojska jest mężczyzną*:

Potem musiałem przebrnąć już tylko przez sukienkę, która zabierała mi całą radość z ceremonii. Z zazdrością patrzyłem na chłopców, na ich kremowo białe garniturki (2005, s. 48).

Maturę zdałem, ale studniówka... Nie było mowy, żeby przynajmniej na czas poloneza, obowiązkowo nie musiał przywdziać spódnicy. [...] Zaraz potem wskoczyłem w spodnie i do rana nie ruszyłem się zza biesiadnego, studniówkowego stołu (2005, s. 77).

Natomiast Bond (transkobieta, amerykańska pisarka, piosenkarka, malarka i performerka) w *Tangu* z pewną dozą humoru sięga pamięcią do swoich rysunków, na których wyeksponowany był ubiór: „Często siadałem i rysowałem szlafrocзки, wyobrażając sobie,

że gdy wreszcie urosną mi cycki, zaprojektuję sobie własny” (Bond, 2013, s. 48–49)¹⁵. Jej wymarzone stroje najpierw mają papierową fakturę, są jedynie rysunkami. Ale przez zetknięcie ręki z kartką papieru i odwzorowanie wymarzonego, kobiecego szlafroka ubiór staje się bardziej realny, namacalny. Inny fragment ilustruje jej marzenia senne:

Co noc kładłam się spać, fantazjując, że rano obudzę się jako posiadaczka szafy pełnej wieczorowych sukni z lat czterdziestych. Śniłam, że odpada mi aparat, który nosiłam, włosy zmieniają się w bujną, kasztanową grzywę i jako piękna bogini srebrnego ekranu, krocząc dumnie w szpilkach, wychodzę z domu (Bond, 2013, s. 111).

A więc dla bohaterki insygnia kobiecości zamykają się w dość stereotypowym zestawie akcesoriów: sukienki i szpilek ze srebrnego ekranu. Ale nie bez znaczenia jest fakt, że mają to być suknie wieczorowe z lat czterdziestych, a bohaterka snu zostaje porównana do bogini. Takie wyobrażenie reprezentacji kobiecego powabu jest zbieżne z typem postaci – *femme fatale* – zaproponowanej na początku lat czterdziestych w nurcie filmu noir. Kobieta fatalna jest piękna, ale i niebezpieczna, oddziałuje na mężczyzn siłą erotyczną, prowadząc często do ich zguby (por. Wojnicka, 2005, s. 363). Być może bohaterka chciałaby widzieć siebie w długiej, czarnej obcisłej sukience i w czarnych rękawiczkach z filmu Charlesa Vidora *Gilda* (1946).

Dla Bond istotny jest również naszyjnik, choć trzeba przyznać, że w niecodziennej odsłonie, bo wykonany ze szczypiec krabów. Autorka wyjaśnia:

Dorośli zajadali kraby i popijali je piwem, a opalona grubaska, troszkę ode mnie starsza, postanowiła zrobić sobie ze mnie lalkę, co przyjąłem z wielką satysfakcją. Biegała dookoła w skąpym niebieskim bikini i zbierała szczypce po krabach, potem spinała je razem i tak powstał krabowo-szczypcowy naszyjnik dla mnie. Choć cuchnął starą rybą, przyjemnie było go nosić, zwłaszcza, że nikt się o to nie oburzał. Czułam się jak dama (Bond, 2013, s. 121).

Bond w trakcie zabawy z radością przyjmuje pozornie instrumentalne potraktowanie jej osoby i sprowadzenie do roli lalki. Prawdopodobnie może doświadczyć tego odczucia, o którym marzyła Grodzka, animując lalkę. Lalkowość Bond ożywiona przez inne dziecko (określone przez autorkę nie bez pewnej dozy uszczypliwości mianem „grubaski”) pozwala bez poczucia winy i krytycznego odbioru dorosłych być kobietką.

W innym miejscu autobiografii Bond przypomina sobie: „chodziłem na palcach, wyobrażając sobie, że mam na nogach szpilki” (2013, s. 54). Oczywiście taki sposób poruszania się stanowi iluzję chodzenia w pantoflach, ale jednocześnie imitacja ta jest

¹⁵ Justin Vivian Bond raz wypowiada się w formie męskiej, innym razem żeńskiej. Narracja nie jest konsekwentna, ale im bliżej końca autobiografii, tym więcej wypowiedzi w formie żeńskiej. O problemach związanych z przekładem, wynikających ze specyfiki polszczyzny (rodzaj gramatyczny), pisze Piotr Gruszczyński w *Przedmowie do Tanga* (Bond, 2013, s. 6–7).

całkiem prawdziwa (bohaterka jest wyższa i palcami dotyka podłóża). Autorka *Tanga* nie ukrywa również zazdrości o różowe kąpielówki noszone przez kolegę Jaya (Bond, 2013, s. 58). Niewątpliwie uczucie to wywołały nie plażowe spodenki, a ich kolor, bowiem róż został dość arbitralnie i przypadkowo przypisany dziewczynom (por. Buczkowski, 2005, s. 275–276).

Dla wszystkich przywołanych transbohaterów istotna jest realizacja marzeń dotyczących stroju. Justin zakłada ubrania swojej babci, tańczy w biustonoszu swojej matki (Bond, 2013, s. 107, 84), Daniel po kryjomu przymierza stare garnitury ojca, zawiązuje krawat, maluje sobie wąsy, a kiedy rosną mu piersi, odrzuca noszenie biustonosza i zaczyna się garbić, aby ukryć (jak sam wskazuje) obfity biust (Zamojski, 2005, s. 53). Kinga, by nie nosić jednoznacznie męskiej garderoby, wybiera styl uniseksualny (Kosińska, 2015, s. 27). Nie jest on już typowo męski, staje się bezpieczną oznaką przechodzenia do kobiecości (por. Bieńkowska, 2012, s. 136). Z kolei Anna odnajduje upodobanie w noszeniu koralików, kolczyków, damskiej bielizny lub rajstop pod męskim ubraniem (Grodzka, 2013, s. 29, 122). Palimpsestowe elementy stroju i świadomość ich noszenia pozwalają bohaterce na funkcjonowanie, na spędzanie czasu w pracy, w której jest odbierana jako mężczyzna.

Autorka *Mam na imię Ania* przed korektą płci swoje garderobiane skarby ukrywała w walizce: „plisowaną szarą spódnicę, taką do pół łydki, prawie przezroczystą bluzkę z naszywanymi koralikami, szal w wielkie czerwone kwiaty, chyba maki” (Grodzka, 2013, s. 100). W rezultacie przyznaje z nostalgią: „Trzymałam tam też suknię odcinaną w talii. Świetną. Byłam wtedy dużo szczuplejsza niż teraz” (Grodzka, 2013, s. 100). Znaki kobiecego wizerunku zaczynają się pojawiać mimowolnie, np. przypięta do męskiego swetra broszka w kształcie motyla (por. Grodzka, 2013, s. 123). Skrzydlatą ozdobę można powiązać ze zjawiskiem, które określiłabym jako palimpsestowość stroju. Kobiecość Grodzkiej, symbolicznie zamknięta w broszce, przebija się przez szorstkość męskiego ubioru. W walizce, z którą bohaterka coraz częściej podróżuje, na dobre zagościły kobiece stroje, pozwalające na chwilowe wyrażenie swojej tożsamości (Grodzka, 2013, s. 144). Zamawia też czółenka, ze względu na swój wzrost – na małym, ale jednak na obcasie (Grodzka, 2013, s. 145). Przy wsparciu Eli – koleżanki z pracy – kompletuje żeńską garderobę i w jej obecności oraz jej męża w kobiecej odsłonie spędza w kawiarni dzień imienin Anny (bo właśnie to imię uważa za swoje, a nie nadane przez rodziców – Krzysztof) (Grodzka, 2013, s. 119, 121). To dla niej wielkie wydarzenie – może przy wsparciu przyjaciół w miejscu publicznym zaprezentować swoją kobiecość. Ubiór pełni tu funkcję tekstu, którego odczytanie zależy od życzliwości odbiorcy. Bohaterka powoli przeobraża również swoje ciało, najpierw przy użyciu gorsetu, później włączając terapię hormonalną i zabiegi chirurgiczne (Grodzka, 2013, s. 145, 174–175, 207, 209). Gorset

staje się protezą zmieniającą zasoby własnego ciała. Wytwarzając zarysowanie talii przez odpowiednią garderobianą konstrukcję (fiszbiny wszyte w warstwy płótna, ściskające górną część figury), a tym samym spłaszczając brzuch i zarysowując biodra, gorset nadaje Annie kobiece kształty. Garderobiana proteza ciała pozwala bohaterce na ucieleśnienie tożsamości płciowej.

Parasolka i skradziony kokon

Z kolei Marin – autorka *Skoku anioła* – wprowadzając czytelnika w swoją zawiłą historię, posługuje się rekwizytem, jakim jest czerwona parasolka (Marin, 1993, s. 13). Postrzegana przez większość jako chłopiec, Jan Paskal Henryk upaja się informacją o odbiorze jego osoby przez panią ze sklepu z parasolkami jako dziewczynki. Czerwony parasol z wystawy sklepowej stał się dla niego egzemplifikacją dziewczęcości. Takie skojarzenie uzasadnia w prosty (choć może nieco zaskakujący) sposób: widział pomalowane na czerwono paznokcie dziewczynki z sąsiedztwa. Z upływem czasu (co jest charakterystyczne dla osób transseksualnych) intensyfikuje się u niego pragnienie aparycji zgodnej z odczuwaną płcią psychiczną. Jan fascynuje się ubraniami matki: bielizną, biustonoszami, pończochami, sukniami (Marin, 1993, s. 21). Z poczuciem winy po raz pierwszy zakłada elementy kobiecej garderoby: biustonosz, halkę, majtki, pończochy i suknię. Nastolatek dokonuje szybkiej i jednoznacznej oceny poprzedniej, chłopięcej odzieży:

Kupka moich własnych ubrań na dywaniku przed łóżkiem ma w sobie coś obleśnego, szorstkiego i wulgarnego wobec gładkości jedwabiu, miękkości satyny, aksamitnej pieszczoty pończoch na moich nogach... [...] Suknia jest leciuchna, miękko spływająca. Mamusia lubi kolory jednolite i z dominującym błękitem. Jestem błękitna. Akwamaryna. Buty są za duże, trochę chwieję się na nogach przed lustrem. Pozuję.

Oto ja – po raz pierwszy. Aż dostaję od tego gęsiej skórki. [...] Długie minuty. Znaczące minuty. Zmieniam skórę. Moja kruchość okazuje się logiczna, delikatność rysów – oczywiście. Na koniec przyglądam się sobie od wewnątrz. Wnętrze idealnie przystaje do obrazu zewnętrznego, odczuwam to z taką mocą, że nagle mój obraz blednie, krew zeń odpływa. Przytrzymuję się własnego odbicia, by nie zachwiać się ze wzruszenia (Marin, 1993, s. 21).

Wyrażenie własnej tożsamości płciowej przez odpowiedni ubiór jest jedną z najważniejszych chwil w życiu Jana (późniejszej Maud). Aktowi ubierania się towarzyszą doznania fizyczne: odczuwanie miękkości, pieszczoty materiału; gęsia skórka oraz niemal omdlenie z zachwytu. Natomiast porównanie przeżycia i towarzyszącego mu stanu emocjonalnego, wywołanych odmianą wyglądu, do zmiany skóry może korespondować z późniejszą pracą Prossera *Second Skins*. Autor ujmuje narrację osób transseksualnych

jako sposób opowiadania o sobie, a ciało po przejściu procesu tranzycji jako rodzaj drugiej skóry (Prosser, 1998, s. 101). A więc ta pierwsza skóra jest powierzchownością niechcianą, obcą, sprawiającą ból. Podobny, a zarazem charakterystyczny, motyw zmiany skóry odnajdujemy w licznych baśniach, np. w twórczości braci Grimm. Dla Jasia z *Jasia Jeżyka* (2014a) czy postaci syna z *Osiolka* (2014b) zrzucenie uwierającej powierzchowności (kolce jeża, ośła skóra) jest równoznaczne z uwolnieniem i doznaniem ulgi. Ale owe zaznanie wolności jednocześnie wynika z możliwości wpasowania się w standardowe, zgodnie z normatywizującą matrycą, kryteria estetyczne.

Bohaterce *Skoku anioła* garderoba jej matki pozwala na chwilowe zaistnienie, stąd jest nazwana przez Maud skradzionym kokonem (Marin, 1993, s. 25, 35–36, 47). Ciągłe wpisywana w społeczną rolę chłopca, boi się przyłapania w kobiecym ubraniu. Do takiej sytuacji jednak dochodzi, kiedy Jan, przebywając w łazience, zapomina przekręcić klucz w zamku. Wówczas ojciec widzi go w kobiecym wydaniu. Reakcja Jana jest wymowna – zasłania rękoma piersi jak zaskoczona dziewczyna. Mimo ogromnego lęku nie kończy swojego wypowiedzania się poprzez kobiecy strój. Kiedy nie ma możliwości (a tak jest zazwyczaj) zakładania odzieży współgrającej z własnym poczuciem płci, wtedy ucieka w świat wyobraźni. Sufit jego/jej pokoju służy za ekran, na którym projektuje marzenia (Marin, 1993, s. 46). Na przykład wizualizuje na nim tańczącą dziewczynę w czerwonych balerinkach i kraciastej spódnicy, której obrys jest uwydatniony przez wiele nakrochmalonych halek. Czerwień obuwia konotuje takie znaczenia jak namiętność, erotyzm, siła (por. Fischer-Mirkin, 1999, s. 33, 35). Jego/jej pragnienia czasami znacznie odbiegają od realistycznej konwencji opisu, np. gdy stwierdza:

Chciałbym wyjechać stąd [z domu w Rouen] rycerzem, a powrócić księżniczką z carskiego dworu, diabelnie urodziwą. Trzeba mi magicznej różdżki zamiast członka, którego rozmiarów od dawna już nie sprawdzałem. Gdybyż mógł zniknąć lub opaść niby niedojrzały owoc. Tak jak spadają latem pierwsze za malutkie czereśnie, tak jak wędzną pierwsze brzoskwinie, bez miąższu, wiosną na martwej gałązce (Marin, 1993, s. 58).

Przysłała Maud pragnie się wpasować w stereotypowy, ale obecny w życiu społecznym, binaryzm płciowy, chce mieć prawo do wyboru zarówno draperii tkaniny, jak i ciała. Z tego powodu w myśleniu (w narracji) Jana/Maud splatają się normy społeczne i indywidualna ekspresja, dochodzi do wyrażenia siebie we „właściwym” stroju i ciele. Praktyki ubraniowe w zależności od potrzeb raz są wyrazem tożsamości grupowej, a innym razem unikalnej indywidualności jednostki (por. Maj A., 2007, s. 247). Jan z pewnością chce uzewnętrznienia swojej kobiecości oraz odczytywania kompozycji jego ciała i stroju jako ewidentnie kobiecych. Jak wcześniej zostało to zasygnalizowane, zaczyna od elementów garderoby, które stanowią dla niego źródło więzi z kobietami. A więc zwyczaje ubraniowe, modę „należy rozpatrywać nie tylko w kategoriach gustu

estetycznego i smaku, lecz jako schemat, mechanizm związków między tym, co zewnętrzne i tym, co wewnętrzne” (Kuczyńska, 1983, s. 129).

Garderobiane „ja”

Wygląd zewnętrzny, w tym decyzje ubraniowe, możemy również rozpatrywać jako tworzenie refleksyjnego projektu „ja” (por. Giddens, 2012, s. 139). W *Skoku anioła*, podobnie jak w *Mam na imię Ania*, ważnym rekwizytem staje się walizka, w której w sposób symboliczny, za pośrednictwem elementów garderoby, jest przechowywana prawdziwa tożsamość płciowa. Jan Paskal Henryk z taką walizką podróżuje do Paryża w celu rozpoczęcia studiów prawniczych (por. Marin, 1993, s. 63). Tylko pozornie to młody mężczyzna w szarym garniturku i krawacie w groszki, który pojawia się na stacji pani Bedu. Jego najcenniejsze rzeczy – stara suknia mamy, koronkowe majtki i koszula nocna – niemal z utęsknieniem czekają na współtworzenie wizerunku Jana/Maud. Autorka *Skoku anioła* swoją męską egzystencję z lat studenckich podsumowuje następującymi słowami:

Żyję niczym nijaki wróbel pomiędzy pstrokatymi papugami. I nie udaje mi się wytłumaczyć tego innym. Nie mam barw i nie mam słów, aby wytłumaczyć mój przypadek stworzeniom, które mnie otaczają... To walka z góry przegrana. [...] Jeszcze dziś wieczorem otulę moją nijakość nocną koszulą. To jedno mi pozostaje (Marin, 1993, s. 66).

Przywołana nocna koszula staje się dla bohatera/bohaterki jedynym punktem odniesienia, a zarazem przez odwołanie się do zmysłu dotyku wskazuje na bezradność Jana/Maud. Miętkość tkaniny, z której jest wykonana koszula, w nieco ironiczny sposób podkreśla szorstkość i tragizm egzystencji autorki egodokumentu. Sposobność zaistnienia jako kobiety – na tym etapie życia Jana – jest ograniczona do przestrzeni wynajmowanego pokoju i nocnej pory. Jan niezaprzeczalnie brzydzi się swoimi męskimi ubraniami, co dobrze obrazuje akt jego desperacji, gdy depcze porzucone na podłodze, zmięte spodnie (por. Marin, 1993, s. 71). Chwilą wytchnienia jest dla niego nałożenie halki przed snem. Później, kiedy zdobywa dostęp do terapii hormonalnej, jego egzystencja i samopoczucie nieco się zmieniają. Biustonosz, który po raz pierwszy zakłada na rozwijające się piersi, łączy z emocjami i z rodzajem tkaniny: „na sercu mam jedwab pierwszego biustonosza” (Marin, 1993, s. 102). Jest to niemal doznanie mistyczne.

Maud dopiero z czasem zaczyna wypracowywać własny styl ubierania. W przemyślany sposób komponuje swoją garderobę tak, aby przekazać te informacje, które uważa za istotne w autoprezentacji. Zatem wybór, selekcja ubrań jednocześnie jest refleksyjnym przekazem na temat własnej osoby. Owszem jest to półwiedza czy ćwierćwiedza, „ale przecież życie współczesnego człowieka [...] rozgrywa się w scenarii takich

ćwierćprawd, przekazywanych za pośrednictwem luźnych obserwacji i postrzegania wizualnego” (Kuczyńska, 1983, s. 102). Bohaterka, ze względu na swoją płęć metrykalną nadal uznawana za mężczyznę, otrzymuje powołanie do wojska, które uruchamia wręcz strategiczne działanie w zakresie stroju (Marin, 1993, s. 117)¹⁶. Co jest oczywiste, chce uniknąć wcielenia do wojska. Z tego powodu wybiera precyzyjne strój, w którym ma się stawić przed komisją wojskową. Wdziewa beżową sukienkę szmizjerkę, zakłada płaskie czółenka, a całości dopełnia pożyczona damska torebka. Koncentruje się na wytworzeniu wrażenia. Jej wypowiedź poprzez strój sugeruje, że mogłaby być nauczycielką, kobietą dyskretnie elegancką. Zatem decyzja ubraniowa Maud jest wypadkową między normami społecznymi a osobistą ekspresją. Chce osiągnąć swój cel, a jej zderzenie, wyrażające się w precyzyjnej argumentacji, jest również poparte adekwatnie dobranym do sytuacji strojem. Wykorzystując wykreowany wizerunek (wraz z celowo dobranymi rekwizytami), przekonuje psychiatrę z komisji wojskowej, że powinna być zwolniona z odbycia służby wojskowej.

Maud starannie dobrała ubiór do rodzaju występu i widzów. Swój występ, a właściwie występy, prezentowała przed różnymi komisjami w twierdzy Vincennes, udowadniając, że – choć jej metryka wskazuje na płęć męską – jest ona osobą transpłciową. Bohaterka została wystawiona nie tylko na spojrzenie przeciętnego obserwatora, lecz także lekarza. Zgodnie z rozpoznaniem Michaela Foucaulta specyfika medycznego spojrzenia polega na wsparciu i legitymizacji przez instytucję, a zatem jest to spojrzenie lekarza, który może podejmować decyzje i działać (Foucault, 1999, s. 121). Poza tym, odwołując się do koncepcji jaźni odzwierciedlonej Charlesa Cooleya, można uznać, że bohaterka, wybierając strój, jednocześnie interpretowała odbiór własnej osoby przez ludzi, z którymi miała się zetknąć. Wyobrażała sobie przed spotkaniami i w ich trakcie, jak jest postrzegana i oceniana (por. Szacki, 2012, s. 559). Bohaterka zadbała o każdy detal swojego wizerunku. Z dalszej części relacji powieści autobiograficznej dowiadujemy się, że objęła stanowisko inspektora w Zarządzie Poczтовым i choć, ze względu na dowód tożsamości musiała pojawiać się w pracy w roli męskiej, starała się przez strój zachować swoją godność, dlatego wybierała modę uniseks. Zamiast białej koszuli i krawata zakładała koszulę w kolorze zielonym, co w rezultacie skończyło się dla niej zwolnieniem.

Spójność prezentowanego wizerunku, możliwość komponowania przez osoby transseksualne stroju są związane z procesem tranzycji, którego celem jest rekonstrukcja, scalenie własnej tożsamości płciowej. Istotnym elementem w uzewnętrznieniu płci psychicznej jest swoboda, z jaką można przywdziewać ubrania. Tworzenie całości przez drobiazgowo zestawianie poszczególnych elementów garderoby pozwala na wysyłanie

¹⁶ O przyjętych strategiach działania przez inną transpłciową bohaterkę (Agnes), częściowo wręcz wykorzystującą techniki manipulacji – por. H. Garfinkel, 2007, s. 211, 223–225, 227, 354.

spójnych komunikatów. Marin, zarabiając pieniądze jako transseksualna prostytutka, w końcu może opłacić operację finalizującą proces korekty płci (waginoplastię). W długą podróż z Paryża do szpitala w Brukseli obowiązkowo do walizki pakuje zakupioną na specjalną okazję letnią, żółtą sukienkę oraz czółenka (Marin, 1993, s. 175). A okazja to wyjątkowa, będą nią bowiem ponowne narodziny w upragnionym ciele¹⁷. Kolor sukienki koresponduje z jej nastrojem, ponieważ żółta barwa wskazuje na wyjątkową siłę oraz domaga się skupienia uwagi na osobie zakładającej ubrania w tym kolorze (Fischer-Mirkin, 1999, s. 41–42).

Konkluzje

Noszenie przez bohaterów ubrań, które sami wybierają, stwarza im możliwość (zwykle po procesie tranzycji) bycia postrzeganym jako kobieta lub mężczyzna. Wobec tego strój może pełnić funkcję kompensacyjną i pomóc w konstytuowaniu się podmiotu, co jest oczywiście zależne od odbicia w społecznym lustrze, a więc od odbiorczej reakcji, która (przy braku życzliwości i zrozumienia) bywa różna. Części garderoby stają się substytutami wewnętrznej kobiecości/męskości, ale nakładanie ubrań adekwatnych do odczuwanej płci wcale nie musi być doznaniem euforycznym. Na przykład Kosińska – za namową psychologa – zaczyna nosić ubrania pożyczone od mamy (por. Kosińska, 2015, s. 43). Z powodu pewnej nieśmiałości wybiera najpierw damskie spodnie, więc jeszcze nie sukienkę. Ale już jadąc z mamą pociągami do Warszawy na wizytę u lekarza, decyduje się nałożyć jej tunikę, choć, jak sama wyznaje, ze strachu przed rozszyfrowaniem wkłada „w majtki chusteczkę, żeby genitalia mniej się odznaczały” (Kosińska, 2015, s. 55). Bohaterka doświadczyła czegoś, co określiłabym próbą wtłoczenia jej osoby przez psychologa w matrycę typowej transseksualistki, w schemat kobiecości w stereotypowym (wręcz groteskowo przerysowanym) wydaniu. Zresztą bohaterka w pewnym momencie przyznaje:

Chciałam być megakobieca, żeby nikomu nie przyszło na myśl, że urodziłam się jako chłopak. Styl miałam raczej dziwny. Malowałam oczy cieniami pod kolor bluzki. [...] Nosłam krótkie spódniczki, głębokie dekolty. Za wszelką cenę chciałam wszystkim udowodnić, jaka to ze mnie prawdziwa kobieta. Krzyczałam tym (Kosińska, 2015, s. 106–107).

Zatem bohaterce nie udało się uniknąć etapu wpasowania w matrycę seksualnie ponętnej kobiety. Presja wywierana chęcią osiągnięcia atrakcyjności fizycznej, utożsamionej z atrakcyjnością erotyczną, doprowadziła bohaterkę do zdefiniowania kobiety

¹⁷ Określenie „ponowne narodziny” pojawia się w relacjach osób transseksualnych (por. Kłonkowska, 2017, s. 137).

jako obiektu pożądania, gdzie esencją kobiecości jest jej cielesność i seksualność (por. Bokszańska, 2004a, s. 146). Jednakże kreacja takiego wizerunku przez Kingę wynikała z pragnienia społecznej akceptacji i z tęsknoty za postrzeganiem jej jako kobiety.

Zaanektowanie stereotypów dotyczących wizualnej (re)prezentacji oraz ról płciowych przez osoby transseksualne jest uzasadnione. Z reguły dążą one do spójnej identyfikacji, która może nastąpić w wyniku społecznego odbioru. Często pragną potwierdzenia swojej kobiecości/męskości w zachowaniu, spojrzeniu odbiorcy, a więc w interakcji z osobami cispłciowymi. Zatem jeśli osoba transseksualna, dokonując wyborów ubraniowych, koncentruje się na spełnianiu garderobianych wymogów, wówczas jej decyzje mogą wynikać z opresyjnej normatywizacji. Natomiast kiedy wypracuje własny styl, który może ulec stereotypizacji, ale sposób użytkowania ubrań nie będzie budził w niej wewnętrznego sprzeciwu, wtedy możemy mówić o wartości ubrania wykraczającej poza zmysłowy odbiór tkaniny. Poprzez indywidualny styl tkanina zostaje niejako upłciowiona. Własny styl ubierania się, wymagający uzgodnienia osobistego smaku estetycznego, panującej mody i koncepcji siebie (por. Bokszańska, 2004b, s. 70), w przypadku osób transseksualnych jest często związany z długo oczekiwanym, indywidualnym wyrazem swojej tożsamości płciowej.

Co oczywiste, ubiór jest istotnym środkiem regulującym współżycie między ludźmi, wpływa na samoakceptację (por. Kuczyńska, 1983, s. 102, 105), ale można zaryzykować stwierdzenie, że szczególnie widoczne jest to w przypadku osób transpłciowych. Nawet jeśli niesie ze sobą ryzyko wtopienia się w tłum, upodobnienia do innych, to dla większości osób transseksualnych bycie w jakimś sensie niewidocznym (w trakcie, choć częściej po procesie tranzycji), bycie takim, jak inni, daje poczucie bezpieczeństwa. Jednocześnie niezwracanie na siebie uwagi staje się potwierdzeniem tożsamości płciowej, z którą się identyfikują. Z tego względu wydaje się uzasadnione przyjęcie tezy o wzmożonej chęci osób transseksualnych do przystosowania się, upodobnienia do osób cispłciowych, a dopiero później, w wyniku społecznej akceptacji, następuje bardziej odważne wyrażenie siebie przy pomocy stroju. Forma ekspresji może być różna – dla jednych, np. transkobiet po procesie tranzycji, będzie to strój niezaprzeczalnie (a więc i stereotypowo) kobiecy, dla innych – wręcz przeciwnie – zakładanie spodni, bluzy nie będzie się już wiązało z obawą błędnego odczytania tożsamości płciowej (niezgodnego z płcią psychiczną).

Ubiór (współ)określa kobiecość, męskość. Rodzaj, kolor, wykrój tkaniny jest skorelowany z interakcjami społecznymi i z indywidualną ekspresją. Jak trafnie wskazuje narrator w powieści *Orlando* Virginii Woolf: „Choć błahą drobnostką zdaje się strój, [...] ważniejsze pełni obowiązki, aniżeli tylko chronić nas przed zimnem. Strój zmienia nasz pogląd na świat, jak również pogląd świata na nas” (1994, s. 126). Dla

osób transseksualnych jest wyrazem, sposobem uzewnętrznienia płci psychicznej i możliwością scalania siebie. Konstruowanie ubioru pełni istotną funkcję w rekonstruowaniu, uzgodnieniu tożsamości przez transseksualny podmiot, ponieważ jest jednym z ważniejszych elementów odgrywania/odtworzenia płci kulturowej. Jest rodzajem komunikatu. I choć może wyrażać rodzaj konformizmu, wpasowania się w matrycę dychotomicznego podziału płciowego, to dla bohaterów transseksualnych stanowi jedno z możliwych do zrealizowania rozwiązań w zakresie ekspresji siebie. Proces ubierania się dla transbohaterów w różnych etapach życia może wyrażać poszukiwanie swojej tożsamości, może się odnosić do sfery marzeń. Wówczas realne ubrania (adekwatne z odczuwaną płcią psychiczną) stają się przedmiotami pożądania, które kulturowo (szczególnie dla transseksualistek) są zakazane. Praktyki ubraniowe mogą się odbywać na zasadzie palimpsestu, aby przekształcić się w próbę zademonstrowania swojej prawdziwej tożsamości płciowej, co jest niejednokrotnie związane z poczuciem winy, wstydu. Mogą również wyrażać radość z możliwości wyartykułowania tożsamości albo rozczarowanie, że mimo procesu tranzycji i adekwatnego stroju reprezentacja nie jest całkowicie spójna, a ubiór jest odbierany jako przebranie. Akt nakładania odzieży może wywoływać wzruszenie, euforię, ale w późniejszym życiu zgodnym z tożsamością płciową może się stać czynnością rutynową.

Bibliografia

- Beauvoir, S de. (2007). *Druga płeć*. Tłum. G. Mycielska, M. Leśniewska. Warszawa: JS & Co.
- Bielas, J. (2012). *Doświadczenie cielesności. Podmiotowe uwarunkowania transseksualizmu*. Kraków: Aureus.
- Bieńkowska, M. (2012). *Transseksualizm w Polsce. Wymiar indywidualny i społeczny przekraczania binarnego systemu płci*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Bieńkowska-Ptasznik, M. (2008a). *Poza binarnym podziałem płci – rzecz o transseksualizmie*. W: M. Bieńkowska-Ptasznik, J. Kochanowski (red.), *Teatr płci. Eseje z socjologii gender* (s. 187-203). Łódź: Wschód – Zachód.
- Bieńkowska-Ptasznik, M. (2008b). *Uwięzieni w obcym ciele – ciało i tożsamość w doświadczeniu osób transseksualnych*. W: J. Bator, A. Wieczorkiewicz (red.), *Ucieleśnienia II. Płeć między ciałem i tekstem* (s. 247-263). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Bieńkowska-Ptasznik, M. (2010a). *Meandry płci – transseksualizm*. W: J. Kochanowski in. (red.), *Queer studies. Podręcznik kursu* (s. 159-169). Warszawa: Kampania Przeciw Homofobii.

- Bieńkowska-Ptasznik, M. (2010b). Transseksualne doświadczenia ciała. W: E. Banaszak, P. Czajkowski (red.), *Corpus delicti – rozkoszne ciało. Szkice nie tylko z socjologii ciała* (s. 171-186). Warszawa: Difin.
- Boksańska, G. (2004a). Ciało, płęć, ubiór. W: tejsze, *Ubiór w teatrze życia społecznego* (s. 134-157). Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.
- Boksańska, G. (2004b). Znak, komunikowanie. W: tejsze, *Ubiór w teatrze życia społecznego* (s. 55-76). Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.
- Bond, J. V. (2013). *Tango. Powrót do dzieciństwa w szpilkach*. Tłum. J. Poniedziałek. Warszawa: W.A.B.
- Breska-Kruszewska, J., Rachoń, D. (2014). Medyczne aspekty transpłciowości – rozpoznanie i postępowanie lecznicze. W: A. M. Kłonkowska, K. Bojarska (red.), *Psychospołeczne, prawne i medyczne aspekty transpłciowości* (s. 165-179). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Buczowski, A. (2005). *Spółeczne tworzenie ciała. Płęć kulturowa i płęć biologiczna*. Kraków: Universitas.
- Butler, J. (2008). *Uwikłani w płęć*. Tłum. K. Krasuska. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Chorażyczewski, W., Pacevicius, A., Roszak, S. (2015). Wstęp. W: W. Chorażyczewski, A. Pacevicius, S. Roszak (red.), *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze* (s. 7–10). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Dąbrowski, M. (2001). (Auto)-biografia, czyli próba tożsamości. W: H. Gosk, A. Zieniewicz (red.), *Autobiografizm – przemiany, formy, znaczenia* (s. 35-56). Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Dowgiałło, B. (2015). *Uwieranie się jako forma uspołecznienia. O aktualności koncepcji mody Georga Simmla*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Dynarski, W., Kłonkowska, A. (2011). *Słownik pojęć*. W: M. Makuchowska, M. Pawłęga (red.), *Sytuacja społeczna osób LGBT. Raport za lata 2010 i 2011* (s. 220-227). Warszawa: Kampania Przeciw Homofobii, Stowarzyszenie Lambda Warszawa, Fundacja Trans-Fuzja.
- Fajkowska-Stanik, M. (2001). *Transseksualizm i rodzina. Przekaz pokoleniowy wzorców relacyjnych w rodzinach transseksualnych kobiet*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej.
- Fischer-Mirkin, T. (1999). *Znaczenie koloru*. W: tegoż, *Mowa stroju*. Tłum. A. Cioch (s. 25-59). Warszawa: Świat Książki.
- Foucault, M. (1999). *Narodziny kliniki*. Tłum. P. Pieniążek. Warszawa: KR.
- Garfinkel, H. (2007). *Techniki osiągnięcia statusu płci w przypadku osoby o niejednoznacznych cechach płciowych*. W: tegoż, *Studia z etnometodologii* (s. 143-227). Tłum. A. Szulżycka. Warszawa: PWN.

- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Giddens, A. (2012). *Trajektoria tożsamości*. W: tegoż, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności* (s. 101-148). Tłum. A. Szulżycka. Warszawa: PWN.
- Grimm, J., Grimm, W. (2014a). *Jaś Jeżyk*. W: tychże, *Wszystkie baśnie i legendy*. Tłum. R. Skiba (s. 601-608). Olsztyn: REA-SJ.
- Grimm, J., Grimm, W. (2014b). *Osiółek*. W: tychże, *Wszystkie baśnie i legendy*. Tłum. R. Skiba (s. 776-781). Olsztyn: REA-SJ.
- Grodzka, A. (2013). *Mam na imię Ania*. Warszawa: W.A.B.
- Gunn, J. V. (2009). *Sytuacja autobiograficzna*. Tłum. J. Węgrodzka. W: M. Czermińska (red.), *Autobiografia* (s. 145-169). Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Gusdorf, G. (2009). *Warunki i ograniczenia autobiografii*. Tłum. J. Barczyński. W: M. Czermińska (red.), *Autobiografia* (s. 19-46). Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Kasperski, E. (2001). *Autobiografia. Sytuacja i wyznaczniki formy*. W: H. Gosk, A. Zieniewicz (red.), *Autobiografizm – przemiany, formy, znaczenia* (s. 9-34). Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Kimmel, M. (2015). *Genderowe ciało*. W: A. M. Kłonkowska (red.), *Społeczeństwo genderowe*. (s. 446-503). Tłum. A. Czerniak, A. M. Kłonkowska. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kłonkowska, A. M. (2017). *Płeć dana czy zadana? Strategie (nie)tożsamości transpłciowej w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kosińska, K. (2015). *Bрудny róż. Zapiski z życia, którego nie było*. Warszawa: Nisza.
- Kryszk, K. (R.) (2012). *Buddyzm a transpłciowość*. W: A. M. Kłonkowska (red.), *Transpłciowość – androgynia. Studia o przekraczaniu płci* (s. 59-85). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kuczyńska, A. (1983). *Moda jako forma komunikatu*. W: tejże, *Wzory modne w życiu codziennym* (s. 98-129). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Leavitt, J. (2012). *Znaczenie i czucie w antropologii emocji*. Tłum. A. Kościańska, M. Petryk. W: M. Rajtar, J. Straczuk (red.), *Emocje w kulturze* (s. 59-99). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Narodowe Centrum Kultury.
- Maj, A. (2007). *W co się ubierać i jak się nie ubierać. Dylematy współczesnej mody*. W: A. Wiczorkiewicz, J. Bator (red.), *Ucieleśnienia. Ciało w zwierciadle współczesnej humanistyki* (s. 239-257). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Maj, J. (2012). *Przełamując dychotomię płci w Polsce. Porównanie sytuacji osób transgenderynych w Polsce oraz innych krajach europejskich*. W: A.E. Banot, A. Barabasz, R. Majka (red.), *Postpłciowość? Praktyki i narracje tożsamościowe w ponowoczesnym świecie* (s. 166-181). Bielsko-Biała: Akademia Techniczno-Humanistyczna.

- Majka-Rostek, D. (2004). Komunikacja genderowa jako komunikacja międzykulturowa. W: A. Kuczyńska, E. K. Dzikowska (red.), *Zrozumieć płęć. Studia interdyscyplinarne II* (s. 258-267). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mandal, E. (2004). Pojmowanie fenomenu płciowości w psychologii. W: A. Kuczyńska, E. K. Dzikowska (red.), *Zrozumieć płęć. Studia interdyscyplinarne II* (s. 196-212). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Marin, M., Cuny, M. T. (1993). *Skok anioła*. Tłum. E. Mukoid. Katowice: Akapit.
- Mizielnińska, J. (2004). *(De)Konstrukcje kobiecości*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Pelczar, M. A. (2012). Co i kto nie „przechodzi”. (Nie)widoczność, „passing” a nie/normatywność trans. W: M. Kłosowska i in. (red.), *Strategie queer. Od teorii do praktyki* (s. 245-266). Warszawa: engram, Difin.
- Prosser, J. (1998). *Second Skins. The Body Narratives of Transsexuality*. New York: Columbia University Press.
- Renza, L. A. (2009). *Wyobrażenia stawia veto: teoria autobiografii*. Tłum. M. Orkan-Lęcki. W: M. Czermińska (red.), *Autobiografia* (s. 47-82). Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Robak, A. (2009). Rozwojowe aspekty doświadczania ciała w okresie dzieciństwa. W: B. Ziółkowska i in. (red.), *Ciało w kulturze i nauce* (s. 9-23). Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Rogowska-Stangret, M. (2016). *Ciało – poza Innością i Tożsamością. Trzy figury ciała w filozofii współczesnej*. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki.
- Szacki, J. (2012). Pragmatyzm społeczny. W: tegoż, *Historia myśli socjologicznej* (s. 543-592). Warszawa: PWN.
- Wojnicka, J. (2005). Film gangsterski, film kryminalny, kino czarne. W: J. Wojnicka, O. Katafiasz (red.), *Słownik wiedzy o filmie* (s. 360-369). Bielsko-Biała: Park Edukacja.
- Woolf, V. (1994). *Orlando*. Tłum. T. Bieroń. Poznań: Wydawnictwo Zysk i Spółka.
- Zamojski, D. (2005). *Aleksandra Zamojska jest mężczyzną*. Opole: Lamba.

Cytowanie:

Kujawska-Kot Anna (2018) *Ubiór i tożsamość. O znaczeniu odzieży dla bohaterów transpłciowych*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018,, s. 29-53 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricsocietatis.uni.wroc.pl.

Migracje i tożsamości

Migrations and Identities

Byron J. Gaist

American College, Nicosia, Cyprus
<https://orcid.org/0000-0001-9010-517X>

The Social Construction of ‘Ethnic Identity’: Confusion over Terms? How the Sociology of ‘Ethnic Identity’ can be Relevant to the Use of Theory in Counselling Psychology

Abstract

In today’s shifting social climate of financial crises, war, economic migration and refugee crises, ethnic identity is an increasingly important psychosocial variable to consider within the helping professions. In this article, a postmodern perspective on the development and experience of ethnic identity is discussed - in particular, the social constructionist view, which is based on a fluid, non-binary identity logic. Using applications of ethnic identity in the field of counselling psychology as a professional example, some major theoretical approaches to the study of ethnic identity are briefly described - including social identity theory, acculturation and psychodynamic approaches, as well as the contribution of identity process theory - and questions are raised about the useful potential of adopting this postmodern perspective alongside these standard theoretical models in clinical work.

Keywords

acculturation, cultural identity, ethnic identity development, immigration, race

Introduction

In this selective review of literature about ethnic identity, I will promote the postmodern awareness of the counselling psychologist making formulations about clients for whom ethnic identity seems at issue, or who is trying to challenge their own ethnocentric or fixed ways of thinking about ethnic identity. In doing so, I will argue that the appropriate formulation of psychological hypotheses must involve a “radical epistemological shift” (Gill, 1996, p.144) on behalf of the counselling psychologist using the findings of mainstream psychological research. Specific therapeutic interventions, which have been adequately addressed elsewhere (e.g. d’Ardenne & Mahtani, 1989; Pedersen, Draguns, Lonner & Trimble, 1996), will not be further explored, though some attention will be given to the way theory may impinge on understanding clients.

As initial caveats to the thesis presented here, it is important to point out that this article will focus mostly on data and research from a British and American social context, and its applicability to other social contexts will therefore need to be assessed by further research. Also, further due consideration will need to be given to issues such as the interplay and dynamics of the ethnic backgrounds of clinicians and their clients within the majority society in which counselling takes place: I have not considered, for example, how dynamics will differ if the counsellor is from an ethnic minority background and the client from an ethnic majority background, or vice versa. I have also not considered other issues which merit further research, such as how the situation of migrant populations whose status has gone from majority in-group to minority out-group as a result of their migration, differs from those who are born ethnically diverse within a majority society of different ethnicity – an issue of obvious importance to counselling refugees.

Terminology

A further introductory caveat may be made here concerning terminology, namely my use of the words ‘race’ and ‘ethnicity’ as being fairly interchangeable from a pragmatic, clinical perspective. ‘Ethnicity’, ‘race’, ‘nationality’ - and even ‘culture’, and sometimes ‘religion’ – can constitute major bases of the feeling and experience of difference or otherness within society. They are of course all separate (but nevertheless connected) sociological concepts, each with its own research and literature which needs to be taken into account when studied in detail; for the purposes of this paper however, I will assume that they can all refer in practice to a person’s out-group status, impacting the emotional and the social experience of both the client and the counselling psychologist. In other words, the person may feel they are different because of any of these factors, and ‘ethnic identity’ is the term I use in this paper to indicate that sense of difference.

Etymologically, the word ‘ethnic’ derives from the Greek root “*εθνος*”. Herodotus refers to *εθνος* as a group of people of common descent, common language, common religion, and common morals and customs. The Indo-European root **swedh-*, from which the *εθ-* prefix originates, refers to custom or habit, hence ‘ethnics’ were persons of similar customs and habits. Interestingly, the adjective “*εθνικός*” meant “heathen” or gentile in the Old Testament, giving the word perhaps the initial negative connotation which it still seems to carry today. Ultimately *εθνος* in Greek came to mean a nation-state, a geographical area the boundaries of which are determined by the vicissitudes of political change.

Byrne (1997), in an article in *The Sunday Times*, reports on the response created by research produced by the Commission for Racial Equality showing that Irish people in Britain experience regular discrimination. There has been sharp criticism from Irish

people of this work, on the grounds that they do not wish to be “ghettoised” or perceived as “ethnic”. Surely however, *everyone* is “ethnic”, or is there some special meaning of this word which applies only to those who are not of Northern European origin? English & English (1958) recognise the pitfalls of such a term by defining *ethnic group* as “an intentionally vague or general term used to avoid the false objectivity of ‘race’: the ethnic group may be a nation, a people, a language group, a sociologically-defined so-called ‘race’, or a group bound together in a coherent cultural entity by a religion.” (quoted in Littlewood and Lipsedge, 1989, p.25).

‘Identity’ is itself a complex term, deriving from the Latin “idem”, meaning “same”. Sampson (1989), following the deconstructionist philosopher Derrida, juxtaposes the logic of identity which assumes there is *either* a particular presence (in this case a specific identity) *or* its absence, with the logic of the supplement, which asserts that since a presence implies and is defined by its absence, it is more correct to say there is *both* a presence *and* its absence. The Western scientific mind, steeped in an epistemological tradition of identity logic since Plato, reels at this assertion; yet the notion of ‘sameness’ is still contained in the term ‘identity’ - Rycroft (1968) defines it as “the sense of one’s continuous being as an entity distinguishable from all others” (p. 76), pointing perhaps to the reliance of the concept on notions of personal distinctiveness (sameness across space) and continuity (sameness across time), which are later discussed in Identity Process Theory (Breakwell, 1986).

It is perhaps unsurprising, then, that these vague terms when combined to give ‘ethnic identity’ offer different workers, who are approaching ethnic identity from different theoretical perspectives, the opportunity to provide multiple definitions and cover several different constructs including language, culture, nationality, religion,¹ geographical region and others, such as behaviour, values, and knowledge of ethnic group history (Rogler, Cooney & Ortiz, 1980). In her comprehensive review of research

¹ ‘Race’ is an elusive and unclear concept that carries little biological meaning. Littlewood and Lipsedge (1989) point out that all humans are genetically related and we all therefore have greater or lesser degrees of relatedness with other people. There is no obvious point at which we could draw a line and say that this, but not that, group of people constitute a race: we can have five hundred ‘races’, or five, or one. There is no universally valid way of classifying people. The degree of conviction with which the (external, phenotypic rather than genotypic) differences are regarded as biologically significant, however, appears to depend on the climate of political opinion. Scientifically justified racism has given imperialism impetus since the dawn of psychology, especially in the late 19th century with the rise of such theoretical movements as Social Darwinism, exemplified in the philosophy of Herbert Spencer (who suggested to Darwin to use the phrase ‘survival of the fittest’ (Miller, 1986)), with the eugenics movement founded by the psychologist Francis Galton, and in our more recent history the half-baked biological arguments of Nazism. Events such as WWII and the more recent ‘ethnic cleansing’ in former Yugoslavia and in Rwanda show the power that the concepts of race and ethnicity still have; the tragic irony is that the biological truth is the opposite of what racists would like to believe: attempts to achieve racial ‘purity’ actually weaken humanity - it is genetic diversity and enrichment of the ‘gene pool’ that bestow advantages and create a stronger species.

on ethnic identity in adolescents and adults, Phinney (1990) states that “ethnic identity is central to the psychological functioning of members of ethnic and racial minority groups” (p. 499), thereby already indicating that ethnic identity is a multifactorial construct by including race as one of its important variables, and simultaneously drawing attention away from the effects of ethnic identity on majority ingroups. What seems to be acknowledged throughout, however, implicitly or explicitly, is the fluidity and dynamic nature of this concept (Rosenthal, Whittle & Bell, 1988; Liebkind, 1992). Given this uncertainty in use and bearing in mind Foucault (1981) who demonstrated the intimate relationship between knowledge and power, counselling psychologists, in working with difference, need to be aware of the political implications of the definitions and meanings they employ.

Main Approaches to the Study of Ethnic Identity

Phinney (1990) lists three main theoretical approaches to the study of ethnic identity: social identity theory, acculturation and psychodynamic approaches. To this may be added the contribution of identity process theory (Breakwell, 1986).

Social Identity Theory

There is a large literature approaching ethnic identity from this perspective. Its main developers were Tajfel and Turner (1979), who asserted that simply being a member of a group provides individuals with a sense of belonging that contributes to a positive self-concept. The mere act of *social categorisation* motivates individuals to compare themselves with others for the purposes of self-evaluation. Individuals desire positive self-evaluation (a notion discussed in Liebkind’s (1992) perspective on ethnic identity presented below), identify with their ingroup, and evaluate themselves positively by negative comparison with a relevant outgroup.

The predictions made by social identity theorists have spawned much research into ethnic identity. One of the earliest statements of social identity theory was made by Lewin (1948), who emphasized that individuals need a firm sense of group identification to maintain a sense of well-being. Milner (1997), for example, in an article on racism and childhood identity, explains that majority group children *actively seek* a set of racial attitudes, partly because the superior / inferior group relations they portray satisfies the developing need for a positive social identity. It is only rational, then, that young ethnic minority children may deny their racial status in a misguided attempt for the same positive social identity. Such a notion led to the development of the much-criticised “self-hatred hypothesis” which underlay early research (Clark & Clark, 1947). This hypothesis maintains

that identification with one's own racial or ethnic group is normative, and any out-group orientation is interpretable in terms of psychopathology (Harris, 1995). The research used the 'doll-paradigm', asking a minority child - usually black American - to choose a black or white doll with such questions as "Which doll would you like to play with?". A major fault with this forced-choice measure is that it cannot be determined if the child is responding purely on the basis of the doll as a toy, or if the responses can be generalised to the racial group which the doll represents. Also, a false polarisation effect is obtained in that by accepting one doll, it is assumed that the child is rejecting the other. This was shown not to be the case when children were offered the choice of both dolls (Aboud, 1988).

Social identity theory would also predict that if the dominant group in a society holds the traits or characteristics of an ethnic group in low esteem, then ethnic group members are potentially faced with a negative social identity. This would explain the phenomenon of, for example, positively re-evaluating existing group characteristics, e.g. the Black Power movement in the 1970's positively re-evaluating blackness: "Black is Beautiful" (Lloyd et al, 1984). The effects of a consistent and strong minority on majority attitudes were shown by Moscovici and colleagues' (1969) studies on minority influence. It was argued that the key factor is the minority's *behavioural style* - by behaving in a manner that is consistent and moderate (rather than inconsistent and extreme), 'speaking truth to power' as the human rights phrase goes, a minority leads a majority to attribute to its members qualities such as conviction, autonomy and competence. This in turn causes the majority to question its position and can bring about social change.

Another phenomenon which could be explained by this theory is the use of the intergroup strategy known as "passing" (as members of the dominant group), which will be explained below, however, through identity process theory.

Bearing in mind that in human beings the need to belong is as primary as reproductive and nutritional needs (cf. Baumeister & Leary, 1995), the importance of ethnic identity should not be underestimated by counselling psychologists or others working with people from diverse ethnic backgrounds. What social identity theory offers the counselling psychologist, then, are the insights that 'ethnic identity' rests principally on the psychological sense of belonging, and that it may become more or less salient, or even change in meaning across situations and contexts. For example, Rosenthal & Hrynevich (1985) studied ethnic identity in Greek-, Italian-, and Anglo-Australian adolescents; they found that ethnic identity is a multidimensional measure, which for Greek-Australians means association of cultural separateness with a positive valuing of own ethnic origins and for Italian-Australians means association of cultural separateness with a positive attitude towards assimilation; and Rosenthal, Whittle & Bell (1988) studied

ethnic identity in Greek-Australian adolescents across experimental conditions, finding that respondents in the positive (highlighting the advantages of ethnic group membership) and neutral conditions had a significantly more positive sense of ethnic identity than respondents in the negative condition who had to highlight the disadvantages of their ethnic group membership. Social identity theories are particularly good at explaining how minority and majority groups form and define themselves as such, yet they put too much emphasis on assimilation as a normative and natural process. In addition, they can be seen as paying too much attention to self-hatred, overlooking perhaps the wealth of culture and history that ethnic roots may offer.

Acculturation

Ethnic identity in this framework only becomes meaningful in situations when two or more ethnic groups are in contact over a period of time. In an ethnically homogeneous society, it is a virtually meaningless concept. *Acculturation* is the change in cultural attitudes, values and behaviours that results from contact between two distinct cultures (Berry, Trimble & Olmedo, 1986). Where ethnic identity is an individual phenomenon, acculturation is then a group phenomenon. Ethnic identity may be thought of as the individual concern with one's own group as a subgroup of society at large. The acculturation research originated in the investigation of the theme of culture conflict (Sherif, 1967). The theory suggests that hostility between two groups results from real or perceived conflicting goals which generate intergroup competition. Sherif demonstrated this theory with the famous 'Robbers Cave' experiment, where boys in a summer camp were split into two groups engaging in competitive activities with conflicting goals. Intergroup hostility emerged very quickly.

Acculturation has been formulated in two different models: a linear bipolar, and a two-dimensional. The linear bipolar model views ethnic identity along a continuum from strong ethnic ties at one end to strong mainstream ties at the other (Andujo, 1988; Makabe, 1979). The assumption made by this model is that a strengthening of one pole requires a weakening of the other. The two-dimensional model, alternatively, considers the relationship with the ethnic culture and the relationship with mainstream society along different axes. In this model, there are four possible orientations towards ethnic identity: acculturation (strong ethnic ties (A), strong identification with mainstream society(B)), assimilation (weak A, strong B), 'embeddedness' (strong A, weak B), and marginality (weak A, weak B) (Clark, Kaufman & Pierce, 1976; Hutnik, 1986).

The counselling psychologist's attention is also drawn to two empirical issues relating to ethnic identity that the acculturation framework has explored: the extent to which ethnic identity is maintained over time when a minority ethnic group comes

into contact with a dominant majority group (De Vos & Romanucci-Ross, 1982), and the impact this process has on individual psychological adjustment (Berry, Kim, Minde & Mok, 1987). However, the roots of this perspective in Sherif's (1967) intergroup conflict open it to the same criticism as that made by social identity theorists above (Tajfel, 1981), namely that *categorisation* into groups and ingroup favouritism is automatic and does not need to involve conflict or hostility, which therefore do not need to express themselves intraindividually.

Psychodynamic Approaches

Counselling psychologists' formulations regarding ethnic identity are by far most influenced by this approach, which will be examined in more detail in a later section of this report. The psychodynamic perspective on identity in general was introduced in the works of Erik Erikson (1953, 1968). According to Erikson, many aspects of ego development can be formulated in terms of the growth of the sense of identity. He identified eight developmental stages of identity formation (the 'Eight Ages of Man'), which suggest that, following a period of experimentation and exploration (identity crisis) in adolescence and early adulthood, a decision or commitment is made in various areas of identity, including occupation, religion and political orientation. Here it is already possible to draw attention to the similarity of this description to what Gill (1996) calls "a classic tale of *revelation*, in which a new insight about the world is constructed as the origin of a fundamental *transformation*" (p. 150, italics same). The Eriksonian psychodynamic perspective on ethnic identity development has been applied to diverse populations, including black Americans (Cross, 1978), biracial persons (Poston, 1990), and generic ethnicity models (e.g. Phinney, 1989).

Identity Process Theory

Glynis Breakwell's (1986) identity process theory suggests that identity changes through two processes: *evaluation* and *assimilation - accommodation*. It suggests further that the desired outcomes of identity change are *increased self-esteem*, *personal continuity* (across time), *positive personal distinctiveness*, and *self-efficacy* (introduced in later work). Strategies for coping with threatened identities may subsequently be *intrapsychic*, *interpersonal*, or *intergroup*. Liebkind (1992) applies identity process theory to ethnic identity. She explains that ethnic identity is achieved through an active process of self-definition (assimilation and accommodation) and self-evaluation. She goes on to postulate an *objective* ethnic identity, which is defined and perceived by others and includes characteristics such as language, race, geographical location, religion, ancestry etc., and a *subjective* ethnic identity, which is self-defined and perceived and based on the *belief*

of common descent. These two structures have an interface, where identity negotiations take place. As an example, one intergroup strategy mentioned earlier is that of ‘passing’. Here a person gains access to a high-status social group by camouflaging their own group origins (Breakwell, 1986). Watson (1970), writing during the time of *apartheid*, describes techniques employed by South African Coloureds to regain classification as ‘White’. The person may be said to be manipulating their objective ethnic identity, perhaps at an intrapsychic cost. Objective ethnic identity projects itself as *alter-casting*, and subjective ethnic identity as *self-presentation*. It is at this level, of alter-casting and self-presentation, that the complex identity negotiations, which may be expected to take place between the culturally different counselling psychologist and client, need to be kept in mind as relevant to the therapeutic process.

As the child grows older, the reality of its ethnic status in the dominant culture becomes unavoidable. In terms of identity processes, the developing child is forced to assimilate and accommodate information ultimately detrimental to its self-esteem in the majority culture. Huyck & Fields (1981) find that, if and when ethnic identity problems occur, the most vulnerable age group is between 11-22 years. This is due to the alienating experience of being an ethnic minority during adolescence, allegedly the crucial years of identity formation. Liebkind (1992) explains that the identity of ethnic-minority youth develops in the conflicting pressure of four value and belief systems:

- the traditional culture of the parents,
- the culture of the ‘host’ country,
- the ‘exile’ community,
- the relevant youth culture.

Studying immigrant and refugee youth, Eisenbruch (1988) shows that the risk of psychological problems may increase and continue even in the third generation after arrival in a country. Culture conflict seems to manifest itself in tension within families, which in turn influences adolescent adjustment. In their book on ethnic minorities and psychiatry, Littlewood & Lipsedge (1989) review evidence from various disciplines and conclude that British society is “a serious hazard to the mental health of black and ethnic minorities.” However, the fact of belonging (or not) to more than one cultural group has confusingly also been seen in research as advantageous, and this is reflected in education: Rotheram & Phinney (1987) in their ‘synthesis model’ argue that children raised in two cultures have greater role flexibility, flexibility in cognitive style, adaptability, and creativity.

Liebkind (1992), quoting Breakwell, emphasises that theorising about identity is “like traversing a battle-field” (p.147). There will never be a single adequate academic discipline to provide satisfactory explanations for all the phenomena involved. Much

research still explicitly or implicitly “reproduces racisms” by treating culture and ethnicity as peripheral to the main issues, and by focusing on the identity of the minority group members rather than the majority (Phoenix, 1996). It seems that Liebkind, while giving central place to culture and ethnicity as issues, is positing a difference between ‘objective’ and ‘subjective’ ethnic identity, both represented intraindividually, and suggesting that the former originates in the definitions supplied by others, while the latter originates in one’s own understanding. In doing so, she may be reinforcing the powerlessness of the minority experience and locating conflict within the individual (who should presumably resolve the conflict by accepting others’ definitions or bringing their own understanding closer) rather than in the false and conflicting preconceptions about what ‘race’ and ‘ethnicity’ are within society itself, lived realities of everyday existence. In other words, she is locating the interface of ethnic negotiation within the individual: “in a developmental perspective, all ethnic-group members have the option to explore and resolve issues related to their ethnicity, although they may vary in the extent to which they engage in this process, individually or collectively” (p. 180). Although very aware of the broader social framework, she does not question the *definitions* of terms such as race, geographical location, ancestry etc. From a post-modern perspective, it is in negotiating the social construction of the *meaning* of such terms that people from both majority and minority cultures ‘resolve issues’: ‘race’ in one context may mean something quite different in another.

It is worth mentioning here that research on methodological nationalism which has since taken place in the 21st century (e.g. Wimmer & Schiller, 2002), has correctly identified the erroneous assumption of the naturalness of the nation / state / society underlying much postwar social science research, and justly advocated new concepts of analysis which are not coloured by methodological nationalism. In effect, this means that researchers should not assume ethnic identity to be the main social status being studied and should be open to observing and taking into account their research participants’ own self-understanding and self-identified key statuses as being of primary importance to the research.

Summary of Approaches to Ethnic Identity

In summary then, it can be seen that the main approaches to the study of ‘ethnic identity’ are each investigating a different meaning of the term, with some commonalities. In social identity theory, ‘ethnic identity’ is “that part of an individual’s self-concept which derives from his knowledge of his membership of a social group (or groups), together with the value and emotional significance attached to that membership” (Tajfel, 1981; p. 255). This division between a cognitive, self-identification aspect and an affective sense-of-belonging aspect of ethnic identity can be seen reflected in Liebkind’s (1992)

identity process theory approach to ethnic identity, namely in the cognitive processes of assimilation-accommodation and the affective process of evaluation: “It appears that self-definition, a sense of belonging and pride in one’s ethnic group may be key aspects of ethnic identity that are present in varying degrees, regardless of the group.” (p. 181). The acculturation framework provides a slightly different definition of ‘ethnic identity’, viewing it instead as the direct intraindividual response to *actual* social conflict between a majority and a minority culture. And psychodynamic approaches seem to naively ignore the many-layered (gender, birthplace, age, class, education, context etc.) social nature of identity which the other frameworks have been shown to suggest, seeing ‘ethnic identity’ instead as an essentialist truth the healthy person must attempt to achieve.

The inclusion in the *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM III-R, American Psychiatric Association, 1987) of two disorders for which lack of identity development is a central aspect (Borderline Personality Disorder and Identity Disorder) suggests the danger of pathologizing already disadvantaged members of society such as ethnic minorities is very real. It has been interesting, therefore, to observe that since that time, the DSM progressed to redefining ‘identity disorder’ as ‘identity problem’ (1994) and in the latest version (DSM-V, 2013) has removed the ‘identity problem’ category altogether. While this could be perceived as progress in terms of limiting the scope for labelling in terms of mental health, it may paradoxically also render the afflicted communities invisible, making their continuing and very real social and psychological difficulties harder to identify. The limitations of the different approaches to ethnic identity, and their political implications, need to be borne in mind by the counselling psychologist attempting to formulate for a client’s apparent identity strivings.

Models of ‘Ethnic Identity’ Development: Single, Dual or Multiple Heritage?

Single-Race Models

Sarbin and Scheibe (1983) state that no single heuristic device is likely to conquer the whole problem of identity. Correspondingly, several models of ethnic identity development have been proposed. Phinney’s (1989) ethnic identity development model (EID) took the Eriksonian psychodynamic perspective to account for development across ethnicities. Cross & Fhagen-Smith (1991) offer a four-stage model of ‘nigrescence’, or black identity. Atkinson, Morten and Sue’s (1979; 1983; 1989) five-stage Minority Identity Development Model (MID) tried to extract the core elements common to all minority groups.

Writing from a North American perspective, the Racial / Cultural Identity Development (R/CID) model is a refinement of Atkinson, Morten and Sue's (1979; 1983; 1989) five-stage Minority Identity Development Model (MID), presented by Sue & Sue (1990). The authors stress that it is not an attempt at a comprehensive theory of personality, but rather "a conceptual framework to aid counsellors in understanding their culturally different client's attitudes and behaviours." (p. 95) It defines five stages of development that oppressed people experience in a roughly linear fashion as they struggle to understand themselves in terms of their own culture, the dominant culture, and the oppressive relationship between the two cultures: *conformity*, *dissonance*, *resistance/immersion*, *introspection* and *integrative awareness*. Interestingly, Sue & Sue also apply their model separately to 'white identity development'. I give below a brief summary of each stage for 'black' clients, and the main implications for therapeutic practice, which unfortunately are only explicitly stated for 'black' clients.

- *conformity*: a black client implicitly approves of white culture more than black. Self and ingroup are depreciated, as are other minority groups. Client will be hostile to a black therapist, compliant to a white therapist. 'Passing' may be used as a defence.
- *dissonance*: a black client becomes aware of inconsistencies between dominant-held views and those of their own group. There is conflict between a self-appreciating and a self-depreciating attitude.
- *resistance/immersion*: a black client becomes self- and ingroup-appreciating, but there is conflict between feelings of empathy for other minorities and preoccupation with own culture. The dominant outgroup is depreciated. A white therapist will experience hostility and resistance.
- *introspection*: the previous unequivocal nature of self-appreciation and other-deprecation is questioned. Clients at this stage are receptive to self-exploration.
- *integrative awareness*: there is self-appreciation and group-appreciation, other minority groups are also appreciated, but a selective attitude is maintained towards the dominant outgroup. Attitudinal similarity between client and therapist is seen as more important than group membership.

One of the main difficulties with the R/CID model, despite its authors' apparent wish to stress its non-generalisable nature, is that like all psychodynamic Eriksonian stage models of identity development, it contains the notion of *achieved identity*, in this case expressed as the final 'stage' of integrative awareness. Achieved identity is described by Cross and Fhagen-Smith (1989) as being the stage when "there are signs that the person's exploration period is a thing of the past and that the ethnic identity has been

achieved; the habituated identity shows signs of being effectively integrated into the person's overall self-concept and worldview" (p. 111).

Even Erikson himself suggested that the identity cycle recurs across the lifespan when confronted with new challenges. Parham (1989) suggests that the process does not necessarily end with ethnic identity achievement, but may continue in cycles that involve further rethinking or exploration of the role or meaning of one's ethnic identity. The above description of achieved identity suggests a complacent, and again intraindividual resolution of ethnic identity, but by doing so once again places the onus on the individual to resolve their conflicts over ethnicity, diverting attention away from the genuine need for social attitude change. Its political ramifications may even suggest that individuals who are engaged in political activism are in a 'lower', conflictual stage of identity negotiations themselves. It is understandable why psychologists do this: in the consulting room they have only one individual to work with, not the whole of society. The counselling psychologist can perhaps avoid the intraindividual bias that psychodynamic models suggest by being willing to take the clients' claims about experiences of racism, or comfort with one's own identity, literally at face-value.

It should be borne in mind that ethnic identity can be a source of conflict, and yet also bestow advantages. Researchers have frequently reported that older individuals are more likely to be in an achieved identity status than younger people, and evidence shows that increasing age and a wide range of life experiences help individuals develop cognitive skills. This combination of age, life experiences, and improved cognitive skills helps adolescents and young adults find their authentic selves (Branch, 2001). Adolescents with strong commitments to their ethnic identities also tend to explore these identities more than their peers (Meeus, 2011).

Dual-Race Models

Phinney (1990) writes: "a significant problem that has been virtually ignored in research is that of people from mixed backgrounds. There has been little documentation of this growing phenomenon, and it has been difficult to study, as many subjects identify themselves as members of one group, even though they have a mixed background." (p. 511). Empirical studies have found that biracial offspring often experience difficulties with gender confusion, self-hatred, alcohol and other drug abuse, suicide, delinquency, alienation, denial of self, as well as racial self-identity (Benson, 1981). On a more positive side, studies have also found that biracial youth are more adaptable, resilient and creative (Gay, 1987; Johnson & Nagoshi, 1986; Poussaint, 1984).

It is perhaps not surprising that biracial people and people of mixed heritage in general may feel forced to comply with one label in a society where identity logic rules

(see Introduction). Investigating the social marginality of biracial people, Brown (1990) goes as far as to suggest that the social and psychological dilemma they embody leads to the creation of a 'biracial personality', a dual personality possessing a dual social and psychological consciousness. He writes:

whereas 'whole race' persons develop a relatively linear identity in that their internalised cultural values and self-concepts are reinforced and affirmed by society, biracial persons experience a distinctively different process based upon simultaneously possessing two cultural frames of reference. As a result, biracial persons undergo basic changes in this process and reconstruct their basic self-image as well as their position, role and status in an ongoing way throughout their lifetime (p.320).

Here the dualistic identity logic in psychodynamic models of ethnic identity development seems to be falling apart. A both/and logic would be much more appropriate than either/or. Cretzer & Leon (1982) noted that there was a tremendous increase of interracial and interethnic marriages in the U.S. in twenty years prior to their research, and these numbers have been growing steadily ever since, although racially mixed marriages remain the minority of marriages in the US (Rico, Kreider & Anderson, 2018). This also poses the question of who is 'marginal' and, therefore, at risk. Despite this, Poston (1990) has developed a progressive developmental model of biracial identity development with five stages:

- *personal identity*: possess identity primarily based on personal factors such as self-esteem within the primary reference group;
- *choice of group categorisation*: pushed to choose the identity of one ethnic group, while not yet cognitively capable of multiculturalism. Usually choose according to group status and parental support. Choose to avoid alienation;
- *enmeshment/denial*: feel confusion and guilt at having to choose an identity not fully expressive of one's background;
- *appreciation*: begin to appreciate multiple identity and broaden reference group orientation; still, however, tend to identify with one group;
- *integration*: recognise and value all of their racial identities, develop a secure, integrated identity.

It can be seen that the above model is very similar in its structure and narrative pattern to the Racial/Cultural Identity Development model described above, and, therefore, open to similar criticisms. Poston himself recognises the model as "tentative and based on the scant amount of research on biracial individuals and information from support groups that serve this population" (p. 153). Interestingly, Kerwin, Ponterroto, Jackson & Harris (1993) studied racial identity in biracial children using qualitative methodology (semistructured interviews) and their "findings ran counter to problems conjectured

in the counselling and related literature” (p. 221). Their participants did not appear to perceive themselves as ‘marginal’ in two cultures, and demonstrated sensitivity to the views, cultures and values of both parent communities. It may then be suggested that different methodologies produce different kinds of knowledge about populations.

Hence, the methodology used in designing such models needs to be addressed, not least by the counselling psychologist using them in formulating a clients’ difficulties. The use of single quantitative measures of ethnic identity has given way to multidimensional investigations and more qualitative approaches in a search for refining a complex topic (Bat-Chava, Allen, Aber and Seidman, 1995). Sue and Sue (1990) base the methodology they used in deriving R/CID on client observation and specific measures of ethnic identity such as the Racial Identity Attitude Scale (RIAS) (Parham & Helms, 1981). This may suggest that there is both the limitation of single-case studies in nomothetic research (how far one can generalise out from a single client to a population) and the difficulty that a reliable measure of ethnic identity has not yet been found, the reliability of such measures being often unreported or low enough to raise questions about conclusions based on them (Phinney, 1990). Phinney notes that less than a fifth of studies reported any reliability at all, and measures used are probably tapping into different components of the construct.

Sue and Sue (1990) also note that there is a strong need for refinement of such models - how, for example, do other factors such as class, age, gender, physical characteristics etc. interact with ethnic identity development? The complexity of such interactions can be seen in a study by Furnham & Kirris (1983), investigating the interaction between self-image disparity, ethnic identity, and sex-role stereotypes in British, British-Cypriot and Greek-Cypriot adolescents. They found not only an interaction with gender, but also with such an apparently ‘intrapsychic’ construct as self-image disparity (the difference between perception of actual self and ideal self).

The Social Construction of ‘Ethnic Identity’

A postmodern perspective on social science, such as the social constructionism espoused by discourse analysts (Sampson, 1989; Potter, 1996), asserts that language is not just a means of communication about an underlying reality ultimately transcendent to it; instead, language *constructs* the very reality we are talking about. The ‘building blocks’ available to us for this construction come from the semantic pool of vocabulary and syntactic and grammatical rules that constitute what are acceptable and meaningful ways of saying things.

Postmodernism casts doubt on the attempts of scientists to discover underlying realities. Horrocks & Jevtic (1997) point out that discourses are not just linguistic systems or texts - they are *practices*. Perhaps then, even the well-meant models of ethnic identity development and empirical studies of ethnic identity in diverse populations described above are the product of social-science discourses emanating from a social order which may be politically motivated in maintaining outgroups. The famous structuralist Roland Barthes, in an essay on a photography exhibition depicting pictures of ethnically different people, writes:

first the difference between human morphologies is asserted, exoticism is insistently stressed, the infinite variations of the species, the diversity in skins, skulls and customs is made manifest... then, from this pluralism, a type of unity is magically produced: man is born, works, laughs and dies everywhere in the same way; and if there still remains in these actions some ethnic peculiarity, at least one hints that there is underlying each one an identical nature... of course, this means postulating a human essence, and here is God reintroduced into our Exhibition... everything here, the content and appeal of the pictures, the discourse which justifies them, aims to suppress the determining weight of History: we are held back at the surface of an identity, prevented precisely by sentimentality from penetrating into this ulterior zone of human behaviour where historical alienation introduces some 'differences' which we shall here quite simply call 'injustices' (1973, pp. 107-8).

What has so far been rather loosely termed 'ethnic identity' has been applied to diverse populations; critically analysing models of development of single-race and dual-race (biracial) populations and studies done on minority populations or exile-community populations, it can be seen there is a consensus among social scientists that an acceptance or 'integration' of ethnic heritage into identity is normative and healthy. The dualistic premises this assumption rests on can perhaps best be demonstrated in models of biracial identity development, as the biracial person can be seen as the incarnation *par excellence* of the possibility of a living 'split', put in the language of psychodynamics. Barthes' 'God' may be also found in psychologists' wish for integration of elements socially and structurally incompatible within a unified 'personality'.

Talking specifically regarding the R/CID, Sue and Sue (1990) recognise that "there is an implied value judgement given in almost all development models. It is clear that all cultural identity models assume that some resolutions are healthier than others" (p. 117). Here it can be noted that social constructionist approaches to identity are harshly critical of developmental models for making precisely this assumption. Social constructionism departs from mainstream psychological interest in identity as a personal and 'subjective' account of the self (where the counselling psychologist may provide the 'objective' account) and focuses instead on the social and political functions different accounts serve.

Kitzinger (1989) critiques models of lesbian identity development from both the psychodynamic and 'liberal humanistic' perspectives and convincingly argues that "identities are not primarily the private property of individuals but are social constructions, suppressed and promoted in accordance with the political interests of the dominant social order" (pp. 94-95). Much like Barthes does in the above passage, she argues that the liberal humanist attitude towards sexual orientation ('love has no gender') serves to deny the differences of lesbians, trivialising their sexuality by emphasising their personhood. Interestingly, Marsella and Pedersen (1981) indicate that one of the countertransference errors a white therapist might make in working with a black client is precisely the same: the illusion of colour-blindness, as if colour is not an issue. The threat that difference poses to "the reified institutions of the dominant moral and social order" (Kitzinger, 1989; p. 86) is thereby depoliticised. The request made by psychologists, for example, for the biracial person to 'integrate' his or her disparate and socially factional 'halves' into "a secure, integrated identity" (Herring, 1995; p. 33) can be seen as the same attempt to make him or her conform to "the reproduction of the Western worldview" (Sampson, 1989; p. 15), which sees the ego as master in its own household, paralleling theories of governance and authority in the Western world.

The same criticism can be made of the fetishisation of phenotypic appearance on which we base our understanding of ethnic diversity. Gilroy (1995), in discussing the rise of concern with Black identity at the core of Black sociopolitical concerns, demonstrates that identity politics "expresses a mode of individuation that is central to the mechanics of racial domination, rather than a means to overcome it" (p. 16). The more Blacks differ from each other, the more this identity politics suggests that their differences do not count. This "implosive obsession" (p. 16) with racial identity diverts attention from the more socially pertinent issues of material, ideological and sexual differences. Importantly for counselling psychology, Gilroy goes on to argue that "this type of essentialism represents the wholesale substitution of therapy for political agency...the appeal to identity has become little more than an alibi for racial narcissism and a license for ethnic absolutism" (p. 17). It seems that the tendency to believe that all members of an ethnic group are the same, a high risk for counselling psychologists working with culturally different clients (d'Ardenne & Mahtani, 1989), is also a risk for people from different cultures concerned with issues of identity. What at first appears to be theories which try to restore the self-esteem of the socially oppressed furnish us with the very same rhetoric that led to oppression - the Western sovereign self: "theories of Black identity in the modern world have been regularly implicated in the struggle to stretch and amend modernity so that it could accommodate the hopes of slaves and their descendants, postcolonial peoples and other marginalised groups" (p. 17). Theories of 'ethnic identity',

then, far from serving the culturally different, may be reaffirming some of the worst stereotypes, right on line with the imperialist project of modernity.

Earlier in this report, the issue of the complex, interactive nature of 'ethnic identity' with other variables was briefly discussed as posing a possible challenge to simplistic and essentialist notions of ethnic identity. Fortunately, this complex and interactive nature is being increasingly recognised, often in the feminist literature. Hansen & Gama (1996), for example, address gender issues in multicultural counselling, providing a rationale for the interaction between gender and other cultural components. If gender is itself a social construction - children have no gender at birth, just "minimal biological differences in sex organs and hormones" (p. 77) - and different gender roles are ascribed across different cultures, then the worlds of men and of women will be different across cultures. They also indicate that much of the research on ethnic identity has omitted the contribution of women. Arredondo, Psalti & Cella (1993) point to the importance of citing within-group differences, such as those between women of Chinese, Japanese and Filipino heritage, who in the West may be labelled grossly as 'Asian'. They advocate telling women's stories from specific cultural groups to provide less stereotype accounts (e.g. *The Joy Luck Club*, Tan, 1989; *The Colour Purple*, Walker, 1982). Gilroy (quoted above) also suggests an intimate link between gender, imperialism and ethnicity in quoting Malcolm X as "a limited symbolic restoration of the forms of Black manhood that white supremacy denies," and that the subnational, national and supranational theories of identity are held together by the force of masculinity.

Conclusions for the Counselling Psychologist

According to the UN High Commissioner for Refugees, in 2017, 65.6 million people were forcibly displaced worldwide because of persecution, conflict, violence, or human rights violations alone. Given the rate of influx of populations from differing ethnic backgrounds in Europe and globally, the issue of ethnic identity cannot be overlooked by counselling psychologists or others in the mental health professions, and it is likely to increase in significance as second and third generations of the children of refugees grow towards adulthood in their host countries.

The implicit complexity and inherent diversity within the very notion of 'ethnic identity', as discussed above, require epistemological flexibility in the methodology of approaches which are adopted for helping with this issue. This report has focused on the challenge that taking mainstream research findings and mainstream psychological theories of 'ethnic identity' for working with the culturally different client presents to the counselling psychologist. It is asserted that a social constructionist framework for

understanding may be more appropriate to the culturally sensitive counselling psychologist who is reflectively aware of the political implications of the meanings of terms and theories he or she uses. The strengths and limitations of four main approaches to research on ethnic identity have been discussed: social identity theory (Tajfel and Turner, 1979), acculturation (originating in the works of Sherif, 1967), psychodynamic approaches (originating in the works of Erikson, 1968), and identity process theory (Breakwell, 1986). All of these approaches have something to offer to the counselling psychologist working with cultural difference. Social identity theory draws our attention to the importance of assessing a client's sense of belonging and how their 'ethnic identity' may become more or less salient or even change in meaning across situations and contexts. Caution is recommended in that social identity theory tends to contribute to an understanding of assimilation as healthy and normative, by emphasising self-hatred and underplaying the benefits of different heritage. The counselling psychologist's attention is also drawn to two empirical issues relating to ethnic identity that the acculturation framework has explored: the extent to which ethnic identity is maintained over time when a minority ethnic group comes into contact with a dominant majority group, and the impact this process has on individual psychological adjustment.

Identity process theory has made a useful distinction between 'subjective' and 'objective' components of ethnic identity that may be pertinent to therapy. Liebkind (1992) points out that "it is usually psychologically uncomfortable to disagree strongly with other people about the content and value of one's own identity" (p. 163). In the light of this, it could be recommended that her distinctions between 'objective' (as perceived by others) and 'subjective' (as defined by the client) ethnic identities are discussed with the client, also paying attention to the political implications of each ('alter-casting') - for example, a piece of fictional client-therapist dialogue informed by this concept may be:

T: *You say it is difficult being black. Is that how others have defined you, or how you define yourself?*

C: What do you mean?

T: *Do you define yourself as a 'black' person or are you defined that way by others?*

C: Well, I guess I've never given it much thought. I suppose primarily I'm just me, but my skin colour is 'black'. My mother's from Kenya and my father is Jamaican - so these are two different cultures anyway.

T: *So perhaps it's convenient for others to lump you under one heading, 'black'.*

C: Mhm. Damn it, you're probably right. But what can I do about it?

Most models of the development of ethnic identity in use in therapeutic practice, however, come from the psychodynamic perspective. Based on dualistic identity logic, such models have been critically analysed and found wanting as heuristic tools, especially when

a person's lines of heritage are more than single. Embleton-Tudor & Tudor (1994) write about power, authority and influence in psychotherapy, and their analysis of power issues and difference has much to offer the counselling psychologist who is concerned about using such models. They indicate further that although the *abuse* of power in therapy has been well documented, there seems to be a dearth of research analysing its *positive* use, since power is an inevitable and not necessarily unhealthy social reality. They also caution against the separation of the personal and political which is tempting for counselling psychologists and other therapists working with difference. Difference is highlighted and emphasised in the psychodynamic tradition, and underplayed in the humanistic; the political implications of issues of difference, in this particular report focusing on ethnic identity, but applying also to other sources of identity such as sexuality, gender, and social class, need to be explored and negotiated with the client.

Social constructionist approaches to psychology are offered as being more appropriate for such negotiations, and having a direct impact on the relationship between the counselling psychologist and client, via the counselling psychologist's understanding and formulation for the client. Lonner & Ibrahim (1996), for example, give a brief account of the assessment process from a constructionist perspective when working with 'ethnic identity', which suggests a liberalisation of the methods and techniques used to assess personality and pathology, using methods such as: (a) content analysis of a client's spoken or written narrative, (b) discourse analysis of interactions within a group, (c) analysis of journal work in which the client maintains "conversation with self", and (d) use of the Repertory Grid Technique (Kelly, 1955). They also advocate the use of projective techniques in cross-cultural assessment, which give the counselling psychologist an idea of how clients construct their own reality.

Finally, it can be seen that the approach towards identity which is offered through adopting a social constructionist perspective promotes the reflective awareness of the post-modern counselling psychologist, and indeed anyone working in a helping role. Understanding 'ethnic identity' as a social construct means it is no longer understood as an essentialist "ghost in the machine," to use Arthur Koestler's (1967) phrase. Instead, it is seen as a language-based concept, a social construct varying across contexts and situations, applied to populations which are different both within and between, and interdependent on other structural variables such as gender, class, sexuality etc. The methodology of mainstream empirical studies on ethnic identity would therefore be supplemented with a positive input from the counselling psychologist's qualitative research methods and reflexive contributions to therapeutic practice.

References

- About, F. (1988). *Children and Prejudice*. Oxford: Blackwell.
- Andujo, E. (1988). Ethnic identity of transethnically adopted Hispanic adolescents. *Social Work*, 33, 531-535.
- Arredondo, P., Psalti, A., & Cella, K. (1993). The woman factor in multicultural counselling. *Counselling and Human Development*, 25, 1-8.
- Atkinson, D. R., Morten, G., & Sue, D. W. (1989). A Minority Identity Development Model. In: D. R. Atkinson, G. Morten, D. W. Sue (eds.), *Counselling American Minorities* (pp. 35-52). Dubuque, IA: WC Brown.
- Barthes, R. (1973). *Mythologies*. London: Paladin.
- Bat-chava, Y., Allen, L., Aber, J., & Seidman, E. (1995). *Ethnic Identity in the Context of Neighbourhoods and Schools: Preliminary Report on Data Analysis from Adolescent Pathways Project*. Paper presented at the Conference on Identity in Context, School of Education, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Baumeister, R. F., Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497-529.
- Benson, S. (1981). *Ambiguous Ethnicity*. London: Cambridge Press.
- Berry, J., Kim, U., Minde, T., & Mok, D. (1987). Comparative studies of acculturative stress. *International Migration Review*, 21, 491-511.
- Berry, J., Trimble, J., & Olmedo, E. (1986). Assessment of Acculturation. In: W. Lonner, J. Berry (eds.), *Field Methods in Cross-Cultural Research* (pp. 291-324). Newbury Park, CA: Sage.
- Branch, C. (2001). The many faces of self: ego and ethnic identities. *The Journal of Genetic Psychology*, 162(4), 412-429.
- Breakwell, G. (1986). *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen.
- Brown, P. M. (1990). Biracial identity and social marginality. *Child and Adolescent Social Work*, 7(4), 319-337.
- Byrne, C. (1997). Racism? Sure, it has to be an Irish joke. In: *The Sunday Times*, 22 June 1997, p. 5.
- Clark, K. B., Clark, M. P. (1947) Racial Identification and Preference in Negro Children. In: T. M. Newcomb, E. L. Hartley (eds.), *Readings in Social Psychology* (pp. 169-78). New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Clark, M., Kaufman, S., & Pierce, R. (1976). Explorations of acculturation: toward a model of ethnic identity. *Human Organisation*, 35, 231-238.
- Cretzer, G. A., Leon, J. J. (eds.) (1982). *Intermarriage in the United States*. New York: Haworth.

- Cross, W. E. (1978). The Thomas and Cross models of psychological nigrescence: a literature review. *Journal of Black Psychology*, 4, 13-31.
- Cross, W. E. Jr., Fhagen-Smith, P. (1989). Nigrescence and Ego Development. In: P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner and J. E. Trimble (eds.), *Counselling Across Cultures* (pp. 108-123). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
- D'Ardenne, P., Mahtani, A. (1989). *Transcultural Counselling in Action*. London: Sage
- De Vos, G., Romanucci-Ross, L. (1982). *Ethnic Identity: Cultural Communities and Change*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eisenbruch, M. (1988). The Mental Health of Refugee Children and their Cultural Development. *International Migration Review*, 22(2), 283-300.
- English, H. B., English, A. C. (1958). *A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*. Quoted in A. Montagu (1974). *Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race*. (5th Edition) (pp. 370-71). New York: Oxford University Press.
- Erikson, E. (1953). The Dream Specimen of Psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytical Association*, 2, 5-56.
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Foucault, M. (1981). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-77*, (ed. by Colin Gordon). Harvester: UK.
- Furnham, A., Kirris, R. (1983). Self-image disparity, ethnic identity and sex-role stereotypes in British and Cypriot adolescents. *Journal of Adolescence*, 6, 275-292.
- Gay, K. (1987). *The Rainbow Effect: Interracial Families*. New York: Franking Watts.
- Gill, R. (1996). Discourse analysis: Practical Implementation. In: J. T. E. Richardson (ed.), *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences* (pp.141-158). Wiley-Blackwell, US.
- Gilroy, P. (1995). Roots and Routes: Black Identity as an Outernational Project. In: H. W. Harris, H. C. Blue, & E. E. H. Griffith (eds.), *Racial and Ethnic Identity - Psychological Development and Creative Expression* (pp. 15-30). New York: Routledge.
- Hansen, L. S., Gama, E. M .P. (1996). Gender issues in multicultural counselling. In: P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner, & J. E. Trimble (eds.), *Counselling Across Cultures* (pp. 73-107). London: Sage.
- Harris, H. W. (1995). Introduction: A Conceptual Overview of Race, Ethnicity and Identity. In: H. W. Harris, H. C. Blue, & E. E. H. Griffith (eds.), *Racial and Ethnic Identity - Psychological Development and Creative Expression* (pp. 1-14). New York: Routledge.
- Helms, J. E. (1984). Toward a Theoretical Explanation of the Effects of Race on Counselling: A Black and White Model. *The Counselling Psychologist*, 12, 153-165.
- Herring, R. D. (1995). Developing biracial ethnic identity: a review of the increasing dilemma. *Journal of Multicultural Counselling and Development*, 23, 29-38.

- Huyck, E. E., Fields, R. (1981). Impact on Resettlement on Refugee Children. *International Migration Review*, 15(1), 246-254.
- Horrocks, C., Jevtic, Z. (1997). *Foucault for Beginners*. Cambridge: Icon Books.
- Hutnik, N. (1986). Patterns of ethnic minority identification and modes of social adaptation. *Ethnic and Racial Studies*, 9, 150-167.
- Isaacs, A., Daintith, J., & Martin, E. (eds.) (1984). *Concise Science Dictionary*. Oxford: University Press, Oxford.
- Johnson, R. C., Nagoshi, C J. (1986). The adjustment of offspring with group and interracial/intercultural marriages: a comparison of personality factor scores. *Journal of Marriage and the Family*, 48, 279-284.
- Kelly, G. A. (1955). *The Psychology of Personal Constructs* (vols. 1 & 2). New York: Norton.
- Kerwin, C., Ponterroto, J. G., Jackson, B. L., & Harris, A. (1993). Racial identity in biracial children: a qualitative investigation. *Journal of Counselling Psychology*, 2, 221-231.
- Kitzinger, C. (1989). The Regulation of Lesbian Identities: Liberal Humanism as an Ideology of Social Control. In: J. Shotter, K. J. Gergen, (eds.), *Texts of Identity*. London: Sage.
- Koestler, A. (1967). *The Ghost in the Machine*. Hutchinson, UK edition.
- Lange, A., Westin, C. (1981). *The Generative Mode of Explanation in Social Psychological Theories of Race and Ethnic Relations*, Research Group on Ethnic Relations, Social Cognition and Cross-Cultural Psychology. Dept. of Education and Center for Research in International Migration and Ethnicity, University of Stockholm, Report no. 15.
- Lewin, K. (1948). *Resolving social conflicts*. New York: Harper.
- Liebkind, K. (1992). Ethnic Identity - Challenging the Boundaries of Social Psychology. In: G. Breakwell (ed.), *Social Psychology of Identity and the Self-Concept* (pp.147-185). Guildford: Surrey University Press.
- Littlewood, R., Lipsedge, M. (1989). *Aliens and Alienists - Ethnic Minorities and Psychiatry*. London: Routledge.
- Lloyd, P., Mayes, A., Manstead, A. S. R., Meudell, P. R., & Wagner, H. L. (1984). *Introduction to Psychology - An Integrated Approach*. London: Fontana Press.
- Lonner, W. J., Ibrahim, F. A. (1996). Appraisal and assessment in cross-cultural counselling. In: P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner, & J. E. Trimble (eds.), *Counselling Across Cultures* (pp. 73-107). London: Sage.
- Makabe, T. (1979). Ethnic identity scale and social mobility: The case of Nisei in Toronto. *The Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 16, 136-145.
- Marsella, A., Pedersen, P. B. (eds.) (1981). *Cross-Cultural Counselling and Psychotherapy*. New York: Pergamon Press.
- Meeus, W. (2011). The study of adolescent identity formation 2000-2010: a review of longitudinal research. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 84.

- Milner, D. (1997). Racism and Childhood Identity. *The Psychologist* 10(3), 123-125.
- Moscovici, S., Lage, E., & Naffrechoux, M. (1969). Influence of a Consistent Minority on the Responses of a Majority in a Colour Perception Task. *Sociometry*, 32, 365-380.
- Parham, T. (1989). Cycles of Psychological Nigrescence. *The Counselling Psychologist*, 17, 187-226.
- Parham, T., Helms, J. (1981). The Influence of Black Student's Racial Identity Attitudes on Preferences for Counsellor's Race. *Journal of Counselling Psychology*, 28, 250-257.
- Pedersen, P. B., Draguns, J. G., Lonner, W. J. & Trimble, J. E. (eds.) (1996). *Counselling Across Cultures* London: Sage.
- Phinney, J. (1989). Stages of Ethnic Identity Development in Minority Group Adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 9, 34-39.
- Phoenix, A. (1996). Constructing Ethnicities, Obscuring Racisms. *The Psychologist*, 9(6), 254-255.
- Ponterotto, J. G. (1988). Racial Consciousness Development among White Counselor's Trainees: A Stage Model. *Journal of Multicultural Counselling and Development*, 16, 146-156.
- Poston, W. S. C. (1990). The Biracial Identity Development Model: A needed addition. *Journal of Counselling and Development*, 69, 152-155.
- Potter, J. (1996). Discourse analysis and constructionist approaches: theoretical background. In: J. T. E. Richardson (ed.), *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences* (pp. 125-140). Wiley-Blackwell, US.
- Poussaint, A. (1984). Study of interracial children presents positive picture. *Interracial Books for Children Bulletin*, 15, 9-10.
- Pushkin, I., Veness, T. (1973). The Development of Racial Awareness and Prejudice in Children. In: P. Watson (ed.), *Psychology and Race*. Harmondsworth: Penguin.
- Rico, B., Kreider, R. M., & Anderson, L. (2018). Growth in Interracial and Interethnic Married Couple Households. United States Census Bureau [accessed 27.08.2018]. Available in Internet: <https://www.census.gov/library/stories/2018/07/interracial-marriages.html>.
- Rogler, L., Cooney, R., & Ortiz, V. (1980). Intergenerational change in ethnic identity in the Puerto Rican family. *International Migration Review*, 14, 193-214.
- Rosenthal, D. A., Hrynevich, C. (1985). Ethnicity and Ethnic Identity: A Comparative Study of Greek-, Italian- and Anglo-Australian Adolescents. *International Journal of Psychology*, 20, 723-742.
- Rosenthal, D., Whittle, J., & Bell, R. (1988). The dynamic nature of ethnic identity among Greek-Australian adolescents. *The Journal of Social Psychology*, 129(2), 249-258.
- Rotheram, M. J., Phinney, J. S. (1987). Introduction: Definitions and Perspectives in the Study of Children's Ethnic Socialisation. In: J. S. Phinney, M. J. Rotheram (eds.), *Children's Ethnic Socialisation: Pluralism and Development* (pp. 10-28). Newbury Park, California: Sage.

- Rycroft, C. (1968). *A Critical Dictionary of Psychoanalysis*. London: Penguin Books.
- Sampson, E. E. (1989). The deconstruction of the self. In: J. Shotter, K. J. Gergen (eds.), *Texts of Identity*. London: Sage.
- Sarbin, T., Scheibe, K. E. (eds.) (1983). *Studies in Social Identity*. New York: Praeger.
- Sherif, M. (1967). *Group Conflict and Cooperation*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Sue, D. W., Sue, D. (1990). *Counselling the Culturally Different*. New York: John Wiley & Sons.
- Tajfel, H. (1978). Interindividual Behaviour and Intergroup Behaviour. In: H. Tajfel (ed.), *Differentiation between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 27-60). London: Academic Press.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: W. G. Austin, S. Worchel (eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* Monterey (pp. 33-37). Calif: Brooks/Cole.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tan, A. (1989). *The Joy Luck Club*. G.P. Putnam's Sons, US.
- Tudor, L. E., Tudor, K. (1994). The personal and the political: power, authority and influence in psychotherapy. In: P. Clarkson, M. Pokorny (eds.), *The Handbook of Psychotherapy* (pp. 384-402). London: Routledge.
- Walker, A. (1982). *The Colour Purple*. New York: Washington Squar.
- Watson, G. (1970). *Passing for White*. London: Tavistock.
- Weinreich, P. (1989). Variations in Ethnic Identity: Identity Structure Analysis. In: K. Liebkind (ed.), *New Identities in Europe: Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth*. Aldershot: Gower.
- Wimmer, A., Schiller, N. G. (2002) Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2(4), 301–334.

Citation:

Gaist Byron J. (2018) *The Social Construction of 'Ethnic Identity': Confusion over Terms? How the Sociology of 'Ethnic Identity' can be Relevant to the Use of Theory in Counselling Psychology*. "Fabrica Societatis", No. 1/2018, pp.55-78 [access: day, month, year]. Available in Internet: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Ziad Abou Saleh

Uniwersytet SWPS we Wrocławiu
<https://orcid.org/0000-0002-0236-7194>

Kryzys ekonomiczny i jego postrzeganie w świecie arabskim jako jedna z kluczowych części składowych sytuacji na Bliskim Wschodzie

Abstrakt

Jednym z najważniejszych problemów Europy obecnych czasów jest kryzys migracyjny, rozumiany jako żywiołowy i niekontrolowany napływ uchodźców z terenów Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. W artykule wykazano, że proces ten ma charakter obiektywny, a jego przyczynami są sytuacja polityczna i gospodarcza na Bliskim Wschodzie oraz przekształcenia polityczne w państwach Unii Europejskiej. W artykule zwrócono uwagę na konieczność ujęcia ekonomicznych przyczyn procesu migracji w ramy organizacyjne. Wydaje się bowiem, że dzięki temu możliwe będzie minimalizowanie konfliktów kulturowych i przeciwdziałanie zjawiskom utrudniającym adaptację nowych obywateli i mieszkańców Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe

Arabowie, globalizacja, kryzys migracyjny, migracja, neoliberalizm

The Current Migration Crisis as an Element of Economic Relations of the Arab and the West of the World

Abstract

One of the most important problems of present times in Europe is the migration crisis, understood as a spontaneous and uncontrolled inflow of refugees from the areas of the Middle East and North Africa. The article shows that this process is of objective nature, and its cause is, on the one hand, the political and economic situation in the Middle East and Africa and, on the other hand, political transformations in the European Union. It is the coexistence of these factors that causes the social processes discussed here to proceed, now and in the near future, in a dynamic manner.

The article draws attention to the need to include the economic reasons for this process in the organizational framework. It is justifiable that owing thereto, it will be possible to minimize cultural conflicts and counteract phenomena hindering the adaptation of new citizens and residents of the European Union.

Key words

Arabs, globalization, migration crisis, migration, neoliberalism

Wprowadzenie

Druga dekada XXI w. rozpoczęła się szeregiem konfliktów politycznych i społecznych na obszarach znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie Unii Europejskiej. Wydarzenia w tej części świata mają bardzo duży wpływ na państwa Europy, oddziałując m.in. na ich politykę i gospodarkę.

Obecną sytuację polityczną na świecie wyznaczają m.in. trzy czynniki. Pierwszym jest nierównomierny rozwój gospodarki globalnej i – ściśle z tym związany – nieproporcjonalny dostęp do owoców wzrostu gospodarczego. W efekcie mamy do czynienia ze stale pogłębiającym się podziałem na obszary bogactwa i biedy, a nawet skrajnej nędzy. Problem drugi to demograficzna „katastrofa” we współczesnym świecie. Obserwuje się bowiem stale nasilającą się degradację demograficzną Europy przy silnym rozwoju demograficznym państw Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Problem trzeci to drastyczny spadek cen ropy naftowej, a co za tym idzie – ubożenie społeczeństw państw arabskich. Zjawisko to pełni funkcję katalizatora destabilizacji politycznej w tym rejonie. Artykuł jest poświęcony pierwszemu ze wskazanych czynników.

Popularność neoliberalizmu jako doktryny ekonomicznej – czyli dominacji przeświadczenia o priorytecie wskaźników ekonomicznych (np. maksymalizacji zysku), postrzeganych niejako w oderwaniu od skutków społecznych, jakie powoduje taki sposób funkcjonowania globalnej gospodarki – staje się główną przyczyną destabilizacji politycznej i konfliktów społecznych we współczesnym świecie. Coraz częściej formułowane są opinie, iż takie podejście prowadzi do zagrożenia nie tylko dla przyszłości ekonomicznej i politycznej świata, lecz także dla możliwości pokojowego rozwoju ludzkości i dalszego funkcjonowania demokracji w kształcie znanym nam obecnie.

Na ekonomiczne przyczyny i gospodarcze uwarunkowania konfliktów zwraca uwagę m.in. Amin Maalouf:

Rosnące zużycie zasobów naturalnych – ropy naftowej, wody pitnej, surowców, mięsa, ryb, zboża itd. – oraz walka o kontrolę nad strefami produkcji; dla jednych staje się walką w obronie posiadanych przez nich dóbr materialnych, dla innych to dążenie do zdobycia własnych – doprawdy, byłoby czym podsyć niejednego zabójczy konflikt. Rzecz jasna, napięcia te miałyby łagodniejszą postać w okresach globalnej recesji..., jak zachowałyby się ten czy inny naród, gdyby jego nadzieje na rozwój gospodarczy zostały brutalnie zdławione? Do jakich zawirowań społecznych, do jakich ideologicznych czy politycznych aberracji i wojennych dywersji prowadziłaby podobna frustracja? (2011, s. 31).

Nieco inaczej wypowiada się holenderski filozof Paul Scheffer:

Stawka jest wysoka. Trzeci Świat ruszył z miejsca i osiedla się w Pierwszym Świecie. Na pewno nie da się zmniejszyć przepaści między Północą a Południem tak, aby chęć migracji

w najbliższym czasie się zmniejszyła, może nie powiedzie się również zwalczanie imigracji w inny sposób, przede wszystkim dlatego, że rządy zbyt mało się tym zajmują (2010, s. 17).

Skutki głębokich podziałów w sferze ekonomicznej i społecznej, będące wynikiem takiego funkcjonowania globalnej gospodarki, przenoszą się na płaszczyznę polityczną, powodując otwarte i niezwykle silne konflikty. Jednym z głównych problemów politycznych współczesnego świata stało się istnienie islamskiego państwa wyznaniowego na Bliskim Wschodzie. Jakie są zatem przyczyny powstania tego tworu quasi-państwowego, który jest kierowany przez przywódców o skrajnie radykalnych poglądach?

Konflikty na Bliskim Wschodzie – ISIS a relacje z Europą

Charles Townshend wspomina o „wojnie z terroryzmem”, która się toczy już od ponad piętnastu lat i której końca nie widać. W jej efekcie niewielkie środowiska fundamentalistów islamskich urosły do rangi głównego przeciwnika. Paradoksalnie pomogło to rozpropagować ich „sprawę” w wymiarze globalnym, co radykalnie zwiększyło zdolności rekrutacyjne, a tym samym siłę i możliwości działania. Dżihadystom udało się kilka lat temu zbudować na terenie Bliskiego Wschodu, Afganistanu, Pakistanu i Indonezji oraz w niektórych rejonach Afryki Państwo Islamskie. Powstał polityczno-religijny organizm, który coraz śmielej dąży do budowy swoich filii, także w Europie Zachodniej (Townshend, 2017, s. 17).

Geograficznie niedaleka od świata arabskiego Europa usiłuje się odnaleźć w obliczu tych nowych uwarunkowań. Jerzy Nikitorowicz pisze na ten temat:

Z perspektywy czasu możemy wyraźniej zauważyć, że w XX wieku (żyjemy od kilku lat w XXI) Europa zdążyła ku samounicestwieniu, czyli zamierzała popełnić samobójstwo. Tragedia wojny uświadomiła społeczeństwu, że należy czynić wszystko, aby sytuacja nie powtórzyła się. Taki cel przyświecał m.in. założycielom Nowej Europy. Najbardziej istotne było ucywilizowanie relacji między narodami, budowa ponadnarodowego organizmu, który uniemożliwiłby powstawanie międzyetnicznych konfliktów, nienawiści i walki o racje wyższości jednych nad drugimi i otwierał perspektywę korzystnych kooperacji i negocjacji. [...] W pierwszej kolejności należałoby zwrócić uwagę, że dzieje Europy to historia zmagania chrześcijaństwa z islamem. [...] Europa postmodernistyczna rezygnuje ze swoich największych wartości, wycofuje się z religii, a islamizm, jego ideologia, wdziera się wszelkimi miejscami. Co więc czynić z naturalną gościnnością, której przykładów w naszej kulturze mamy wiele. Założeniem postępowych demokratycznych rządów, postępowych intelektualistów, było zapraszanie w imię idei i zasady tolerancji, uznania bogactwa kulturowego, szacunku do Inności, szacunku do wartości innych kultur. Rezygnowano z asymilacji, gdyż była nadzieja, że islam się adaptuje (2007, s. 1, 4–5).

W wyniku zetknięcia się tych dwóch odmiennych tradycji powstaje oto specyficzna hybryda kulturowa – euroislam. Zdaniem Bassama Tibiego tworzy się ona wraz z dopasowywaniem się muzułmanów do warunków i norm europejskich. Równocześnie Europa broni swojej kształtowanej na przestrzeni stuleci tożsamości. Nie oznacza to jednak zwrócenia się przeciwko muzułmanom, ponieważ kultura europejska ma inkluzywny charakter (za: Ryszewska, 2011, s. 128). Pozostaje kwestią otwartą, w jakim stopniu – i na podstawie jakiej powszechnej praktyki – można uznać gotowość przyjęcia kultury migrantów za cechę dystynktywną współczesnych mieszkańców Europy.

Kiedy spojrzymy na przekazy mediów światowych (dotyczy to także Polski), wtedy sprawa jest przedstawiana bardzo prosto: radykalizm wydaje się być immanentną cechą ortodoksyjnego islamu, który – z kolei – jest skutkiem zapóźnienia cywilizacyjnego społeczeństw arabskich. Niekiedy wręcz mówi się wprost, że radykalizm islamski to forma religii muzułmańskiej, która w swojej istocie jest antydemokratyczna, pozbawiona tolerancji i nienawistna wobec reszty świata (szczególnie zaś w stosunku do tej powstałej w wyniku ewolucyjnego rozwoju kultury chrześcijańskiej). Stąd już prosta droga do konkluzji, iż islam (z samego faktu istnienia jako doktryna religijna) stanowi zagrożenie dla cywilizacji europejskiej. Islam byłby zatem w tym ujęciu przeciwnikiem bogatego, „białego świata”; chce go zniszczyć i stąd wynika jego ideologia walki z cywilizacją zachodnią. W takim uogólnieniu świat staje się dwubiegunowy: po jednej stronie jest ten dobry, w którym żyjemy my, Europejczycy, po drugiej – okrutny, dziki, modlący się do Allaha i z nienawiścią patrzący na europejską cywilizację. Konflikt i walka byłyby wówczas immanentną cechą kultury i tradycji islamu. Takie rozumienie genezy radykalizmu islamskiego jest nie tylko nieprawdziwe, lecz także, niestety, dość powszechne. Co gorsza – bardzo silnie oddziałuje na świadomość społeczną i pogłębia konflikt, przenosząc go na płaszczyznę cywilizacyjną. Ten sposób interpretowania przyczyn działań politycznych oraz tłumaczenia zjawisk społecznych i politycznych staje się obecnie powszechny. Nie odpowiada jednak na żadne z ważnych pytań. Motywowane ideologicznie wpływanie na świadomość zafałszowuje ogląd rzeczywistości, to zaś znacząco zwiększa opozycyjność stron konfliktu.

Jakie są więc rzeczywiste przyczyny narastania tendencji radykalnych w społeczeństwach wyznających islam? Wydaje się, że najgłębszych przyczyn należy szukać w zjawiskach i procesach ekonomicznych. Ich skutki uwidaczniają się w formie napięć obrazowo nazywanych „konfliktem cywilizacji”. Współczesne kryzysy polityczne mają, podobnie jak zdarzało się już wcześniej, istotny kontekst ekonomiczny. Świadczyć o tym mogą na przykład wydarzenia w Somalii, Tunezji, Egipcie, Libii, Syrii i Jemenie, gdzie wybuchały mniej lub bardziej krwawe rewolucje. W ten sposób objawiał się bunt społeczny przeciwko wyzyskowi i ogromnemu zróżnicowaniu poziomemu życia. Dochodziło

do dramatycznego skanalizowania niezadowolenia. Ekonomiczny kontekst kryzysów ma również wymiar statyczny – brak postępu społecznego, stagnacja, izolacja, a w konsekwencji upadek. O ile dzięki mediom zjawiska traumatyczne są bardziej widoczne, o tyle o codziennej egzystencji dużych grup społeczeństw wiemy niewiele; a jeśli nawet przekazywane są jakieś informacje, to dają obraz bardzo wycinkowy.

Jedną z tendencji charakterystycznych dla współczesności jest dynamizujące się bogacenie zamożnych przy coraz szybciej postępującym ubożeniu pozostałych. Według danych przedstawionych przez organizację Oxfam zasoby kilkudziesięciosobowej elity finansowej wzrosły w latach 2000–2015 o pół biliona dolarów. Dla porównania: majątek 3,6 miliarda mieszkańców Ziemi w tym okresie zmalał o bilion dolarów. Szacuje się, że majątek sześćdziesięciu dwóch najbogatszych obywateli świata wynosi 1,76 biliona dolarów, co odpowiada kapitałowi, jaki w sumie ma do dyspozycji połowa najbiedniejszych mieszkańców naszej planety. Koncentracja kapitału wydaje się mieć przy tym stały charakter, gdyż jeszcze w 2011 r. majątek stanowiący równowartość zasobów połowy najbiedniejszych ludzi na Ziemi był w posiadaniu 388 miliardów (ps, 2016). Można dodać, iż obecnie w rękach najbogatszych ludzi świata, którzy stanowią mniej niż 1 proc. populacji, znajduje się 46 proc. globalnego bogactwa. Z najnowszego raportu Credit Suisse wynika, że milionerów i miliardów jest na świecie 36 milionów, a od 2000 r. ich liczba wrosła o 170 proc. (Wąsowski, 2017).

Taka sytuacja powoduje reperkusje polityczne, prowadzi do napięć i konfliktów społecznych oraz politycznych. Gwałtowne zubożenie rodzi niechęć społeczeństw – niekiedy nienawiść – do tych, którzy na tym korzystają. Zasadne jest przypuszczenie, że te procesy będą nadal zachodziły. Świat czeka w niedalekiej przyszłości fala wstrząsów politycznych – „biedny świat” nie chce bowiem żyć w nędzy i umierać z głodu. O ile konflikty polityczne i społeczne w odległych geograficznie od Europy regionach nie mają dużego, bezpośredniego wpływu na sytuację polityczną w tzw. Zachodnim Świecie, o tyle inaczej jest z napięciami w państwach arabskich, a ściślej – muzułmańskich. Zachodzą bowiem tutaj liczne związki na kilku podstawowych poziomach. Po pierwsze regiony te graniczą ze sobą, po drugie – co istotniejsze – są powiązane ekonomicznie, a więc w konsekwencji także politycznie. Po trzecie dochodzi do stałej styczności obu kultur ukształtowanych na bazie odmiennych religii, między którymi w przeszłości miały miejsce głębokie konflikty, przybierające również formę działań militarnych.

Konflikt pomiędzy biednym i bogatym światem wyraźnie uzewnętrznia się na płaszczyźnie religijnej. Mniej wykształconej części społeczeństwa znacznie łatwiej jest wytłumaczyć, że zła sytuacja życiowa, bieda, wykluczenie, brak życiowych perspektyw są wynikiem istnienia złego świata niewiernych i ich Boga. Szczególnie wówczas, gdy prawdziwy jest pogląd, że nierównomierny podział owoców wzrostu gospodarczego

wynika z zawłaszczania korzyści przez ekonomiczne centrum kosztem państw słabszych gospodarczo. Zależność od międzynarodowych korporacji finansowych rodzi bunt i sprzeciw, który coraz częściej przybiera postać militarnej agresji wobec Zachodu. Przywódcy ISIS, tworząc państwo wyznaniowe, tworzą jednocześnie organizację agresji zmierzającą do obalenia porządku politycznego i gospodarczego we współczesnym świecie. Tak zwane Państwo Islamskie nie powstało jako spełnienie marzeń kilku ortodoksyjnych muzułmanów o przywróceniu społeczeństwa w pełni wiernego Koranowi i poddanego średniowiecznym metodom rządzenia. Ideologia tego państwa jest inna – dąży do zmiany porządku politycznego i gospodarczego współczesnego świata, a ortodoksyjny islam jest tylko formą, swoistym narzędziem prowadzącym do tego celu. Społeczeństwu, w którym bardzo silne jest przywiązanie do religii i jej wartości, o wiele łatwiej wytłumaczyć, że przyczyną wszelkiego zła jest zdominowanie gospodarki przez „niewiernych”, czerpiących z tego wielkie zyski kosztem pozostałej ludności świata. Prowadzi to do wniosku, że tylko walka z tym złym światem może zmienić skutki polityki neoliberalizmu.

Państwo ISIS nie jest w stanie prowadzić walki z tak definiowanym przez siebie wrogiem – czyli najbardziej obecnie rozpowszechnionym modelem politycznym i gospodarczym – ani na poziomie militarnym, ani gospodarczym. Jediną płaszczyzną, na której ta rywalizacja ma szansę realnie zaistnieć, jest ideologia. Ściślej zaś – religia. Odwołując się do niej, można sformułować przekaz najbardziej zrozumiały dla przeciętnego mieszkańca Bliskiego Wschodu. ISIS jest ustrukturyzowanym protestem, rodzajem rewolucji, w ramach której – przy instrumentalizacji walki z niewiernymi – świat biednych przeciwstawia się światu bogatych. Bunt przybiera odrażające moralnie i politycznie formy, ale czy znane nam z historii rewolucje nie były okrutne i krwawe? Tym samym Allah został podporządkowany przywódcom kalifatu; w rzeczywistości istnieje dla nich, a nie oni dla niego. Stał się więc jednym z bojowników tej rewolucji.

Poglądy społeczeństw państw arabskich na ten temat najlepiej ilustrują przeprowadzone przeze mnie wyniki badań ankietowych. W badaniach empirycznych przeprowadzonych w Damaszku w 2012 r. (jakościowych w formie wywiadów i ilościowych z użyciem kwestionariusza ankiety) poproszono Syryjczyków o wskazanie czynników, które w ich ocenie zdecydowały o nasileniu się w świecie arabskim napięć i protestów społecznych. Respondentom przedstawiono do wyboru jedenaście możliwości: skorumpowanie rządów, wola Boga, globalny kryzys finansowy, reakcja na formę przekazu informacji przez media, nierówności społeczne i niesprawiedliwość, brak pracy i bieda, rywalizacja mocarstw światowych, zła sytuacja ekonomiczna, działania Zachodu i NATO, niski poziom wykształcenia ludności arabskiej oraz kolonialna przeszłość i jej skutki. Respondenci mieli możliwość zakreślenia dowolnej liczby przyczyn podanych w ankiecie. W celu

dokonania analizy porównawczej badanie to powtórzono pięć lat później (w 2017 r.), korzystając już wyłącznie z Internetu (tym razem tylko w formie ankiety internetowej), na próbie 169 osób (56,2% proc. – mężczyźni, 43,8 proc. – kobiety). Na terenie Syrii w czasie działań wojennych dostęp do Internetu miał charakter przypadkowy.

Wszystkim respondentom zadano w języku arabskim takie same pytania, bez względu na to, czy badania były prowadzone drogą internetową, czy też ankiety rozdawano na stacjach benzynowych w Damaszku ludziom stojącym w kolejce po ropę. W warunkach wojennych, panujących wówczas w Syrii, nie było możliwości uzyskania innego dostępu do badanych. Ze względu na wyjątkowo trudne warunki gromadzenia danych wyniki nie są reprezentatywne, lecz mają charakter sygnalizujący.

W tabeli 1 zostały przedstawione różnice we wskazaniach respondentów w latach 2012 i 2017, dotyczące czynników decydujących, ich zdaniem, o protestach społecznych na Bliskim Wschodzie.

Tabela 1. Czynniki decydujące o protestach społecznych na Bliskim Wschodzie w ocenie Syryjczyków

Czynniki	Rok 2012* (dane w proc.)	Rok 2017** (dane w proc.)
Skorumpowanie rządów	90,2	95,9
Wola Boga	88,1	39,1
Światowy kryzys finansowy	81,1	88,1
Reakcja na przekaz mediów	78,0	86,4
Nierówności społeczne i niesprawiedliwość	76,9	94,1
Brak pracy, bieda	62,3	86,4
Rywalizacja mocarstw światowych	57,0	96,5
Zła sytuacja ekonomiczna	49,0	83,3
Działania Zachodu i NATO	43,0	42,0
Niski poziom wykształcenia	32,2	49,1
Kolonialna przeszłość i jej skutki	31,1	19,5

* Źródło: badania własne przeprowadzone w Damaszku w grudniu 2012 r.: jakościowe w formie wywiadów (124 respondentów) oraz ilościowe w formie ankiet internetowych (162 respondentów); 58,7 proc. – mężczyźni, 41,3 proc. – kobiety. Ze względu na sytuację panującą w Syrii badania te zostały przeprowadzone na niereprezentatywnej próbie.

** Źródło: badania własne przeprowadzone w lutym 2017 r.: ilościowe w formie ankiety internetowej na próbie 169 osób. Ze względu na sytuację panującą w Syrii badania te zostały przeprowadzone na niereprezentatywnej próbie.

W odpowiedziach respondentów dominowały wskazania charakterystyczne dla silnych zaburzeń społecznych, czyli skorumpowanie rządów, nierówności społeczne, brak pracy i zła sytuacja ekonomiczna. Można je nazwać przyczynami wewnętrznymi. Podkreślano również znaczenie czynników zewnętrznych – kryzys światowy, rywalizacja światowych mocarstw czy też oddziaływanie państw Zachodu i NATO, a także wpływ mediów. Bardzo wielu ankietowanych (88,1 proc.) upatrywało wybuchu niezadowolenia społecznego w oddziaływaniu woli Boga, a więc podawało przyczynę niezależną od zamiarów i działań człowieka. Warto zwrócić szczególną uwagę na to, że w powtórnych badaniach (zaledwie 5 lat później) odsetek takich wskazań spadł do 39,1 proc.

Roboczo można zaproponować dwa wyjaśnienia (niewykluczające się) tak drastycznej zmiany opinii. W tym czasie nastąpił w społeczności arabskiej duży przyrost postaw radykalnych, z wyraźnym ukierunkowaniem na sferę religijną. Za ich najdobitniejszy przejaw należy uznać powstanie tzw. Państwa Islamskiego. Nastąpiło tym samym – na poziomie ideologicznym – osobliwe scalenie metafizyki z polityką. Innymi słowy: Bóg i duchowość zostały zawłaszczone przez islamskich radykałów na potrzeby partykularnej, krótkowzrocznej praktyki. Wszyscy pozostali wyznawcy Mahometa stanęli zatem przed wyborem – zrezygnować podczas wystąpień publicznych z odniesień religijnych lub nadal manifestować swoje zaangażowanie religijne i ufność w głęboki, niełatwy sens boskich decyzji, co pośrednio (choć jedynie na poziomie emblematycznym) mogłoby świadczyć o poparciu dla religijno-politycznych ekstremistów. Z uzyskanych w badaniu danych wynika, że znacznej części społeczności arabskiej obecnie bliższa jest postawa pierwsza. Można ją również interpretować jako próbę swoistego „ocalenia” Allaha przed odpowiedzialnością za niegodne czyny niektórych jego wyznawców. Zanikanie religijnych deklaracji w przestrzeniach publicznych nie jest równoznaczne z osłabieniem religijności. Nie należy wykluczać, że utrzymuje się ona na tym samym poziomie, zapewne teraz przejawia się przede wszystkim w sferze prywatnych doświadczeń. Byłaby to istotna przesłanka do rozważań o przekształcaniach tożsamości religijnej współczesnych wyznawców islamu.

Na uwagę zasługuje również bardzo wysoki odsetek osób wskazujących – w kontekście niepokojów społecznych w krajach arabskich – na czynniki o charakterze ekonomiczno-wewnętrznym (z wyjątkiem oceny dotyczącej skorumpowania rządów). Zauważalny jest znaczący przyrost takich odpowiedzi (por. tabela 1). Świadczyć to może o tym, iż w społeczeństwie arabskim istniała już wcześniej „sytuacja rewolucyjna”, która – pod wpływem impulsu powstałego w wyniku arabskiej wiosny – doprowadziła do wybuchu niezadowolenia społecznego. Analizując te wyniki, można zauważyć, że społeczność syryjska upatruje przyczyn obecnego konfliktu w kryzysie ekonomicznym, jaki panuje w świecie arabskim, a nie na płaszczyźnie kulturowej i cywilizacyjnej.

W wielu ważnych mediach światowych nie tłumaczy się istoty i charakteru fenomenu, jakim jest ISIS, przyczyny konfliktu starając się sprowadzić jedynie do sfery świadomości społecznej – czyli konfliktu dwóch różnych cywilizacji. Z jednej strony liberalne, łagodne, cywilizowane społeczeństwo, z drugiej zaś średniowieczny, brutalny islam, pragnący zburzyć rozwiniętą cywilizację białego człowieka. Argumentów przeciwko tak daleko idącym uproszczeniom dostarczają także wyniki badań przeprowadzonych w krajach arabskich (Algierii, Arabii Saudyjskiej, Iraku, Egipcie, Jordanii, Libanie, Katarze, Kuwejcie, Palestynie, Mauretanii, Tunezji, Sudanie) od maja do września 2015 r. przez katarską instytucję Arab Center For Research and Policy Studies wśród 18 311 respondentów. Odpowiadając na pytanie o to, jakie czynniki zadecydowały o powstaniu ISIS, respondenci wymienili m.in. (odsetki po podsumowaniu odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „tak”): zaangażowanie Zachodu i obcych państw w kwestie arabskie (75 proc.), kryzys gospodarczy i zła sytuacja ekonomiczna w świecie arabskim (66 proc.), zła polityka rządów irackiego i syryjskiego (61 proc.) (Arab Center for Research and Policy Studies, 2015, s. 370). Wyniki te w znacznym stopniu pokrywają się z wypowiedziami uczestników badań przeprowadzonych przeze mnie. Sytuacja polityczno-ekonomiczna na świecie powoduje, iż coraz wyraźniej są artykułowane obawy przed zagrożeniami, ku jakim prowadzi polityka wobec Bliskiego Wschodu.

Analizy wypowiedzi respondentów dają podstawy do sformułowania sugestii, iż obecne napięcia w tym regionie są wynikiem światowej polityki. Jeśli tak jest, to zasadna wydaje się teza, że rozwiązać je można wyłącznie na poziomie globalnym, dokonując istotnych zmian w zasadach dostępu do światowych bogactw. Negatywne skutki procesów gospodarczych najsilniej odczuwają przede wszystkim najmniej wydolne ekonomicznie państwa i ogniwa globalnej gospodarki. Zazwyczaj bagatelizuje się znaczenie tej prawidłowości. Nie kontroluje się tego typu procesów, nie wpływa się na osłabienie ich dynamiki, uznając je za „naturalne”. Coraz częściej jednak zaniechanie działań w tym zakresie jest poddawane krytyce. Ich destrukcyjne skutki już zaczynają przybierać niezwykle dramatyczną formę w postaci licznych konfliktów militarnych.

Europa i świat arabski – napięcia, wyobrażenia, możliwości

Po upadku Związku Radzieckiego największym zagrożeniem dla państw Zachodu stał się islamski terroryzm. Wydarzenia z dnia 11 września 2001 r. dały początek nowej epoce w świecie Zachodu i Bliskiego Wschodu oraz w ich wzajemnych relacjach. Wojny i okrucieństwa stały się codziennością. Rolę jednego z istotniejszych katalizatorów napięć politycznych odgrywa krwawa, niszcząca społeczności arabskie wojna tocząca się na terenie Syrii i Iraku. Pewien wpływ (głównie na emigracje o charakterze

ekonomicznym) ma – i będzie miała – sytuacja gospodarcza w krajach arabskich, związana z ogromnym spadkiem cen ropy naftowej, głównego bogactwa tego regionu. Oznacza to zubożenie wielu grup społecznych, co niejako wymusza procesy migracyjne.

Niezmiernie ważne jest więc określenie wzajemnego stosunku dwóch niejednorodnych wewnętrznie pod wieloma względami społeczności: arabskiej i europejskiej. Ma to znaczenie ze względu na intensywność wzajemnych kontaktów gospodarczych, coraz bardziej złożone uwarunkowania polityczne, a także chęć osiedlenia się właśnie w Europie bądź możliwość – po części wymuszona okolicznościami – schronienia się tutaj osób szczególnie zagrożonych działaniami wojennymi. Stosunek ten jest zmienny w czasie i na jego kształt wpływa wiele czynników o charakterze historycznym, ekonomicznym, politycznym, religijnym, obyczajowym i kulturowym.

Centrum Studiów Strategicznych Uniwersytetu Jordańskiego (Center for Strategic Studies, University of Jordan) przeprowadziło w 2005 r. w kilku państwach arabskich (Jordanii, Egipcie, Libanie, Syrii i Palestynie) badania, które dotyczyły stosunku ich mieszkańców do państw Zachodu. Wyniki opublikowano w raporcie zatytułowanym *Revisiting the Arab Street: Research from Within* (Center for Strategic Studies, 2005). Badaniami objęto 9700 osób reprezentujących różne grupy społeczne. Kwestionariusz ankiety był niezwykle rozbudowany, zawierał bowiem 150 pytań (Center for Strategic Studies, 2005, s. 3). Wyniki wykazały, że Arabowie nie traktują Zachodu jako politycznej całości. Główne państwa Zachodu – Stany Zjednoczone, Wielka Brytania czy Francja – czyli te, których polityczna rola na Bliskim Wschodzie zawsze była bardzo ważna i od dziesięcioleci wpływa na drogę postępowania i losy społeczeństw arabskich, są oceniane indywidualnie, a podstawowe kryterium stanowi polityka, jaką prowadzą one w tym regionie. Arabscy respondenci najkorzystniej wypowiadali się o Francji. Uznawali, iż jej polityka jest najbardziej przychylna Arabom i spośród państw Zachodu najbardziej szanuje ich pozycję. Ocenie został również poddany stosunek społeczeństwa arabskiego do radykalnych tendencji w religii islamskiej. Dwie trzecie ankietowanych uznały, że fanatyzm religijny wśród muzułmanów jest istotnym problemem. Jednocześnie zwracano uwagę, że na Zachodzie zaangażowanie religijne przybiera niekiedy podobnie skrajną postać, co może wzbudzać napięcia także w tamtych społeczeństwach (Brataniec, 2008, s. 22). Prawie identyczny odsetek respondentów (77 proc.) wskazał, iż jednym z powodów powstania ISIS jest radykalizm (Arab Center for Research and Policy Studies, 2015, s. 370). Warto dodać, iż zdecydowana większość tych respondentów (89 proc.) negatywnie i bardzo negatywnie oceniała tę organizację.

Istotnym zagadnieniem dla współczesnego świata jest też globalizacja i stosunek do związanych z nią procesów. W odczuciu społeczności arabskich globalizacja stanowi niewątpliwie zagrożenie dla ich religii i kultury. Wywołuje ona obawy przed utratą

własnej tożsamości i wizje osłabienia islamu. Tym samym procesy globalizacyjne są traktowane jako zagrożenie egzystencjalne, utożsamiane z amerykańską kulturą przejawiającą się w stopniowym zastępowaniu wartości i tradycji kultury arabskiej „zewnętrznymi” wartościami (Ożarowski, 2008, s. 73). Niechęć do procesów globalizacji bynajmniej nie oznacza niechęci do współpracy – i to na wielu płaszczyznach – z cywilizacją Zachodu. W 1995 r. w Barcelonie odbyła się międzynarodowa konferencja, w której wzięli udział przedstawiciele państw należących do Unii Europejskiej oraz dwunastu państw z rejonu Morza Śródziemnego (Izraela, Cypru, Malty, Jordanii, Syrii, Libanu, Turcji, Tunezji, Egiptu, Algierii, Maroka oraz Autonomii Palestyńskiej). Spotkanie dało początek współpracy pod hasłem Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego. Nawiązano ją w zakresie polityki, gospodarki oraz na płaszczyźnie społeczno-kulturalnej. Za jedną z najważniejszych kwestii uznano wspólne działanie na rzecz tworzenia społeczeństw obywatelskich w krajach arabskich. W ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego zrealizowano już wiele wzmacniających ten proces programów, co pozytywnie wpłynęło na rozwój świadomości politycznej i wzrost kultury politycznej arabskich społeczeństw tego regionu (Augustyńska, 2008, s. 119). Ewidentnie nie mamy do czynienia ze społecznością, która jest wroga kulturze i cywilizacji europejskiej. Jest to społeczeństwo inne, odmienne kulturowo i cywilizacyjnie od europejskiego, ale wbrew pozorom wyznające bardzo podobny system wartości.

Spółeczeństwa państw arabskich są niezwykle zróżnicowane pod względem stosunku do religijności. Jest to cecha niezwykle istotna, a w piśmiennictwie światowym rzadko z wystarczającą mocą podkreślana. Islam ulega licznym przeobrażeniom i w związku z tym trudno oczekiwać, by stosunek wiernych do tej religii pozostawał jednolity. Można wyróżnić trzy główne postawy przyjmowane współcześnie przez muzułmanów wobec wyznawanej religii: liberalną, tradycyjną i radykalną. Różnice między nimi nie ograniczają się do przestrzeni religijnej, ale także – w jakiejś mierze – objawiają się na poziomie podstawowych wartości.

Jako warty zauważenia – choć bardzo osobny – głos w dyskusji o odrębności i jedności kultur można przywołać opinię Edwarda W. Saida. Jego zdaniem największym postępem we współczesnej teorii kultury jest przekonanie, że kultury są ze sobą powiązane i wzajemnie od siebie zależne. Wszelkie tworzenie barier w tej heterogenicznej mieszance to działanie niezgodne z doświadczeniami historycznymi. Said krytycznie ocenia stosowanie pojęcia „cywilizacja zachodnia”. Uważa, iż u jego podstaw należy dostrzegać wartościowanie, które ma na celu uznanie wyższości jednej kultury nad innymi. Takie podejście jest przyczyną licznych zafałszowań, przez co w dużej mierze prowadzi do powstawania między ludźmi i społeczeństwami dodatkowych podziałów.

Ich konsekwencją bywa wrogość, wzajemna niechęć i konflikty między narodami (Said, 2005, s. 476).

Obecny kryzys migracyjny z jednej strony jest wywołany sytuacją polityczną i gospodarczą na Bliskim Wschodzie, z drugiej – nasilającym się w Europie problemem zapaści demograficznej. Za niekontrolowany przebieg żywiołowego napływu ludności są odpowiedzialni przywódcy najważniejszych krajów europejskich (i przy tym najbardziej zainteresowanych poszerzeniem wewnętrznego rynku pracy o migrantów) – zwłaszcza Niemiec. Przywódcom Unii Europejskiej zabrakło doświadczenia i wyobraźni, dzięki którym – być może – udałoby się ten masowy napływ migrantów ująć w ramy organizacyjne i uniknąć przynajmniej części problemów wynikających z jego nieskoordynowanego charakteru. To właśnie polityczno-organizacyjna nieudolność przyczynia się do nasilania się – obecnie i w przyszłości – negatywnych i niejednokrotnie niezwykle złożonych politycznych i społecznych konsekwencji, które już teraz znajdują oddźwięk w materiałach medialnych. Niewątpliwie wielkie ruchy ludności zmierzające do osiedlenia się na nowym obszarze muszą wywoływać wiele problemów natury ekonomicznej, politycznej czy cywilizacyjnej. Spotęgowano je i dopuszczono do powstania nowych, niekorzystnych zjawisk, popełniając rażące błędy i doprowadzając do eskalacji procesów o charakterze żywiołowym. W tej chwili jednym z kluczowych problemów, wymagających rozwiązania, jest nasilenie się w społeczeństwach zachodnich nastrojów nacjonalistycznych i antyarabskich.

Masowe migracje, których jesteśmy świadkami, zmieniają zarówno świat zachodni, jak i świat arabski. Stawiają przed nimi niezwykle złożone i naglące zadanie podjęcia działań organizacyjnych, których celem jest nadanie ruchom ludności formy bardziej uporządkowanej, planowej i możliwej do przewidzenia. Można próbować oddzielnie zmierzyć się z tymi problemami. Wydaje się jednak, że na obecnym etapie dla wszystkich zainteresowanych oczywista powinna być konieczność nawiązania bliskiej współpracy – nie tyle międzynarodowej, co ponadkulturowej. Można stwierdzić, że nadchodzą czasy, w których dominującą rolę muszą odgrywać – oprócz polityków – socjologowie i kulturoznawcy. Trzeba wypracować nową – adekwatną do dynamicznej sytuacji, a przede wszystkim skuteczną – koncepcję asymilacji migrantów (nowych mieszkańców Europy) z jej dotychczasową ludnością. Jest to proces niezwykle trudny. Należy bowiem uniknąć dotychczasowych zaniedbań oraz błędów i równocześnie naprawiać ich dotychczasowe skutki. Adaptacja – jeśli ma być udana – nie może odbywać się w warunkach permanentnego, rozgrywającego się na wielu polach jednocześnie, konfliktu cywilizacji.

Napływ ludności do Europy z regionów z nią sąsiadujących nie jest zjawiskiem nowym. Obecnie, na skutek wspomnianych przyczyn, proces ten nabrał jednak wyraźnego przyspieszenia i przebiega w sposób żywiołowy. Ma charakter obiektywny

i wydaje się, że nie da się go już zatrzymać. Natomiast okresowo może zmieniać swoją dynamikę i formę. Można nawet stwierdzić, że od wielu lat trwa swoisty proces „demograficznej kolonizacji” pustoszejącej Europy przez inne nacje. Nie ma on jednak charakteru ekspansji. Odbywa się poprzez dopełnianie tradycji, w uproszczeniu nazywanych europejskimi, o nowe elementy. Trudno jest w tym wypadku mówić o zawłaszczaniu czy dominowaniu. Jeśli w jakimś zakresie następuje zmiana, wynika to przede wszystkim z wzajemnego oddziaływania „dotychczasowego” z „pozyskanym”. Dzięki temu pojawia się możliwość ewolucyjnego zastąpienia procesu „demograficznej kolonizacji” procesem trwalszym, elastyczniejszym, bardziej odpowiednim.

Bibliografia

- Augustyńska, B. (2008). Wspieranie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w krajach arabskich w ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego. W: A. Kapiszewski (red.), *Świat arabski w procesie przemian. Zmiany społeczne i kulturowe oraz reformy polityczne* (s. 119–128). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Brataniec, K. (2008). Obraz Zachodu w oczach arabskiej opinii publicznej. W: A. Kapiszewski (red.), *Świat arabski w procesie przemian. Zmiany społeczne i kulturowe oraz reformy polityczne* (s. 15–22). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- ps (2016). 62 najbogatsze osoby na świecie posiadają tyle, co połowa ludzkości. Forbes [dostęp: 18.01.2016] dostępny w Internecie: <http://www.forbes.pl/62-najbogatsze-osoby-na-swiecie-posiadaja-tyle-co-polowa-ludzosci,artykuly,201880,1,1.html>.
- Maalouf, A. (2011). *Rozregulowany świat*. Tłum. W. Prażuch. Warszawa: Czytelnik.
- Nikitorowicz, J. (2007). Prognozy Nowej Europy w kontekście realizowania zadań edukacji międzykulturowej. W: J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobecki (red.), *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej* (s. 15–29). Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Ożarowski, R. (2008). Świat arabski wobec globalizacji na początku XXI wieku. Zarys problematyki. W: A. Kapiszewski (red.), *Świat arabski w procesie przemian. Zmiany społeczne i kulturowe oraz reformy polityczne* (s. 69–80). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Program badań arabskiej opinii publicznej, arabski indeks. (2015). Katar: Arab Center for Research and Policy Studies [dostęp 4.09.2018]. Dostępny w Internecie: https://www.dohainstitute.org/ar/lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/document_1541AAF4.pdf.
- Ryszewska, M. (2011). Dlaczego Europa (nie)potrzebuje euroislam. W: A. Śliz, M. S. Szczepański (red.), *Wielokulturowość: konflikt czy koegzystencja?* (s. 125–136). Warszawa: IFiS PAN.

Center for Strategic Studies (2015). Revisiting the Arab Street: Research from Within. Amman: University of Jordan [dostęp: 17.02.2015]. Dostępny w Internecie: <http://www.mafhoum.com/press7/revisit-exec.pdf>.

Said, E. W. (2005). Orientalizm. Tłum. M. Wiśniewska-Wyrwas. Poznań: Zysk i S-ka.

Scheffer, P. (2010). Druga ojczyzna. Imigranci w społeczeństwie otwartym. Tłum. E. Jusewicz-Kalter. Wołowiec: Czarne.

Townshend, G. (2017). Terroryzm. Tłum. R. M. Machnikowski. Łódź: TRIO.

Wąsowski, M. (2017). Poznajcie UHNW, czyli ultra-bogaty z najbogatszych [dostęp 26.11.2017]. Dostępny w Internecie: <https://businessinsider.com.pl/rozwoj-osobisty/kariera/ilu-jest-milionerow-i-miliarderow-na-swiecie-raport-credit-suisse/yj955dj>.

Cytowanie:

Abou Saleh Ziad (2018) *Współczesny kryzys migracyjny jako element ekonomicznych relacji świata arabskiego i zachodniego*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 79-92 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Miscellanea

Helen Law

Institut für Soziologie, Universität Tübingen, Germany
<https://orcid.org/0000-0001-9137-4582>

Joanna Sikora

School of Sociology, Australian National University, Australia
<https://orcid.org/0000-0001-9676-8417>

Gender Stratification and Feminist Sociology: Why East-Central Europe Needs More Quantitative Gender Stratification Research

Summary

Unlike in Anglophone sociology, the sociological analysis of gender inequalities in East-Central Europe has not yet reached the status of a prominent subfield in stratification research. To address the key societal challenges of this century in East-Central Europe, we argue that the region is in need of a strong development in gender stratification research and a greater use of quantitative methodologies. Such advancement would strengthen not only stratification research but also feminist sociology in East-Central Europe. It would also facilitate the transfer of professional knowledge in stratification and feminist studies to the public. Drawing on the classical concept of Weber's ideal types, we further argue that gender stratification research, with its participation in academic and public debates, has the potential to not only reveal the differences in opportunities between males and females but also reduce such inequalities.

Keywords

gender stratification; feminist sociology; ideal types; public sociology; professional sociology

Introduction

The emergence of gender stratification research in Anglophone sociology dates back to the 1970s, with the 1990s marking the point when the field became not only legitimate but also prominent (Blumberg, 1984; England, 1999; Rosenberg, Howard, 2008). In contrast, in East-Central Europe¹ sociological analysis of gender inequalities

¹ Our understanding of East-Central Europe follows the distinctions made by the United Nations Group of Experts on Geographical Names (see: <https://unstats.un.org/unsd/geoinfo/ungegn/divisions.html>). East-Central Europe includes Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Cyprus, Czech Republic,

in education, occupational status, wages, political power and health has not yet reached the status of a prominent stratification subfield². In this essay, we define gender stratification research as quantitative analyses of inequalities that affect people of different sexes and genders. Our goal is to discuss the beginnings of the sociology of gender and the related strands of feminist theory to argue that, in the future, they will benefit from greater inclusion of quantitative methodologies. Specifically, we call for more gender stratification research based on quantitative methodologies that originates in East-Central Europe, and communicates its findings, in English, to global readers. We posit that strong development of gender stratification research in this part of Europe will benefit the broad fields of stratification and feminist sociology as they seek to address the key societal challenges of the 21st century in the region. To achieve this end, more young sociologists need sound training in quantitative methodology and gender stratification research.

This essay contains three parts. First, we situate gender stratification research in relation to feminist sociology. Next, we make brief remarks on the potential for this type of research to contribute to Michael Burawoy's (2005) public sociology in the region. Finally, we draw on the classical concept of ideal types to argue that gender stratification research, with its ideal typical theories of patriarchy and established methodologies of data mining, has much unrealised potential. We finish by concluding that, to take its deserved place in the global sociological discourse, gender stratification research from East-Central Europe needs to grow in volume and reach more Anglophone readers across the world.

How feminist sociology relates to gender stratification research

The specific 'woman problem' in stratification research, i.e., a lack of satisfactory conceptual framework to incorporate gender meaningfully into the research on class structures, has been recognised since the 1980s (Szelenyi, 2001). The broader interest in gender inequalities is not much older, however, as these topics did not come to prominence in Anglophone sociology until the 1970s, when, as Paula England reminisces, a sociology doctoral student wishing to examine the literature on the sex pay gap could find no more than ten relevant papers (England, 1999). Back in the 1980s, the emergent

Georgia, Greece, Hungary, Montenegro, Poland, Serbia, Slovakia, Slovenia, the former Yugoslav Republic of Macedonia, Turkey and Ukraine. We use labels "East-Central" and "Central-Eastern" as equivalent.

² This is indicated by ad hoc publication comparisons between flagship Anglophone sociology journals versus some East-Central Europe English language periodicals, e.g. *Polish Sociological Review* or *Czech Sociological Review*. The proportion of papers in which 'gender' or 'women' appeared in the title or abstract in *American Journal of Sociology* in the last decade was about 23% in contrast to about 10% in *Polish Sociological Review*. The proportions of articles that qualify as gender stratification research are considerably lower, but the ratio is similar.

branch of feminist sociology known as *the sociology of gender* took up the study of gender essentialism, i.e., the belief that inequalities between genders had biological underpinnings and were unavoidable. It refocused the interest from women's disadvantage to the category of gender where the masculine got as careful consideration as the feminine. Other focal points of feminist sociology were the study of patriarchy as a social system and the development of the theory of gender as structure (England, 1999; Risman, 2004). In contrast to the agenda of radical feminism (England, 1999), many sociologists strived to keep the normative statements (*what should be*) separate from empirical claims (*what is*), particularly within gender stratification studies.

The sociology of gender remained in a close and, at times, stormy relationship with other forms of feminist thought, as signalled by Judith Stacey and Barrie Thorne (1985), who made the first critical assessment of feminist sociology in their essay titled "The Missing Feminist Revolution in Sociology", followed a decade later by "Is Sociology Still Missing Its Feminist Revolution?" (1996) which credited feminist sociology with popularising the view that gender is a co-constitutive social structure intersecting class, ethnicity, race, age, sexuality and geo-politics. It is useful to bear in mind Judith Lorber's definition of feminism as "a social movement with the basic goal of achieving equality between women and men" (2012, p. 1). Feminist sociology cannot be fully disassociated from this definition but must be conceived as a body of knowledge and professional practice, which is informed by sociological theory and an interest in inequality in the distribution of power. Some examples of sociological concepts in the field of occupational inequalities are as follows: sociologists distinguish vertical gender inequalities which reflect unequal hierarchies of authority or pay (Charles, Grusky, 2004). By contrast, the horizontal dimension of occupational segregation reflects the concentration of men and women in different occupations. Within education, the vertical dimension of inequality captures the differentials in the level of educational qualifications while the horizontal dimension depicts disparities in fields of study that men and women typically choose e.g. software engineering versus primary teaching. These theoretical concepts stem from a comprehensive body of empirical research, which, in turn, gives rise to more developments in gender stratification theory. In recent years this paradigm gained more prominence in the English language literature from Central-Eastern Europe (e.g. Bieri, Imdorf, Stoilova, & Boyadjieva, 2016; Stoilova, 2012; Zawistowska, 2017) adding to older and sparser research that highlighted structural gender inequalities in the region (e.g. Wong, 1995). Thus, in this paper we demarcate gender stratification scholarship as the sociology of gender preoccupied with inequalities of power that relies on quantitative methodologies (Scott, 2010). In contrast, we treat the broader fields of the sociology of gender and feminist sociology as equivalents. We start from positioning all these types of research in relation to each other.

Are feminist sociology and quantitative methodology contradictions in terms?

Traditionally, the feminist opposition to quantitative methods stems from rejection of positivism. Gender stratification research is not always acknowledged as part of feminist sociology due to the prevalent misconception that quantitative sociologists make positivist claims and are given to interpreting any statistical data, regardless of their quality, as objective and scientific facts (Oakley, 1998; Scott, 2010). Even though the opponents of quantitative methods often equate them with positivism, it is “the attribution of objectivity, validity and generalisability to quantitative findings”, rather than the use of quantitative methods, that indicates whether a study adopts a positivist approach (Crotty, 1998, p. 41). Furthermore, John Goldthorpe (2007) successfully argued that quantitative research must be seen as post-positivist rather than positivist with the latter term belonging firmly in the past.

To some feminists, positivist research is synonymous with the patriarchal worldview while others argue that quantitative methodology introduces objectivity which is nothing else but “male subjectivity” (for reviews, see Oakley, 1998; Sprague, Zimmerman, 1993). Some criticise quantitative methodologies for “tendency toward dualism—between the subject and object of research, and between rationality and emotion” (for a review, see Hesse-Biber, 2007, p. 8), assuming that non-emotive and objective research cannot represent women and women’s way of seeing the world. These criticisms either dismiss all quantitative research in principle, or, as Jacqueline Scott (2010, p. 223) points out, are instances of confusing “poor research design with inherent weaknesses of the method.”

More temperate voices have long called for the integration of quantitative and qualitative paradigms in feminist sociology (Sprague, Zimmerman, 1993). Specifically, Mary Margaret Fonow and Judith A. Cook (1991, p. 8) argue “that carefully designed research grounded in feminist theory and ethics is more useful to understanding women’s experiences than an allegiance to any one particular method as more ‘feminist’ than another.” Joey Sprague (2005) seconds this stance by paying tribute to numerous quantitative studies that raise feminist research questions and advance feminist goals. The research on gendered opportunity structures in education, labour markets, migration, welfare state and politics has been flourishing. Some examples include studies of gender segregation in science at elite universities in the United States (Ecklund, Lincoln, & Tansey, 2012), the work of England and collaborators on wage penalty for motherhood and comparative worth (England, 1999), or studies of domestic division of labour which rely on time use data (Scott, 2010). The authors of these studies and their colleagues, too numerous to be all mentioned by name, produce not only comprehensive empirical evidence documenting persistent gender inequalities but also sophisticated theories which can be evaluated against the data to be further refined.

Is gender simply an ‘added variable’? Theory in gender stratification research

One particularly prominent line of criticism levelled at gender stratification scholars is their alleged propensity to eschew ambition to generate theory while mechanically incorporating the binary gender (often confused with sex) as “a variable added to quantitative analysis” (Acker, 1992; Stacey, Thorne, 1996; Williams, 2006). For example, Lorber (2006) criticises sociologists for simply using a binary gender variable, i.e., girls versus boys and women versus men, without an effort to recognise the multiplicity of genders and sexualities (for a similar argument, see also Geist, Reynolds, & Gaytán, 2017). Although this criticism is valid, the research oriented to exploring and documenting the diversity of genders (e.g. Kulpa, Mizielińska, 2016) and the research that documents gendered power differentials among the cis-gendered³ can be seen as complementary rather than contradictory. In fact, recent reformatory efforts towards gender equity in the workplace rely almost entirely on the latter type of evidence and have already contributed to altering the lives of diverse workers in various places in the world (Bohnet, 2016). Moreover, where gender equity goals are discussed in policy contexts, feminists themselves rely on employing gender as a variable in statistical analyses. Their purpose is to focus on the structural nature of implicit gender bias which affects individual outcomes. For instance, recent calls for affirmative action from feminist philosophers are based, in their great part, on statistical data in which gender is used as a variable to highlight discrimination in hiring and promotion practices within Anglophone philosophy departments (Hutchison, Jenkins, 2013).

Although mainstream stratification studies predominantly compare women with men or girls with boys, while seldom comparing other genders, this conventional approach goes a long way towards understanding inequalities in various domains of social life. In her 2006 presidential address to the American Sociological Association, Cynthia Fuchs Epstein (2007) argued that the social divide between males and females should be seen as most fundamental. The focus on this binary reveals overwhelming evidence that various forms of economic, political and health-related inequalities between men and women still exist even in the most economically developed, democratic and gender-egalitarian countries, despite young women being often more educated than young men.

The quantitative sociology of gender offers much more than empirical evidence. Cecilia Ridgeway, whom Christine Williams (2006) recognised as a leading quantitative feminist, demonstrated how the divide between males and females is a primary cultural frame for organizing social relations (2009). Using the study of sex segregation by field of study in 44 countries by Maria Charles and Karen Bradley (2009) as an example,

³ Cis-gendered refers to individuals whose cultural gender corresponds to their determinable biological sex.

Ridgeway posits that we cannot understand why gender segregation of study fields is stronger in advanced industrial countries than in developing and transitional countries by adopting economic and structural perspectives. Rather, she suggests that we must examine how cultural gender frames affect behaviour and lead to self-sorting and, hence, to segregation. Her argument, however, stems from empirical data and opens itself to further empirical investigation. Cultural gender frames are widespread social beliefs about men and women, which affect identity development of youth. Many girls who aspire to non-traditional roles in masculine domains while in their pre-adolescence tend to switch to more traditional feminine roles in their teens. Ridgeway and Lynn Smith-Lovin (1999) put this down to the development of gender identities which are not only personal but also social. As they put it, “[g]endered identity meanings develop in response to widely shared cultural beliefs about men and women” (1999, p. 208). What this theory calls for, are systematic comparisons of the extent to which culturally maintained identity frameworks still manifest themselves in the lives of young men and women in different parts of the world, including East-Central Europe.

In another exemplar of theoretical contributions which stem from empirical research on the male-female divide in resources, Barbara J. Risman (2004) regards gender as a socially constructed stratification system which intersects other forms of stratification. She conceptualises gender as a social structure: “Gender is deeply embedded as a basis for stratification not just in our personalities, our cultural rules, or institutions but in all these, and in complicated ways” (2004, p. 433). Intersectionality, that is differentials in gendered experiences dependent on the configuration of class, race and other forms of social structuration, manifests itself in individual identities, when young men and women aspire to different occupations and educational pathways and ‘do gender’, that is, act on the gendered expectations of others and their own. At the same time, intersectionality is evident in interactions, which present men and women with different sets of expectations even if they occupy comparable positions. Finally, within organisations, seemingly neutral resource allocation practices are gender-specific. Karen Esther Rosenberg and Judith A. Howard (2008) praise Risman’s theory of gender as a social structure as a powerful conceptual framework which logically organises large volumes of Anglophone research on gender.

Although many gender stratification studies do not consider non-binary genders and so remain cis-normative (Geist, Reynolds, & Gaytán, 2017), they show that the reasons behind the persistent male-female inequalities are anything but well understood. Thus, it is too early to abandon conventional binaries, although they need to be supplemented.

Feminist sociology and social stratification within it have been influencing the debate over gender equality not only within academia but also outside it, by involving wider publics. Paula England, Barbara Reskin, Cecilia Ridgeway and Amy Warton, singled out by Williams (2006) as quantitative feminists, are all scholars whose work inform public debates. Other work with considerable impact, such as Charles and Bradley (2009), is gender stratification research understood as professional sociology in Burawoy's sense of the term, which we discuss later. By 2018, gender stratification has become a large and diverse subfield within stratification studies, making the task of defining what does and what does not fall into the category of gender stratification research more challenging. England (1999) situates her research in the cultural feminist tradition, which views gender inequalities as not only fewer opportunities available for women, but also patriarchal cultures that teach individuals to undervalue economically as well as in other ways any characteristics or activities associated with femininity (England, 1999). Although liberal feminist work on gender stratification shows that capitalist class hierarchies benefit men more than women, liberal feminists do not challenge the existence of such structures (England, 1999; Rosenberg, Howard, 2008). In contrast, cultural feminists call for radical reforms to improve women's opportunities (England, 1999; Lorber, 2012).

Other gender stratification scholars, including Reskin and Ridgeway, get recognised as social constructionist feminists (Lorber, 2012). In Risman's work (2004), this label stems from her argument that gender as a social structure organises men and women into different roles while unevenly distributing resources available to role performers. Ridgeway (2011) owes her recognition to her conceptualisation of gender as a system of social practices. On the whole, social constructionist feminism focuses on examining the processes that create and reinforce gender differences, and construct gendered bodies and identities (Lorber, 2012). In sum, gender stratification scholarship comprises a vast body of theorising on inequality, which results from past data analyses and inspires analyses of future inequalities.

Comparative gender stratification – why we need more of it

Notwithstanding the differences in opinions on quantitative methodology, feminist sociologists and gender stratification scholars at times unite to call for more transnational research beyond the American context. A feminist sociologist Raka Ray (2006) points out that as stratification is one of the core fields in sociology in the United States, this leads to the considerably Northern American-centric approach which tends to dominate quantitative feminism. This detracts from the need to undertake comparative studies involving other geo-political and social contexts. Thus far, the body of comparative

gender stratification scholarship originates in the well-established OECD member countries with the overrepresentation of Western Europeans and North Americans. Reviews of research in specific subfields of gender stratification, such as horizontal stratification in higher education, echo this call, pointing out that the Anglophone literature lacks insights on how diverse national institutional arrangements may differentiate forms of horizontal stratification (Gerber, Cheung, 2008). Comparative gender stratification research highlights what features of entire societies and forms of economic or political organisation go hand in hand with greater gender inequalities and helps establish if particular inequalities are universal or context-specific (Wharton, 2012). But much of this scholarship still originates in Anglophone sociology produced outside of the region, even if the subject of study are societies in East-Central Europe (see, for example, Treas, Tai, 2016). There are obvious benefits that will accompany the development of strong East-Central European scholarship, generated locally, but communicated internationally through Anglophone academic outlets. One such benefit would be bringing the situation and voices of East-Central Europeans into a more central position in the conversation on the future of the gendered society, undertaken across international sociology by local and global publics.

East-Central European gender stratification research and Burawoy's professional sociology

From a largely North-American perspective, Michael Burawoy (2005) famously distinguished four types of modern sociology. Recognizing the need to answer two questions 'knowledge for whom?' and 'knowledge for what?', Burawoy (2005, p. 10) argued that *professional sociology* "consists first and foremost of multiple intersecting research programs, each with their assumptions, exemplars, defining questions, conceptual apparatuses and evolving theories," whereas critical sociology is "the conscience of professional sociology" as it attempts to awake professional sociology to its biases and omissions. The audience of professional and critical sociology is mainly academic. Alongside there are also policy-oriented sociology and public sociology which is predominantly engaged in presenting professional commentary in the media and creating the public image of sociology. Burawoy saw gender stratification as a form of 'professional sociology' while feminism is arguably closer to the ideal type of 'critical sociology'. However, as he notes it, neither public sociology nor policy sociology can exist without the support of their backbone, i.e., professional sociology. This stipulates two implications. The first is that the direct audiences for quantitative studies of gender inequalities comprise mostly methodologically savvy social scientists. The second is that, despite that, the messages

of this research should feed into public debates, blogs and commentary on social media, as gender stratification scholars put on hats of commentators and consultants. Importantly, these messages need to be communicated locally, but also globally, to the audiences that can access gender stratification research from East-Central Europe only through the medium of the lingua franca, i.e., English.

Gender stratification research aims to unveil the factors that contribute to the vertical and horizontal dimensions of gender inequalities, particularly in the labour market, education and health. Over the last few decades, gender stratification research has led to great advances in the understanding of gender inequalities and the underlying mechanisms. Similar to gender stratification research, feminist sociology also has its established research programs, distinct epistemology, theoretical perspectives and methodology, as well as is accountable to peer review, and therefore fulfils the conditions of being regarded as professional sociology (Rosenberg, & Howard, 2008)⁴. In addition, feminist sociologists and other feminists are engaged in public sociology. Over the last few decades, they have been bringing different aspects of gender inequalities to the attention of society, particularly through various social and political movements. Specifically, the debate on the gender wage gap and the underrepresentation of women in prestigious jobs and politics brought about changes to policies about family welfare and workplace, as well as the development in and legislation for equal rights between men and women in many countries. Thus, both traditions of gender stratification and feminist sociology have much to offer to inform the public about contemporary challenges and dynamics of gendered relations and structures in modern East-Central Europe.

Weber's ideal types as a methodological tool in gender stratification research

Gender stratification research is uniquely positioned to contribute scholarship that involves ideal types as a tool of analysis, since statistical analyses often rely on counterfactuals; that is, summaries of outcomes likely to occur for individuals, groups or organisations with particular configurations of pertinent characteristics. Quantitative researchers often work with predicted probabilities, which as such do not describe any individual real-life experience but highlight what is typical across different societies. As stratification research evolves to overcome its current focus on binary gender (Geist, Reynolds, Gaytán, 2017), it is likely that the use of Max Weber's ideal types by gender stratification scholars will serve to inform about not only cis-gendered but also gender-diverse populations.

⁴ For example, feminists have their own feminist standpoint epistemologies (O'Shaughnessy, Krogman, 2012).

The successful reliance on ideal types has been evident in that part of gender stratification research which is comparative macrosociology, that is, the comparative research across institutions and societies. Such an approach scrutinises the extent to which different national policies, cultural norms and institutional arrangements facilitate gender inequalities.

Before offering more remarks on how gender stratification scholars apply Weber's ideal types to their research, a short note regarding Weber's methodology is in order. We intend to introduce Weber's ideal types briefly for readers who are not familiar with his methodological tool. As Weber's ideal types are not the central issues of this essay, we suggest that readers who are interested in a deeper discussion of Weber's ideal types refer to a collection of essays in Weber, Edward A. Shils and Henry A. Finch (2017) and Weber, Hans H. Gerth and C. Wright Mills (2009). The discussion below is presented in the hope that it might be useful for readers who teach sociological methodologies and are interested in highlighting the links between Weberian ideal types and gender stratification research in their classrooms.

Weber's ideal types

The thought of Weber is often recognised as the foundation of interpretivism, although it is not clear that he himself would embrace this label (Crotty, 1998)⁵. Weber's concern with cultural significance inspired him to think of ideal types (Turner, 2010). The ideal type first appeared in Weber's "Objectivity' in Social Science and Social Policy," which he published in 1905 and was described as a methodological procedure used to prepare "the descriptive materials of world history for comparative analysis" (Gerth, Mills, 2009, p. 60). Weber felt the need for social scientists to use logical and unambiguous conceptions, commenting in his essay (1949 [1905], pp. 92-93) that "[h]undreds of words in the historian's vocabulary are ambiguous constructs created to meet the unconsciously felt need for adequate expression and the meaning of which is only concretely felt but not clearly thought out." Weber considered the ideal type essentially as "a mental construct for the scrutiny and systematic characterisation of individual concrete patterns which are significant in their uniqueness" (p. 100).

The ideal type is a "conceptual pattern [that] brings together certain relationships and events of historical life into a complex, which is conceived as an internally consistent system" (Weber, 1949 [1905], p. 90). In other words, as Gerth and Mills (2009, p. 59) put it, the ideal type "refers to the construction of certain elements of reality into a logically precise conception." An ideal type is "formed by the one-sided accentuation of one or more

⁵ The interpretivist approach "looks for culturally derived and historically situated interpretations of the social life-world" (Crotty, 1998, p. 67).

points of view and by the synthesis of a great many diffuse, discrete, more or less present and occasionally absent concrete individual phenomena, which are arranged according to those one-sidedly emphasised viewpoints into a unified analytical construct. In its conceptual purity, this mental construct cannot be found empirically anywhere in reality” (Turner, 2010; Weber, 1949 [1905], p. 90).

Ideal types are important because, according to Weber (1949 [1905]), we can make a theoretical concept unambiguously clear only through precise and ideal-typical constructs (p. 95). The ideal type serves several analytical purposes (pp. 90-92). First, it can educate about reality by examining whether ideal types have real equivalents and whether their characteristics can be made clear and understandable. Second, it is indispensable for heuristic and expository purposes. Third, while it is not a hypothesis, it helps form hypotheses. Fourth, while it is not a description of reality, it aims to provide unambiguous means, not an end, to facilitate adequate descriptions of reality. Fifth, it helps develop concepts of society by encouraging to form ideas about historically given societies.

Weber’s ideal-typical patriarchy

Weber’s work on patriarchy and power is relevant to the study of gender inequalities as it is concerned with the power of men over women in social relations. According to Weber, patriarchy exists in family, households, in organisations beyond the household, as well as in society. His description of an ideal-typical patriarchy was as follows:

Patriarchy is by far the most important type of domination the legitimacy of which rests upon tradition. Patriarchalism means the authority of the father, the husband, the senior of the house, the sib elder over the members of the household and sib; the rule of the master and patron over bondsmen, serfs, freed men; of the lord over the domestic servants and household officials; of the prince over house- and court-officials, nobles of office, clients, vassals; of the patrimonial lord and sovereign prince... over the ‘subjects’. (Weber, 2009, p. 296)

Weber appreciated that patriarchy formalises social relations and thus male authority becomes enshrined through historical tradition, which knew nothing else but power and authority reliant on male models in such a way that it is only natural to assume the domination of men and the subordination of women in social relations to be natural.

Ideal types in gender stratification research

The ideal type of gender stratification is evident not only at the individual but also at the societal level, particularly in comparative research. To construct such an ideal type, gender stratification scholars examine in what ways men and women have unequal access to resources and power in societies that vary with respect to political systems, religious traditions, economic power balances between genders, human capital and egalitarian

cultures. In empirical research, gender stratification scholars identify national policies and practices that perpetuate rigid inequalities and those that lead to relatively equitable outcomes. Empirical reality, rendered through statistical comparisons of, such as the patterns of housework (Treas, Tai, 2016), then gets contrasted with the ideal-typical construct of gender stratification. In this way, gender stratification scholars figure out which aspects of national policies, cultures and institutional arrangements contribute most to maintaining various forms of gender inequalities.

Gender stratification scholars who engage in comparative research construct ideal types to analyse different national cultures and welfare state regimes. For example, in the cross-national study of sex segregation by field of study, Charles and Bradley (2009) contrast an ideal-typical construct of advanced industrial societies to differentiate post-industrial and individual cultures prevalent in democracies and advanced economies from more communal and instrumental cultures of transforming and developing societies⁶.

Arguably the concept of gender stratification itself is an ideal type and so are the conceptions of domestic workers who 'do gender' (West, Zimmerman, 1987) through engaging in particular patterns of domestic labour that reflect the balance of power in their couple relationships (Treas, Tai, 2016). Working women who do not want children and those who do, according to the preference theory (Hakim, 1999), as well as young men and women who "indulge their gendered selves" (Charles, Bradley, 2009) exemplify the effective use of ideal typical representations within gender stratification research.

In summary, gender stratification researchers often use Weber's ideal types with rigour, theoretical depth and policy-relevant conclusions for understanding and informing the public about persistent male domination that reproduces institutional gender inequalities.

Conclusion

In this essay, we argued that, while emergence of gender stratification research in Anglophone sociology dates to the 1970s, in the Anglophone literature that originates in East-Central Europe, this tradition has not yet reached the status of a prominent stratification subfield. Therefore, we call for more gender stratification research based on quantitative methodologies in East-Central Europe to be made available in Anglophone academic outlets and popular media. Quantitative studies by researchers from East-Central Europe on societal conditions of gender inequality in the region will strengthen not only the field of stratification research but also feminist sociology in their efforts

⁶ In brief, their findings show that women and men in post-industrial societies are more segregated with respect to their field of education and occupations than women and men in other societies.

to transform the society. Gender stratification research can contribute important systematic insights gained through systematic analysis of recent data on complex educational, occupational, health-related and political inequalities in East Central Europe. This research, once it grows and becomes more than a marginal activity within sociology, has a potential to transform the professional body of knowledge into public sociology, in Burawoy's sense, by stimulating the current social debates about the gendered society. There are already promising signs that this is happening. Notable recent exemplars of East-Central European gender stratification research have been made available to Anglophone readers (Bieri, Imdorf, Stoilova, & Boyadjieva, 2016; Stoilova, 2012; Zawistowska, 2017) above and beyond the strong tradition of broader feminist research (Kulpa, Mizielinska, 2016; Lukić, Regulaska, & Završek, 2006). However, it is essential that more young scholars who are interested in gender inequality have access to sound methodological training in quantitative analyses and mentoring that steers them towards presenting their work to international audiences. Therefore, we hope that this essay will be of use to young scholars who themselves undertake or consider undertaking gender stratification research and to all sociologists who teach sociological methods to undergraduate and graduate students. Quantitative gender stratification research has much to contribute to the Weberian tradition of using ideal types as tools guiding empirical investigations. Without a stronger body of such research within the mix of qualitative and quantitative studies on men, women and gender diverse individuals, East-Central European sociology will miss out on its deserved place in the global discussion on addressing the key societal challenges of the 21st century. Gender stratification research from the region, communicated to broader Anglophone audiences through appropriate professional and popular outlets, has a strong potential to contribute to the sociology of inequality the analysis of the unique gendered opportunity structures that operate across East-Central Europe.

References

- Acker, J. (1992). From Sex Roles to Gendered Institutions. *Contemporary Sociology*, 21(5), 565-69.
- Bieri, F., Imdorf, Ch., Stoilova, R., & Boyadjieva, P. (2016). The Bulgarian Educational System and Gender Segregation in the Labour Market. *European societies*, 18(2), 158-79.
- Blumberg, R. L. (1984). A General Theory of Gender Stratification. *Sociological Theory*, 2, 23-101.
- Bohnet, I. (2016). *What Works: Gender Equality by Design*. Harvard University Press.
- Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70(1), 4-28.

- Charles, M., Grusky, D. B. (2004). *Occupational Ghettos: The Worldwide Segregation of Men and Women*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Charles, M., Bradley, K. (2009). Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries, *American Journal of Sociology*, 114(4), 924-76.
- Crotty, M. (1998). *The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. St Leonards, NSW: Allen & Unwin.
- Ecklund, E. H., Lincoln, A. E., & Tansey, C. (2012). Gender Segregation in Elite Academic Science. *Gender & Society*, 26(5), 693-717.
- England, P. (1999). The Impact of Feminist Thought on Sociology. *Contemporary Sociology*, 28(3), 263-68.
- Epstein, C. F. (2007). Great Divides: The Cultural, Cognitive, and Social Bases of the Global Subordination of Women. *American Sociological Review*, 72(1), 1-22.
- Fonow, M. M., Cook, J. A. (1991). Back to the Future: A Look at the Second Wave of Feminist Epistemology and Methodology. In M. M. Fonow and J. A. Cook (eds) *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Research*, (pp. 1-15). Bloomington: Indiana University Press.
- Geist, C., Reynolds, M. M., & Gaytán, M. S. (2017). Unfinished Business: Disentangling Sex, Gender, and Sexuality, in *Sociological Research on Gender Stratification*, *Sociology Compass*, 11(4), e12470.
- Gerber, T. P., Cheung, S. Y. (2008). Horizontal Stratification in Postsecondary Education: Forms, Explanations, and Implications. *Annual Review of Sociology*, 34, 299-318.
- Gerth, H. H., Mills, C. W. (2009). Introduction: The Man and His Work. in H. H. Gerth and C. W. Mills (eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, (pp. 1-74). London: New York, Routledge.
- Goldthorpe, J. H. (2007). *On Sociology Volume One: Critique and Program*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hakim, C. (1999). Models of the Family, Women's Role and Social Policy: A New Perspective from Preference Theory. *European Societies*, 1(1), 33-58.
- Hesse-Biber, Nagy, S. (2007). Feminist Research: Exploring the Interconnections of Epistemology, Methodology, and Method. In S. N. Hesse-Biber (ed) *Handbook of Feminist Research: Theory and Praxis*, (pp. 1-26). Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Hutchison, K., Jenkins, F, (eds.) (2013). *Women in Philosophy: What Needs to Change?* New York: Oxford University Press.
- Kulpa, R., Mizielińska, J, (eds.) (2011). *De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*, Farnham, Burlington, Ashgate.
- Kulpa, R., Mizielińska, J. (2016). *De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. Routledge.

- Lorber, J. (2006). Shifting Paradigms and Challenging Categories. *Social Problems*, 53(4), 448-53.
- Lorber, J. (2012). *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*. New York, London: Oxford University Press.
- Lukić, J., Regulska, J., & Zaviršek, D. (2006). *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Ashgate Publishing, Ltd.
- O'Shaughnessy, S., Krogman, N. T. (2012). A Revolution Reconsidered? Examining the Practice of Qualitative Research in Feminist Scholarship. *Journal of Women in Culture and Society*, 37(2), 493-520.
- Oakley, A. (1998). Gender, Methodology and People's Ways of Knowing: Some Problems with Feminism and the Paradigm Debate in Social Science. *Sociology*, 32(4), 707-31.
- Ray, R. (2006). Is the Revolution Missing or Are We Looking in the Wrong Places? *Social Problems*, 53(4), 459-65.
- Ridgeway, C. L. (2011). *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World*. New York: Oxford University Press.
- Ridgeway, C. L., Smith-Lovin, L. (1999). The Gender System and Interaction. *Annual Review of Sociology*, 25, 191-216.
- Ridgeway, C. L. (2009). Framed before We Know It: How Gender Shapes Social Relations. *Gender & Society*, 23(2), 145-60.
- Risman, B. J. (2004). Gender as a Social Structure: Theory Wrestling with Activism. *Gender & Society*, 18(4), 429-50.
- Rosenberg, K. E., Howard, J. A. (2008). Finding Feminist Sociology: A Review Essay. *Journal of Women in Culture and Society*, 33(3), 675-96.
- Scott, J. (2010). Quantitative Methods and Gender Inequalities. *International Journal of Social Research Methodology*. 13(3), 223-36. (doi: 10.1080/13645579.2010.482258)
- Sprague, J., Zimmerman, M. K. (1993). Overcoming Dualisms: A Feminist Agenda for Sociological Methodology. In P. England (ed.) *Theory on Gender/Feminism on Theory*, (pp. 255-80). New York: Aldine de Gruyter.
- Sprague, J. (2005). *Feminist Methodologies for Critical Researchers: Bridging Differences*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Stacey, J., Thorne, B. (1985). The Missing Feminist Revolution in Sociology. *Social Problems*, 32(4), 301-16.
- Stacey, J., Thorne, B. (1996). Is Sociology Still Missing Its Feminist Revolution? Perspectives: The ASA Theory Section Newsletter, 18(3), 1-3.
- Stoilova, R. (2012). The Influence of Gender on Social Stratification in Bulgaria. *International Journal of Sociology*, 42(3), 11-33.
- Szelenyi, S. (2001). The "Woman Problem" in Stratification Theory and Research, DB Grusky, *Social stratification: class, race, and gender in sociological perspective*, 681-88.

- Treas, J., Tai, T. (2016). Gender Inequality in Housework across 20 European Nations: Lessons from Gender Stratification Theories. *Sex Roles*, 74(11-12), 495-511.
- Turner, Ch. (2010). *Investigating Sociological Theory*. Los Angeles: London, Sage.
- Weber, M. (1949) [1905]. 'Objectivity' in Social Science and Social Policy. In E. A. Shils and H. A. Finch (eds.), *The Methodology of the Social Sciences: Max Weber*, (pp. 49-112). New York: The Free Press.
- Weber, M. (2009). The Social Psychology of the World Religions. In H. H. Gerth and C. W. Mills (eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, (pp. 267-301). London, New York: Routledge.
- Weber, M., Gerth, H. H., & Mills, C. W. (2009). *From Max Weber: Essays in Sociology*. London, New York: Routledge.
- Weber, M., Shils, E. A., & Finch, H. A. (2017). *Methodology of Social Sciences*. London, New York: Routledge.
- West, C., Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125-51.
- Wharton, A. S. (2012). *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research* (Second Edition). Chichester, West Sussex, Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Williams, Ch. (2006). Still Missing? Comments on the Twentieth Anniversary of „the Missing Feminist Revolution in Sociology”. *Social Problems*, 53(4), 454-58.
- Wong, R. S. K. (1995). Socialist Stratification and Mobility: Cross-National and Gender Differences in Czechoslovakia, Hungary, and Poland. *Social Science Research*, 24(3), 302-28.
- Zawistowska, A. (2017). Is Entering Stem Socially Contagious? Contextual Factors in Women's Educational Decisions. *Polish Sociological Review*, (197), 205-226.

Citation:

Law Helen, Sikora Joanna (2018) *Gender stratification and feminist sociology: why East-Central Europe needs more quantitative gender stratification research*. "Fabrica Societatis", No. 1/2018, pp. 94-109 [access: day, month, year]. Available in Internet: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Ingo Bildstein

South Westphalia University of Applied Sciences

<https://orcid.org/0000-0002-7584-393X>

How to Facilitate Routinized Reflection and Truly Dynamic Adaptation in an Ever-changing Business World

Abstract

The paper at hand elaborates on two conceptual ambiguities inherent in the current state of development in the important research field of how individual thinking links with effective organizational action. In so doing the text firstly arguments why routinized reflection is needed to balance the danger of complacency on the individual level of analysis. Secondly, the paper gives a review of why existing writing on the key strategic management concept of dynamic capabilities is hitherto unclear about how exactly that pivotal theoretical concept can simultaneously safeguard both routinized replication and dynamic adaptation. The paper also provides evidence for that topic's practical relevance in today's increasingly knowledge-based business environment, as being simultaneously sensitive to weak signals of required changes while exploiting existing sources of revenue constitutes a key requirement for organizational longevity. The paper makes the conceptual proposition of a *jester-like mindset* to bridge the two outlined theoretical gaps. In a nutshell, this idea centers around the fact that individual organizational actors cannot stand the immense challenge of continually judging whether use of time-tested solutions or constructive challenging of routine action is required. This is the reason why the needed routinized reflection has to be transferred to the group-level of analysis by creating an attitude shared by all constituents, which makes it safe to trigger organizational adaptation. The paper sketches six fields of application, where the proposed mindset augments our understanding of how to create organizations prone to effective changeability. The paper ends with sketching avenues for further empirical research to inform the jester-mindset's theoretical refinement.

Keywords

learning organization, innovation, resource-based view, dynamic capabilities, organizational culture

Introduction – Creeping in of Complacency is Dangerous

A key obstacle to successful adaptation to change is tangling up to outdated blueprints, because once properly functioning courses of action can become maladaptive, when unconventional action off the beaten track is needed. Yesterday's successful routines then morph into rigidities, which reliably trigger anachronisms. Jagdish N. Sheth (2007, p. xxiii), for instance, writes that “good companies fail when they are unable or, more

curiously, unwilling to change when their external environment changes significantly”. This author further writes that “when companies rise to excellence, they often unwittingly develop self-destructive habits that eventually undermine their success” (ibidem, p. 2). These self-destructive habits are the key obstacle to overcome, since they underlie a firm’s inability or unwillingness to change. However, when organizations foster a vigilant attitude, “most companies can survive forever if they recognize and take steps to counter self-destructive habits or set up processes to keep them from arising in the first place” (ibidem, p. xxiv). Most importantly, this is “possible because habits are *learned behaviors*, not inevitabilities”. Hence, that author’s key message is positive (ibidem, 3): “If you’re willing to examine yourself honestly enough to discover your weaknesses, you can ultimately transform yourself”. David J. Teece (2009, p. 10) argues quite similarly by stating that “paralyzed organizations encountered difficulties because they became prisoners of the deeply ingrained assumptions, information filters, and problem-solving strategies that made up their world views, turning the solutions that once made them great into strategic straitjackets”. In keeping with that (Birkinshaw, Heywood, 2009, p. 3) write “dysfunctional complexity creeps into a company over years through the perpetuation of practices that are no longer relevant”.

Facilitation of Routinized Reflection Prevents Complacency from Creeping in

To my mind, separating practicing a routine from reflecting on it is the first step to resolve the above-mentioned adaptability-rigidity-paradox. In the conceptual paper at hand I thus call for future empirical work to scrutinize, how court-jester-like virtues can introduce dynamic renewal into *per se* static routines. A welcome-side-effect of making perpetual self-reflection a matter of course is facilitating effective communication and *feeding-forward*, solving the conceptual flaw in existing literature regarding the connection between individual cognition and routinized organizational action. From my perspective, managing for better communication quality closes this research gap, but again much more empirical work is needed on how to walk this talk. In the further development of this speaking out paper, I first detect two major tensions in organizational capability research. Next, I take a systemic lens on the interaction process, and show how the identified theoretical shortcomings can be overcome by encouraging my proposed jester-like mindset. This idea offers a promising starting point for both new theory development and burgeoning empirical work, because it shows how experts can be brought back into more frequent interaction with their peers.

The Resource-based View as Point of Departure

A key question of strategic management research is why some organizations engage more successfully in the same business environment than their competitors do. To explain competitive advantage, therefore, a broad range of activities within the firm has to be considered, which allow for adaptation of organizational action, if needed - for details see Paola Pisano, Alison Rieple and Marco Pironti (2017, p. 52 ff.). The management of the interplay between human ingenuity to tackle unknown situations and organizational replication of working problem solutions is a key factor because this interaction is hard for competitors to notice and copy. Therefore, differences in organizational performance arise because, even though two organizations can start from a common base, they end up over time with very different sets of routines, capabilities and knowledge, simply because they showed significant differences in their decisions on how to respond to changes in the environment. Matters are complicated since competitors often fail to copy an organization's performance, because they are not able to understand precisely how and when the underlying resources were developed. Of course organizations may be heterogeneous in terms of what resources they own, see for example Geoffrey Wood and Zsuzsanna Kispál-Vitai (2017, p. 83). A key point is that resources of strategic relevance are not completely mobile so the heterogeneity lasts long. In a formalistic description of this general idea, the *resource-based of the firm*, which goes back to the work of Edith Penrose (1959), focuses on specific organizational features - resources - that are the basis of competitive strength, if exploited properly. The key idea is that, over time, organizations built up human and physical resources and the capability to use them properly to provide different kinds of services sought by customers. And this view suggests that a resource will represent a competitive advantage if it has four attributes. It must be: *valuable* in the strategic sense (it must enable the firm to take advantage of opportunities and neutralize threats in the environment), *rare* (not easily found among competitors), *imperfectly imitable* (for the other firms in the industry), and without good substitutes. Of special importance are unique, often hidden, aspects of an organization, or the things that it had learned to do, in understanding the differences between firms. Such notions are close to the concept of stickiness as an attribute of the transfer situation, not of the knowledge itself to be transferred, described by Gabriel Szulanski (1996). As pointed out by this author, the transfer of the same unit of knowledge may be sticky in one situation and non-sticky in another - thus, a unit of information may be transferable at low cost in one situation and at considerably higher cost in another. Taken together, the resource-based view of the firm constitutes an inside-out approach and puts strong emphasis on the micro aspects underlying the resources and capabilities that are at the organization's

disposal. The value of routines is dependent on how capable the organization becomes to modify existing solutions contingent on changes in the business environment. It can be argued that the more an organization firm is insulated from shareholder pressures, the more viable the resource-based view will be in practice (Purcell 2001, p. 59). Hence, a pivotal issue for the viability of the resource-based view and how it works out in practice becomes to decide when there are certain best practices in place which must remain unchanged, and or when other routines have to be modified to work in a changed environment. This is where the *dynamic capabilities* concept comes into play, which is discussed in detail in the further course.

Two Major Tensions in Organizational Capability Research

Richard J. Arend and Philip Bromiley (2009, pp. 80-81) criticize that “the dynamic capabilities view (DCV) suffers from unclear or varying theoretical foundations”. Even worse, “the lack of underlying theory has resulted in the isolation of the DCV from related organizational theory. This results in DCV offering an incomplete theory, oversimplifying a complex phenomenon and not clearly defining its domain of relevance”. As a result, “[...] these questions of foundation and clarity render the DCV susceptible to [...] become a talisman” – hence in its current state of development “the DCV serves mainly as a label for an area of study – a label some will mistake for a theory” (ibidem, pp. 83, 86). Alessandro Giudici and Patrick Reinmoeller (2012, p. 446) are still rather skeptical, because “we do not yet know if dynamic capabilities will ultimately become a fully formed theory or will be abandoned”. Robert C. Litchfield and Richard J. Gentry (2010, p. 188), on the contrary, take a more positive outlook and deal with the important question of “how the psychological process of perspective-taking might be scaled into an organizational capability to support knowledge integration efforts”. One paradoxical issue identified by these researchers is that “all organizational members are capable of perspective-taking [...] yet usually (they) do not engage in it” (ibidem). Pivotal for overcoming such conceptual tensions in existing writing becomes encouraging more routinized reflection in knowledge-based organizations, which facilitates emergence of a culture, where it is safe to tell anybody some inconvenient truth. When this perpetual reflection is practiced effectively, organizations are prevented from becoming too rigid. The paper at hand ends with discussing how the theoretical considerations on how to overcome these two dark sides of dynamic capabilities should be scrutinized in future empirical research.

In its current state of development, there are two fundamental flaws inherent in the “dynamic capabilities” (Teece, Pisano, & Shuen, 1997). Thus, Costance E. Helfat and Margaret A. Peteraf (2009, p. 91) call this key strategic management construct “one of the

most central and difficult questions within the strategy domain, this might well be characterized as the Holy Grail of strategic management”. Constance E. Helfat, Sydney Finkelstein, Will Mitchell, Margaret Peteraf, Habir Singh, David Teece, and Sidney Winter (2007, p. 4) define dynamic capabilities as “the capacity of an organization to purposefully create, extent, or modify its resource base”. Moreover, Sarah Kaplan, Andrew Schenkel, Georg von Krogh and Charles Weber (2001, p. 18) write that “while knowledge and resources are considered essential ingredients to firm survival, capabilities are its *raison d’être* – they represent the firm’s capacity to act”. Georg Schreyoegg and Martina Kliesch-Eberl (2007, p. 916) go into more detail by writing that capabilities are habitualized action patterns that *do not apply everywhere*: “The replication of successful and complex [...] patterns has its dark sides too [...] organizational capabilities may easily invert from a strategic asset into a strategic burden”. Liisa Vaelikangas (2010, p. 3) calls such expired rules “fallen eagles”: they worked once upon a time – some were even magnificent – but they fly no more. The following passage takes a closer look at this first managerial dilemma, the following one ponders over how to overcome the micro-macro tension between individual thinking and routinized organizational action.

The Dynamic Capabilities Construct Cannot Be Static and Dynamic at the Same Time

David J. Teece, Gary Pisano and Amy Shuen (1997, p. 515) introduce the term “dynamic”, referring to the capacity to renew existing competencies. However, Schreyoegg & Kliesch-Eberl (2007, p. 923) doubt that transforming reliable and routinized action patterns into flowing operations is feasible, because “the idea of building an integrated conception of dynamic capabilities by simultaneously relying on both patterned replication and the learning function is likely to conceptually implode. [...] The suggested integration logic obviously overstretches the capacity of the conception of capability”. Therefore, the assumption of a dynamic dimension, which allows for easy adaptation, torpedoes the strategic power of a static capability: “Reliable replication and continuous change are two dimensions that hardly mix. [...] Aside from undisputable merits, the idea of dynamizing capabilities is prone to *throwing out the baby with the bath water*” (ibidem, p. 914). The same argument is true for the distinction between “operating” and “innovation routines”, proposed by these authors (ibidem, p. 919). These researchers conceive innovation routines as means to add the needed dynamic component. However, creating a routine means programming. This in turn permits to find innovative solutions beyond the inscribed program. Maurizio Zollo and Sidney G. Winter (2002, p. 341) are aware of this problem, and hence recommend updating innovation routines frequently. But

an update requires out-of-the-box-thinking. Finally, Erwin Danneels (2010, p. 2) argues that though dynamic capabilities are assumed to be alterable, “these modes of dynamic capability have remained inside a *process black box*; there is a lack of knowledge about how dynamic capability is exercised, that is, how and why resource alteration modes are used”. This author therefore highlights “a missing element in dynamic capability theory: *resource cognition* [...] resource cognition refers to the identification of resources and the understanding of their fungibility (...)” (ibidem, pp. 3, 21).

Existing Static Approaches to Overcome the First Tension

Schreyoegg & Kliesch-Eberl (2007, p. 914) blame the “Janus face of capability” and propose to leave this “blind alley”, by viewing organizational capabilities and the dynamization issue as two *separate* functions, which a successful organization has to address simultaneously (ibidem, p. 919). These authors propose two organizational *countervailing processes* as countermeasure: patterned problem solving is allowed, but the whole organizational system is simultaneously vigilant for dysfunctional flips, and looks out for early indications of unexpected change necessities. These two strategic functions are kept separate – but jointly they build the dynamic capabilities construct. By continuously checking whether – and why – the capability-driven activities still apply, the firm gains flexibility and adaptability. Schreyoegg & Kliesch-Eberl (2007, p. 925) call this surveillance construct “capability monitoring.” Elena Antonacopoulou and Haridimos Tsoukas (2002) importantly add that the processes of organizational capability development have to be temporarily and locally de-skewed. Detaching practicing a capability from *reflecting on* it changes the status of capabilities within the firm. Instead of being automatic replication templates, they become explicit issues for in-depth consideration. The problem here is that if leadership and organizational culture do not allow for this pivotal feedback loop to happen, the initial investment in the capability development was useless. This is why Winter and Szulanski (2001, p. 733) stress that “[...] if the reality of learning is allowed into the picture, we may say that information/knowledge is not merely undiminished by intensive use, it is actually improved by it”. Adam Mitchinson, Nathan Gerard, Kathryn Roloff and Warner Burke (2012, p. 2) introduce the concept of “learning agility” in this regard, which is different from mere learning ability, because individuals learn significantly more when they reflect on their activities. Most importantly, these authors conclude that learning agility is a key factor for leadership selection and development, since “the ability to learn from experience is fundamental to leadership success.” (ibidem, p. 2). Ikujiro Nonaka’s (1991) concept of a knowledge-creating company comes close to this ideal; it revolves around a culture in which generosity

is prevalent, people feel recognized as distinct individuals, and informal, honest communication is commonplace.

Missing Dynamic Elements to Overcome the First Tension

The Schreyoegg and Kliesch-Eberl (2007, p. 914) general concept of “capability monitoring” is very promising, but there is much more research needed on how to augment the sketched dynamic resource-based view on the micro-level. According to Ikujiro Nonaka, Ryoko Toyama and Toru Hirata (2008, xviii) knowledge is a resource created by humans acting in social relationships: “Knowledge as a management resource cannot be understood without understanding the interactions of the human beings who create it”. The good news is that pioneering empirical research showing how such creative routines can be created already exists. For instance, Nonaka and Takeuchi (2011, p. 64) describe *Waigaya* at Honda, where people spend three days and three nights together in a good hotel with good food and with hot springs. This pleasurable environment gets people out of their daily routines and permits continuous dialogue between them. Bad mouthing of the boss is explicitly allowed to relieve frustration from people – and to allow the start of a constructive conflict discussion. Because there is no escape, individuals true gut feelings emerge. In sum this promising research contribution from Japan shows how out-of-the-box organizational interventions bring people to ponder over their cognitive representation of their peers and superiors and, even more important, their consequences on daily business. On a conceptual level of analysis, my contribution describes in more detail how the hitherto missing dynamic component can be added to the static organizational capability concept. To do so, my paper has a closer look on the important role of the human factor involved in creation and utilization of sufficiently flexible network of bricks, containing each some separable routine component, which in concert constitute the organizational capability base. This view hence adds to existing knowledge by outlining how a jester-like mindset, leading to regular self-reflection, overcomes the hitherto overly static view in the literature. This mindset, in turn, facilitates effective shared leadership to emerge. Mike Pedler, John Burgoyne and Tom Boydell (2010, p. 10) write in this regard: “Though in the past leadership has been seen as the preserve of the few; today leadership is needed at all levels and on every part of the pitch. If your organization has only one leader, then it is almost certainly short of leadership”. And Peter Hawkins (2005, p. 17) adds that currently “leadership does not reside in individuals, for leadership is always a relational phenomenon which at a minimum requires a leader, followers and a shared endeavor”. Such an innovative leadership understanding then fosters a psychologically safe organizational culture

(Edmondson, 2008, p. 64), which is important for perpetually checking capabilities' appropriateness in a rapidly changing environment.

The Dynamic Capabilities Construct Cannot Explain How Individual Thinking Links to Routinized Firm-level Action

Existing theory cannot fully explain how to best orchestrate the needed interplay between individual thinking and resulting routinized organizational action. To gain the valuable *organizational* capability of being able to benefit from unlikely events and to turn potentially threatening external occurrences into opportunities – before they actually emerge – one must accept that all routines are ultimately based on *individual* competencies owned by organizational members. The concept of *strategic resilience* (Vaelikangas, 2010) is helpful to better understand the relationship between individual competences and organizational-wide held routines, because strategic resilience is defined *as the capability to turn threats into opportunities prior to their becoming either*. A resilient company is hence alert and poised enough to correctly detect irregularity in the environment, and to consciously make sense of it (ibidem, pp. 20-21). This researcher (ibidem, p. 21) does admit that the discovery of the new and unexpected is often *serendipitous* – it happens without intentional search for the particular happenstance, but being alert and tuned in enough to take note of signals from the environment is pivotal. Therefore, this kind of organizational luck also requires *sagacity*, a particular kind of *alert wisdom*, because *the luck favors the prepared*. The key to build resilience is, therefore, to make the organizational parts (individual members and/or teams within the firm) more resilient than the whole (ibidem, p. 25): “[...] individuals tend to be more resilient than large corporations, which live, on average, shorter lives than people do (about 40 or so years)”. In short, “the key to resilience [...] is to make the parts more resilient than the whole (ibidem, p. 28). Laura Empson (2001, p. 841) has shown the central “role that individuals play in the knowledge transfer process, specifically in articulating and legitimizing the knowledge base and in shaping and interpreting the organizational context”. That author hence correctly concludes that organizational routines can only be fully understood by reference to the individual level of analysis. Following Martha S. Feldman and Brian T. Pentland (2003, p. 95), routines are “repetitive, recognizable patterns of interdependent actions, carried out by multiple actors”. J.-C. Spender and Robert M. Grant (1996, p. 6) observed that “the surge of interest into organizational capabilities and competencies has directed attention to organizationally embedded knowledge, but has made only limited progress in understanding its anatomy and creation”. Teppo Felin, Nicolai J. Foss, Koen Heimeriks and Tammy L. Madsen (2012, p. 1355) hence correctly conclude that

“routines are explicitly collective rather than individual-level phenomena: the emphasis is placed on the interactions rather than the individuals that are interacting” and importantly add (ibidem, p. 1358) that “the role of the individuals is crucial to understand routines and capabilities”. Hence these authors call for future research to clarify the “underlying components, or parts, of routines and capabilities, and their interactions, the mechanisms connecting the parts to the collective constructs in time and space”. And Linda Argote and Paul Ingram (2000, p. 156) claim that “to the extent there has been progress, it has been at the level of identifying consistencies in organizations’ knowledge development paths and almost never at the level of the human interactions that are the primary source of knowledge and knowledge transfer”. More recently, Linda Argote and Yuqing Ren (2012, p. 1375) show that transactive memory systems are developed by social interactions and conclude that “understanding how individuals in groups and organizations collectively encode, store, and retrieve beliefs, information, or knowledge can facilitate the integration and renovation of an organization’s knowledge assets, and in turn may affect capability creation and development” and call for more work to identify the micro-processes or mechanisms through which firms develop dynamic capabilities. The burgeoning research on shared leadership, for instance Christina Wassenaar and Craig L. Pearce (2012) can help to heal the tensions between individual ingenuity and routinized habits. Jay B. Carson, Paul E. Tesluk and Jennifer A. Marrone (2007, p. 1218) define shared leadership as an “emergent team property that results from the distribution of leadership influence across multiple team members”. This leadership understanding represents a condition of mutual influence embedded in the interactions among team members that can significantly improve team and organizational performance. Following Craig L. Pearce and Charles C. Manz (2005, p. 139) “it is becoming ever more difficult for any one person to be an expert on all aspects of the work that needs to be done” and thus recent research indicates “that two alternative sources of leadership – self leadership and shared leadership – hold considerable promise for enhancing the performance of knowledge workers”. This is in line with Richard Bolden, Beverly Hawkins, Jonathan Gosling and Scott Taylor (2012, p. 5) writing that “perhaps a more useful perspective is to consider leadership as a social process – contextually situated within the relationships between people (be they ‘leaders’ or ‘followers’)”. And Gary Yukl (2012, p. 18) adds that “there is also a growing interest in understanding leadership as a shared process in a team or organization”. From this perspective, what is more important than the leadership qualities of a number of individuals are the underlying processes that give rise to organizational effectiveness. Moreover, Keith Grint (2010, p. 8) writes that “despite the Western fetish for heroic individuals as leadership icons, it is not at all clear that such examples exist in social isolation”. Jean-Louis Denis, Ann Langley and Viviane Sergi

(2012, p. 211) summarize this recent development in the leadership literature as focusing on “forms of leadership that in one way or other imply plurality: that is, the combined influence of multiple leaders in specific organizational situations”. Existing contributions as the mentioned ones are promising starting points for further theory refinement. However, they are still in their infants and need conceptual refinement, to more explicitly show that the intuitively appealing ideas are in fact capable to boost knowledge work results. One key challenge here is to find the right balance between institutionalizing leadership responsibilities and letting sufficient space for contingently emerging systemic forces, which in concert lead to emergence of dynamic capabilities and perceptible performance increases. The proposed jester-like mindset in the present paper contributes to further develop the above briefly reviewed ideas about conceptualizing leadership as a distributed social activity.

Existing Static Approaches to Bridge the Micro-Macro Tension

Following Shaker A. Zahra and Gerard George (2002), a firm’s absorptive capacity is defined as a set of organizational routines and processes by which firms acquire, assimilate, transform, and exploit knowledge to produce a dynamic organizational capability. Moreover, transformation of absorptive capability follows a multidirectional and fluid path (ibidem, p. 198). However, Arie Y. Lewin, Silvia Massini and Carina Peeters (2011) write that although absorptive capacity is a widely used concept, the specific organizational routines and processes that in effect constitute this pivotal concept remain a black box. This might be due to the overtly technical view of absorptive capacity in existent writing. One frequently used static way to safeguard existing knowledge within the firm is to make use of codification efforts, such as developing templates, storing these templates on a company-wide assessable platform and trying to reuse these ready-for-use masters as frequently as possible. However, an area of tension arises here, because scholars on organizational learning, such as Richard R. Nelson and Sidney G. Winter (1982) or Peter M. Senge (1990), assume that the agglomeration’s and institutionalization of individuals’ separate skill sets give relatively trouble-free rise to organizational routines, which then can persist independently of individuals within the organization. Spender (1996, p. 47) even goes a step further by stating that a firm’s strategically most important feature is its *collective knowledge*, which is embedded in its relatively inimitable rules and routines and acts as a *Hobbesian constraint* over individual members. Unfortunately, making heavy use of safeguarding personal individual insights by incorporating them in routines does not only lead to cost savings; it simultaneously delivers a message of distrust to the knowledge donators. The result is a destructive self-fulfilling prophecy,

which Glenn Rowe and James O'Brien (2002) call the *Golem effect*, claiming that low initial expectations regarding a person's intentions actually trigger negative behavior. Alternatively, organizations can become something bigger – if they make use of the antipodal, the “enhanced performance of subordinates of whom supervisors expect more” (Eden, 1984, 64). D. Brian McNatt and Timothy A. Judge (2004) prove that firms can purposefully augment experts' perceptions. They use feedback about subject's true strengths, derived from their résumés, to evoke high expectations in experienced professionals. Hence the key to facilitate effective communication within the firm is to trigger *Pygmalion* effects by means of a routinized reflection process.

Missing Dynamic Elements to Bridge the Micro-Macro Tension

Organizational members are often left without support on how they should rework on formalized knowledge. N. Amiryany and Mario Schijven (2011) suggest overcoming this issue by describing routines in a way that addresses all the core practices of all employees involved. Unfortunately, it is quite challenging to verbalize and share tacit details with colleagues (e.g., Wenger, Snyder, 2000). Matters are complicated, because employees are often unaware, of how to best combine interesting new routines with the already existing ones. This is mainly caused by the fact that many routines are interrelated, and it is hence often difficult to exactly define where one formalized way of acting starts and another one begins. Thus, a successful routine-transfer demands full calibration of the whole routine-network. To foster usage of existing knowledge within the firm, knowledge-based firms should, therefore, facilitate better and more frequent communication. However, existing technophile solutions are static in nature, and thus cannot improve communication quality. Even worse, they invite some serious trouble seen from a work psychology perspective, due to those tools' inherent side-effect of heavily fragmenting the working day (Gonzalez, Mark, 2004; Mark, Gudith, & Klocke, 2008). Highlighting in daily communication characteristics of the organization itself, such as the organization's key values and the guiding principles underlying its operation as a collective entity, can heal this flaw. Neal M. Ashkanasy, Broadfoot and Falkus (2000, p. 132) write:

culture derives from an underlying pattern of assumptions that members of an organization come to share as a result of common experiences in their working life. These assumptions, in turn, are reflected in and give meaning to expressed values and observable artifacts and patterns of behavior.

A shared organizational context, which is rife with human interaction, can lead to the emergence of shared experiences, which improves communication quality. This then lays the basis for the needed capability surveillance. We do know that organizational actions

and reactions of individuals both shape and are shaped by the intangible organizational environment. But astonishingly, culture engineering is hitherto underrepresented in existing research. Uta Wilkens, Daniela Menzel and Peter Pawlowsky (2004, p. 9) state “one of the major shortcomings of the resource-based view is the fact that the organization remains a black-box even though it is considered as *the* source of organizational success”. Most importantly, “a picture of the system’s dynamic within the box cannot be drawn on the basis of the estimation of a single person”. The paper at hand has a closer look at the group level of knowledge-work-performance, and hence contributes to overcoming this *Tayloristic relict* – meaning focusing on experts as isolated individuals whose productivity must be improved (Hammer, Leonard, & Davenport, 2004, p. 14). Pivotal here is that the communicated values must resonate with the tacit meanings and values that organizational members hold and use. Unfortunately, all too often the actual attributes and values of a company (i.e., its actual identity) do contrast with the messages included in the company’s communications (i.e., the communicated identity) and with the perception(s) that the company’s stakeholders hold, that is, the company’s corporate image and reputation (i.e., its conceived identity) (Vallaster, Lindgreen, & Maon, 2012, p. 4). This shows why *dynamic* communication is essential for bridging the micro-macro tension. Effective social interaction in turn leads to the emergence of a collectively shared way of problem solving. This is in congruence with Michael Leidl and Sonja Sackmann’s (2010, p. 38) conclusion that cultural factors are of key importance for economic success. And Edgar H. Schein (2009, p. 3) reminds that “culture and leadership are two sides of the same coin and one cannot understand one without the other”. Thus, “if we want leadership to be more effective, we have to make leaders aware of their unique role as culture creators, evolvers, and managers”. However, the important question of how to facilitate dynamization of capabilities by improving communication quality is hitherto under-researched.

Solving the Tensions: The Jester-like Mindset

This chapter elaborates on the proposed conceptual contribution to overcome the detected major tensions in organizational capability research. I focus on showing why routinized collective reflection can foster shared decision-making and emergence of effective capability monitoring. In so doing, I show why making use of recent research findings from the realms of cognitive and social applied psychology are pivotal to better understand, how the sharing of leadership responsibilities leads to truly dynamic capabilities. To sum up, the proposed jester-like mindset becomes elaborated to close the argumentative circle. This innovative idea focuses on making people more frequently

look into the jester's mirror – to understand in what both they themselves and the organization are good and bad at.

For effective reflection to take place, all team-members must be willing to influence their peers, to maximize the potential of the team as a whole. However, this is of course much easier said than practically done. John Abele (2011) detects dysfunctional communications as key logjam for free flow of knowledge. However, Linda A. Hill and Kent Lineback (2011, pp. 126, 127) claim that existing attempts to foster self-reflection happen far too irregularly, mostly in one-shot annual performance reviews. Engraining peer-feedback in daily routines, on the contrary, will prevent experts from becoming too rigid. The good news is that this can easily be brought about by simply more regularly asking the *four most important words in knowledge-intensive environments: What do you think?* “Feedback Intervention” that is providing people with information regarding their task performance is one of the mostly widely applied psychological interventions. This feedback in turn is expected to trigger performance improvements. This is not always necessarily the case, as shown by Avraham Kluger and Angelo DeNisi (1998). These authors found that feedback interventions were in fact often associated with enhanced performance – but they reduced performance in more than one third of the analyzed cases. Hence, at least under certain circumstances, feedback can impair performance. These authors conclude that the processes through which feedback affects performance require more than simple explanations; it cannot be assumed in a simplifying fashion that people know how to deal with received feedback. Alan G. Walker and James W. Smither (1999, p. 393) refer to performance evaluations which are collected from more than one source as “multisource feedback” and define “upward feedback” as the process by which supervisors receive ratings from multiple subordinates. These authors work is the first research evidence demonstrating that what managers *do* with upward feedback is related to its benefits. To be more specific, managers initially rated poor or moderate showed significant improvements in upward feedback ratings when they actively discuss troublesome issues with their subordinates. This brings formal leaders in closer and more frequent interaction with their followers and increases the probability of emergence of real-time feedback. This is a big advantage compared to the traditional approach of delaying performance information in an over- formalized process. As a result, *feed-forward* emerges, which is delivered exactly when it has the most effect. Hence creation of a jester-like mindset transfers traditional feedback to highly topical feed-forward, which allows for instantaneous behavior modifications contingent on the *honest* answer to the views uttered. However, there is still a rug in it, as the funny demonstration of Daniel J. Simons and Christofer F. Chabris (1999) shows that, without attention, we do not even perceive a guy in a gorilla costume running right through a visual scene. Transferred

to a managerial context, flawed human perception is, therefore, at the bottom of why many leadership attempts end up being ineffective. Following Robert S. Kaplan (2011, p. 4), therefore, “regular, purposeful, and thoughtful inquiry is truly the bedrock on which consistently great results are built”. For most leaders hence, “ninety percent of the battle is being able to step back and take the time to ask the right questions”. (ibidem). Boris Groysberg and Michael Slind (2012, p. 79) add that “one-way, top-down communication [...] is no longer useful or even realistic”. Hence traditional corporate communication must give way to a process that is more dynamic and more sophisticated (ibidem, p. 77). These authors put emphasis on “organizational conversation” and to the point stress that “smart leaders today engage with employees in a way that resembles an ordinary person-to-person conversation more than it does a series of commands from on high” (ibidem, p. 78). Even more important, “they initiate practices and foster cultural norms that instill a conversational sensibility throughout their organizations” (ibidem, p. 78) – to implant this attitude company-wide. Similarly, though with a special focus on the management of psychological contracts, David Guest and Neil Conway (2002, pp. 23-25) point out that “the process of communicating [...] can be as important as” the context of the message, because “lack of communication is likely to lead to incongruence between employer and employee perceptions of obligations – one of the main causes of contract breach”. However, we lack detailed knowledge of how to prevent breach of such unwritten agreements. Therefore, the next section sums up how to take the shared leadership construct into action following our proposal.

The Proposed Jester-like Mindset Brings it all Together

Following Wolfgang Scholl (1996), a cooperative group climate has to be established which is simultaneously friendly and challenging to make the amount of available knowledge grow. However, as Thomas H. Davenport (2005, p. 142) writes:

while knowledge worker performance is critical, we know little about how high performers within that category get information and knowledge from other people, learn from their experience, and solve problems in their work. [...] Thus far we know little about the attribute of those social networks.

Thus, much more research is needed to begin to penetrate the “black box” of knowledge worker performance, by conducting some “social engineering” to understand better what is going on within groups of experts (ibidem, 2005, p. 41). The proposed jester-like mindset is one of the first of such approaches; as it highlights the importance of interpersonal relations going on in expert teams as the key management task. Making organizational members to critically self-reflect looms large, as shown by Mitchinson, Gerard,

Roloff, & Burke (2012). Knowledge-based firms need to install a jester-like mindset, where peers can see their mistakes – but do not have to immediately admit these (Vaelikangas, 2010). However, seeing some inconvenient truth in the *jester's mirror* gets people to change dysfunctional behavioral patterns. After unearthing the hidden agenda, the managerial follow-up action must then be to resolve the detected tensions, as drafted by Kaplan (2007).

The second reason why a jester-like reflecting mind-set is needed stems from the necessity to find flow during performing to reach a level of mastery. Senge writes in his foreword to H. Thomas Johnson and Anders Broems (2000, p. XIV) that “anyone who has ever achieved a level of mastery with a musical instrument, or in a sport, knows that performing to your potential is thwarted when you *tense up*. *You must relax*”. This author hence deduces that “much of the process of mastering any domain involves continual refinement in the capacity to pay attention while simultaneously performing” (ibidem). But the ability to do so is greatly diminished if you become too concerned about how you are doing. Somehow, our potential is only realized *when we settle into a state of non-anxious attentiveness* – a state often associated with play or fun”. Mihaly Csikszentmihalyi (1997) calls this state of effortless concentration and enjoyment “flow”. Following this perspective, a knowledge-based organization supportive for emergence of dynamic capabilities should offer its expert collective an environment similar to a gym – where people can have fun in improving existing skills, but at the same time have the chance to meet helpful coaches (not to say jesters) for consciously zooming in on what they are doing, to weed out any inoperative issues. Fellow jesters are helpful to reach the needed relaxed state of mind, and they could also regularly inform peers about competences needed for reaching the next level of leadership performance. Matters are complicated, because most employees receive less than 24 hours of formal training per year.

The third reason calling for a jester-like mind-set is based on the human weakness to listen effectively. Bernard T. Ferrari (2012) recently identified six archetypes of dysfunctional communicators, which unequivocally prove that humans are quite poor listeners. Hence organizational members must stop playing these communication games, and instead have to arrive at mutually satisfying communications guided by self-reflection: “Indeed, many executives take listening skills for granted and focus instead on learning how to articulate and present their own views more effectively” (ibidem, p. 3). However, this approach is misguided as “[g]ood listening – the active and disciplined activity of probing and challenging the information garnered from others to improve its quality and quantity – is the key to building a base of knowledge that generates fresh insights and ideas” (ibidem). A related point is how to elicit valuable opinion input from introverts who are hitherto mainly cut short by extroverts (Cain, 2012).

The fourth rationale for more honest self-reflection is that according to Robert Feldman (2009, p. 19) people unconsciously lie most of the time: “While we talk a great deal about respecting the truth, while most of us regard the truth with genuine respect, the fact is lies are common in American life, and in Western society in general”. Dishonesty is so deeply engrained in everyday interactions that in conversations between unacquainted strangers, subjects lie to each other about three times every ten minutes, both inside and outside the lab. And although deception occurs at lower levels between persons with a close bond and often involves lies meant to put another person at ease (“*Of course you’re not putting on weight*”), lying is still a routine part of the rapport between spouses, lovers, close friends, and family members. No relationship has been found to be immune to dishonesty (ibidem, p. 60). The problem is that there is no little white lie that does not hurt anyone. Although they may appear less egregious than real lies, they still – like all deception – involve *some* degree of victimization, because if a lie succeeds, someone is always fooled. And, crucially, even if the target of the lie does not know this, the liar does. Bella M. DePaulo, Deborah A. Kashy, Susan E. Kirkendol, Melissa M. Wyer and Jenifer A. Epstein (1996, p. 980) have found that even “white” lying takes a toll on the teller of the lie, because lying causes a “twinge of distress,” making liars feel a little worse than they did before they told a lie. These authors call this negative coloring of mood that can last, even after the conversation has returned to more honest territory, an emotional “smudge” on the interaction. As a result, conversations involving even white lies are less warm, less intimate, and less comfortable than those that are honest. The common lies in everyday life may not hurt us in an easily measurable way, then. But they have the effect of making everyday life that much less friendly. Feldman (2009, p. 25) concludes:

This is the cost of living in a society so prone to deceit in so many of its aspects: our life is often smudged. The accumulation of these many smudges can erode our trust in one another, it can make us cynical about our media and government, it can make us generally less attentive to the world around us.

Hence all lies have an impact. It is probably fair to say that some have a greater impact than others, but given their volume, not even the smallest lie can be wholly ignored. A jester-like mindset could help to reduce the prevalence of white lies within organizations, therefore the work climate could improve, because liars lie overwhelmingly about themselves: more than 80% of the lies that participants told in studies were at least in part about themselves (DePaulo, Kashy, Kirkendol, Wyer, & Epstein 1996, p. 991).

The fifth argument calling for jester-like skepticism is based on Sonja A. Sackmann, Petra M. Eggenhofer-Rehart and Martin Friesl, (2009, p. 521), stating that “firms need to continuously adjust by initiating and implementing changes to maintain their competitiveness and viability”. Cultivation of this attitude that peers persistently question

work-to-rule-behavior comes close to the ideal of a learning organization. Engraving this mind-set constitutes a major competitive advantage, because organizational change becomes a matter of course – compared to standard organizational change interventions which take quite a long time; for instance, there was a time requirement of four years in a longitudinal action research study conducted by Sackmann et al. (2009).

Sixth, one must have a watchful eye on preventing the jester-like mindset to trigger job-related burnout. Besides fostering high levels of conscientiousness and Protestant work ethics, there remains the risk of group-organization-enforced individual self-exploitation, as argued by James R. Barker (1993, 409): a “coercive system (...) appeared to draw the iron cage tighter and to constrain the organization’s members more powerfully”. As a result, this form of control is at the same time more powerful and less apparent, and more difficult to resist than that of the traditional rule-based, rational control bureaucracy. Wilmar B. Schaufeli and Arnold B. Bakker (2004), hence, envision engagement as positive antipode, which is defined as a positive, fulfilling, work-related state of mind characterized by vigor, dedication and absorption (i.e., being fully concentrated and happily engrossed in one’s work, whereby time passes quickly and one has difficulty detaching oneself from work).

Research Implications

The paper at hand sketches how a jester-like mindset on the micro-level facilitates an organizations capacity to renew its capabilities on a macro-level. This is brought about by achieving a healthy balance between routinization and dynamization triggered by regular self-reflection and effective communication behavior within the firm. As a result, truly dynamic capabilities emerge, which can be adopted according to changing environmental needs. Our contribution hence aims at overcoming the two major tensions of dynamic capabilities research by merging time-tested strategic management research findings with topical insights from the realms of social and cognitive psychology. As outlined in the above argumentation, a viable solution for bridging the existing divide in writing on dynamic capabilities is facilitation of effective shared leadership. When overtaking of leadership duties rotates to the professional most qualified for solving customized problems, both proven organizational solutions can persist, and individuals can vigilantly keep alert to weak change signals. Thus, the needed perpetual self-reflection called for in the sketched *jester-like mindset* resolves the capability-rigidity-paradox on the micro-level. I do hope that this conceptual idea will stimulate future empiric work on how to effectively manage *social facilitation* in knowledge-based organizations.

As capabilities usually evolve over time, in the context of complex and partly implicit experiences, organizations often lack a well-articulated understanding of them. As a result, “organizational capability is successfully practiced but rarely reflected” (Schreyoegg, Kliesch-Eberl, 2007, p. 928). The proposed jester-like mindset is capable to introduce dynamic reflection into the key strategic management construct. This mindset can contribute to building organizations coming close to the ideal of a “living company,” e.g., Arie de Geus (1997). Hence it is perhaps a more promising research avenue to analyze in upcoming research how the dynamic capability concept can be augmented, instead of hoping for new leadership conceptions to become the panacea of organizational challenges. Therefore, researchers working on forms of socially distributed forms of leadership should close ranks with colleagues dealing with the dynamic capability topic, and of course with academic psychologists, to jointly develop a more holistic theory of dynamic capabilities. To be more specific, conducting research on how our proposed jester-like mindset can be practically implemented in real-life organizations opens up a highly interesting research field. This comes close to what Zajanc (2012) calls a need for a “*yin yang theory*” in the case of corporate governance: because something good often sets the seed for something bad, the interaction effects between sharing leadership responsibilities, the proposed jester-like mindset, successful culture engineering, and capability dynamization on-the-job are of pivotal importance to be scrutinized in upcoming research. Development of augmented theory will then allow us to better understand how sustainable firm performance can be achieved.

Moreover, future research should clarify the organizational contingencies in which the jester-like mindset and the associated feed-forward can burgeon. Roy Baumeister, Ellen Bratslavsky, Catrin Finkenauer and Kathleen Vohs (2001, p. 361) drew an analogy to long-lasting romantic relationships in this regard and conclude that the good-to-bad-ratio should be at least “five goods for every bad”. Deep analysis of organizational culture will be of key importance here, because the social structure *around* the innovative shared leadership understanding is for the most part unknown. In addition, the positive effect on motivation that comes from shared decision power has been assumed a lot, but it hasn't been tested in detail. One praiseworthy exception is the study of B.A.C. Groen, Celeste P.M. Wilderom and Marc Wouters (2012), showing that work performance increases when performance measures are developed together with employees – as a result of peoples' increased perception of participation in the decision-making process. The resulting freedom on determining what and how to measure transcends traditional goal setting in management by objectives approaches.

The analytical work done in this paper proposes a two-tier solution to overcome the outlined tensions; this is in keeping with Felin, Foss, Heimeriks and Madsen (2012,

p. 1352) who write that “an explanation of these collective phenomena requires consideration of lower-level entities, such as individuals or processes in organizations, and their interactions. A micro-foundational approach, however, does not imply that collective level constructs cannot be part of the relevant explanation”. These authors hence call for “explorative, small-N research, in addition to formal model building” to “explicitly tease out how individual-specific stocks and characteristics affect routines and capabilities” (ibidem, p. 1361). Future research must clarify, whether there is a more elegant solution to the outlined tensions or if our proposed two-tier solutions withstand empirical testing. To gain new insights, it is necessary, contrary to existing mainstream-research (such as Danneels (2010), for example, conducting an in-depth historical case study on the effects of market and technological changes on *Smith Corona*, which used to be the world’s leading manufacturers of typewriters, before running into bankruptcy). To gain new insights on what exactly characterizes the organizational capability for perpetual adaptation to change, it is necessary, contrary to existing mainstream-research, not to have a look at the central tendency going on in today’s business organizations, but to study unconventional knowledge management practices in pioneering entrepreneurial companies – or as Susan A. Mohrman and Edward E. Lawler (2012, p. 42) put it: “Typically, researchers study what is effective ‘today’. To produce knowledge that can create new organization designs, we need to study organizations that are outliers – those that are experimenting with new approaches or achieving unique and superior outcomes”. We need to gain access to these outliers so we can understand the organizational features, challenges, and dynamics that enable them to operate in new ways, so we can create knowledge that is useful to other organizations” (ibidem, p. 42). Bo Burlingham (2005, p. xvii), for instance, searches for the magic ingredients that give “small giants” their unique “mojo” – by having nonfinancial priorities and being great at what they do, in order to achieve other remarkable ends. However, there does a great methodological challenge remain to be overcome, as “there was a quality they exuded that was real and recognizable but also frustratingly difficult to define. I could sense it as I walked around the business. I could see it in the contents of the bulletin boards and on the faces of the people. I could hear it in their voices. I could feel it in the way they interacted with one another, with customers, and with total strangers. But I found the ‘it’ awfully hard to put my finger on” (ibidem, p. xxvii). Concluding, to answer the important question of how to truly give dynamic to organizational capabilities, it is necessary not to study mainstream events in organizations, but to look for unconventional best practices – out-of-the-box thinking, which teaches important leadership lessons to us. This is only feasible, when “we need to have access to organizations as they design new approaches” so that we can “learn about emerging designs that will impact all organizations” (ibidem, p. 45).

References

- Abele, J. (2011). Bringing minds together. *Harvard Business Review*, July-August 2011, 86-93.
- Amiryany, N., Schijven, M. (2011). Acquiring capabilities and the importance of routines – an exploratory case study. Miami Beach, Florida, USA: 31st Annual Strategic Management Conference.
- Antonacopoulou, E., Tsoukas, H. (2002). Time and reflexivity in organization studies – an introduction. *Organization Studies*, 23, 857-862.
- Arend, R. J., Bromiley, P. (2009). Assessing the dynamic capabilities view – spare change, everyone? *Strategic Organization*, 7(1), 75-90.
- Argote, L., Ingram, P. (2000) Knowledge transfer – a basis for competitive advantage in firms. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 82(1), 150-169.
- Argote, L., Ren, Y. (2012). Transactive memory systems – a microfoundation of dynamic capabilities. *Journal of Management Studies*, 49(8), 1375-1382.
- Ashkanasy, N. M., Broadfoot, L. E., & Falkus, S. (2000). Questionnaire measures of organizational culture. In: Ashkanasy, N. M., Wilderom, C. P. M., Peterson, M. F. (eds.). *Handbook of organizational culture and climate*, (pp. 131-147). Thousand Oaks, CA, USA: Sage.
- Barker, J. R. (1993). Tightening the iron cage – concertive control in self-managing teams. *Administrative Science Quarterly*, 38, 408-437.
- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of General Psychology*, 5(4), 323-370.
- Birkinshaw, J. M., Heywood, S. (2009). Too big to manage?, “The Wall Street Journal”, 10/26/2009, 254 (99), pR3, [access: 09 September 2018]. Available in Internet: http://online.wsj.com/article/SB10001424052970203585004574392673999432000.html#articleTabs_video%26articleTabs%3Darticle.
- Bolden, R., Hawkins, B., Gosling, J., & Taylor, S. (2012). *Exploring leadership - individual, organizational & societal perspectives*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Burlingham, B. (2005). *Small giants – companies that choose to be great instead of big*. Portfolio: New York.
- Cain, S. (2012). *Quiet – the power of introverts in a world that can't stop talking*. New York: Random House.
- Carson, J. B., Tesluk, P. E., & Marrone, J. A. (2007). Shared Leadership in Teams: An Investigation of Antecedent Conditions and Performance. *The Academy of Management Journal* 50(5), 1217-1234.
- Csikszentmihalyi, M. (1997). Finding flow. *Psychology Today*, July/August 1997, 46-50.
- Danneels, E. (2010). Trying to become a different type of company: dynamic capability at Smith Corona. *Strategic Management Journal*, 32, 1-31.

- Davenport, T. H. (2005). *Thinking for a living*. Boston, MA, USA: Harvard Business School Press.
- de Geus, A. (1997). The living company. *Harvard Business Review*, March-April 1997, 51-59.
- Denis, J-L., Langley, A., & Sergi, V. (2012). Leadership in the Plural. *The Academy of Management Annals*, 6:1, 211-283.
- DePaulo, B. M., Kashy, D. A., Kirkendol, S. E., Wyer, W. W., & Epstein, L. A. (1996). Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5), 979-995.
- Eden. D. (1984). Self-fulfilling prophecy as a management-tool – harnessing Pygmalion. *The Academy of Management Review*, 9(1), 64-73.
- Edmondson, A. C. (2008). The competitive imperative of learning. *Harvard Business Review*, July-August 2008, 60-67.
- Empson, L. (2001). Fear of exploitation and fear of contamination – impediments to knowledge transfer in mergers between professional service firms. *Human Relations*, 54(7), 839-862.
- Feldman, M. S., Pentland, B. T. (2003). Reconceptualizing organizational routines as a source of flexibility and change. *Administrative Science Quarterly*, 48(1), 94-118.
- Feldman, R. S. (2009). *The liar in your life – how lies work and what they tell us about ourselves*. London, UK: Virgin Books/Random House.
- Felin, T., Foss, N. J., Heimeriks, K. H., Madsen, T. L. (2012). Microfoundations of routines and capabilities – individuals, processes, and structure. *Journal of Management Studies*, 49(8), 1351-1374.
- Ferrari, B. T. (2012). The Executive's Guide to Better Listening, "McKinsey Quarterly", February 2012, [access: 09 september 2018]. Available in Internet: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/leadership/the-executives-guide-to-better-listening>.
- Giudici, A., Reinmoeller, P. (2012). Dynamic capabilities in the dock: a Ccase of reification?. *Strategic Organization*, 10(4), 436-449.
- Gonzalez, V. M., Mark., G. (2004). Constant, constant, multi-tasking craziness: Managing multiple working spheres. *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, 113-120.
- Grint, K. (2010). *Leadership – a very short introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press
- Groen, B. A. C., Wilderom, C. P. M., & Wouters, J. F. (2012). Increasing employee job performance through employee participation in the development of performance measures: on the role of PM quality and perceived control to perform. Rotterdam, The Netherlands: The 12th EURAM Conference.
- Groysberg, B., Slind, M. (2012). Leadership is a conversation. *Harvard Business Review*, June 2012, 76-84.
- Guest, D. E., Conway, N. (2002). Communicating the psychological contract – an employer perspective. *Human Resource Management Journal*, 12(2), 22-38.

- Hammer, M., Leonard, D., & Davenport, T. (2004). Crosstalk - why don't we know more about knowledge? MIT Sloan Management Review, Summer 2004, 14-18.
- Hawkins, P. (2011). Leadership team coaching – developing collective transformational leadership. London, UK: Kogan Page.
- Helfat, C. E., Finkelstein, S., Mitchell, W., Peteraf, M. A., Singh, H., Teece, D. J., & Winter, S. G. (2007). Dynamic capabilities - understanding strategic change in organizations. Malden, MA, USA: Blackwell Publishing.
- Helfat, C. E., Peteraf, M. A. (2009). Understanding dynamic capabilities: progress along a developmental path. Strategic Organization, 7(1), 91-102.
- Hill, L. A., Lineback, K. (2011). Are you a good boss – or a great one? Harvard Business Review, January-February 2011, 124-131.
- Johnson, H. T., Broems, A. (2000). Profit beyond measure – extraordinary results through attention to process and people. London, UK: Nicholas Brealey Publishing.
- Kaplan, R. S. (2007). What to ask the person in the mirror? Harvard Business Review, January 2007, 86-95.
- Kaplan, R. S. (2011) What to ask the person in the mirror: critical questions for becoming a more effective leader and reaching your potential. Boston, MA, USA: Harvard Business School Press.
- Kaplan, S., Schenkel, A., von Krogh, G., & Weber, C. (2001). Knowledge-based theories of the firm in strategic management: a review and extension, working paper #4216-01, Massachusetts Institute of Technology, Boston, MA, USA.
- Kluger, A. N., DeNisi, A. (1998). Feedback interventions: toward the understanding of a double-edge sword. Current Directions in Psychological Science, 7(3), 67-72.
- Leitl, M., Sackmann, S. (2010). Unternehmenskultur als Erfolgsfaktor. Harvard Business Manager, Januar 2010, 36-43.
- Lewin, A., Massini S., & Peeters, C. (2011). Micro-foundations of internal and external absorptive capacity routines. Organization Science, 22, 81-98.
- Litchfield, R. C., Gentry, R. J. (2010). Perspective-taking as an organizational capability, Strategic Organization, 8(3), 187-205.
- Mark, G., Gudith, D., & Klocke, U. (2008). The cost of interrupted work: more speed and stress. Proceeding of the 26th Annual SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, 107-110.
- McNatt, D. B., Judge, T. A. (2004). Boundary conditions of the Galatea effect: a field experiment and constructive replication. Academy of Management Journal, 47(4), 550-565.
- Mitchinson, A., Gerard, N., Roloff, K., & Burke, W. (2012). Learning about learning agility. Scholarly Program of the Academy of Management Meeting, 2012, Sponsor – Organizational Development and Change Division.

- Mohrman, S. A., Lawler, E. E. (2012). Generating knowledge that drives change. *Academy of Management Perspectives*, 26, 41-51.
- Nelson, R., Winter, S. (1982). *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nonaka, I. (1991). The knowledge-creating company. *Harvard Business Review*, November/December 1991, 96-104.
- Nonaka, I., Takeuchi, H. (2011). The Wise Leader: How CEOs Learn Practical Wisdom to Help Them Do What's Right for Their Companies – Society. *Harvard Business Review*, 59-67.
- Nonaka, I., Toyama, R., & Hirata, T. (2008). *Managing flow – A process theory of the knowledge-based firm*. Houndmills, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Pearce, C. L., Manz, C. C. (2005). The new silver bullets of leadership – the importance of self- and shared leadership in knowledge work. University of Nebraska, Lincoln, Management Department, Leadership Institute Faculty Publications, Paper No. 72, 130-140 [access: 09 september 2018]. Available in Internet: <http://digitalcommons.unl.edu/managementfacpub/72>.
- Pedler, M., Burgoyne, J., & Boydell, T. (2010). (2nd edition). *A manager's guide to leadership – an action learning approach*. Maidenhead, Berkshire, UK: McGraw-Hill.
- Penrose, E. (1959). *The theory of the growth of the firm*. New York: Wiley.
- Pisano, P., Rieple, A., & Pironti, M. (2017). Strategic approaches. In: Rees, G., Smith, P. E. (eds.) (2nd edition). *Strategic human resource management — an international perspective* (pp. 52-54). London, UK: Sage.
- Purcell, J. (2001). The meaning of strategy in human resource management. In: Storey, J. (ed.). (2nd Edition). *Human resource management: a critical text*, (pp. 59 - 77). Belmont, CA, USA: Thomson Learning.
- Rowe, W. G., O'Brien, J. (2002). The Role of Golem, Pygmalion, and Galatea Effects on opportunistic behavior in the classroom, *Journal of Management Education*, 26(6), 612-628.
- Sackmann, S. A., Eggenhofer-Rehart, P. M., & Friesl, M. (2009). Sustainable change: long-term efforts toward developing a learning organization. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 45, 521-549.
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: a multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25, 293-315.
- Schein, E. H. (2009) (new and revised edition). *The corporate culture survival guide*. San Francisco, CA, USA: Jossey-Bass.
- Scholl, W. (1996). Effective teamwork – a theoretical model and a test in the field. In: Witte, E., Davis, J. (eds): *Understanding group behavior*, Vol. 2: small group processes and interpersonal relations, (pp. 127-146). Mahwah, NJ, USA: Erlbaum.

- Schreyoegg, G., Kliesch-Eberl, M. (2007). How dynamic can organizational capabilities be? Towards a dual-process model of capability dynamization. *Strategic Management Journal*, 28, 913-933.
- Senge, P. M. (1990). *The fifth discipline – the art and practice of the learning organization*. New York, NY, USA: Doubleday.
- Sheth, J. N. (2007). *The Self-destructive habits of good companies – and how to break them*. Upper Saddle River, NJ, USA: Wharton School Publishing.
- Simons, D. J., Chabris, C. F. (1999). Gorillas in our midst – sustained inattentive blindness for dynamic events. *Perception*, 28(9), 1059-1074.
- Spender, J.-C. (1996). Making knowledge the basis of a dynamic theory of the firm. *Strategic Management Journal*, 17 (Winter Special Issue), 45-62.
- Spender, J.-C., Grant, R. M. (1996). Knowledge and the firm – Overview. *Strategic Management Journal*, 17 (Winter Special Issue), 5-9.
- Szulanski, G. (1996). *Sticky knowledge – barriers to knowing in the firm*. Thousand Oaks, CA, USA: Sage.
- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509-533.
- Teece, D. J. (2009). *Dynamic capabilities and strategic management*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Vallaster, C., Lindgreen, A., & Maon, F. (2012). Strategically leveraging corporate social responsibility – a corporate branding perspective. *California Management Review*, 54(3), 1-27
- Vaelikangas, L. (2010). *The resilient organization – how adaptive cultures thrive even when strategy fails*. New York, NY, USA: McGraw Hill.
- Wassenaar, C., Pearce, C. (2012), The nature of shared leadership. In: Day, D., Antonakis, J. (eds), *The nature of leadership* (2nd ed.), (pp. 363-389). Los Angeles, CA, USA: Sage.
- Walker, A. G., Smither, J. W. (1999). A five-year study of upward feedback – what managers do with their results matters. *Personnel Psychology*, 52(2), 393-423.
- Wenger, E. C., Snyder, W. M. (2000). Communities of practice – the organizational frontier. *Harvard Business Review*, January-February 2000, 139-145.
- Winter, S. G., Szulanski, G. (2001). Replication as strategy. *Organization Science*, 12(6), 730-743.
- Wilkens, U., Menzel, D., & Pawlowsky, P. (2004). Inside the black-box – analyzing the generation of core competencies and dynamic capabilities by exploring collective minds – an organizational learning perspective. *Management Revue*, 15(1), 8-26.
- Wood, G., Kispál-Vitai, Z. (2017). Strategic human resource management – concepts, practices and trends. In: Rees, G., Smith, P. E. (eds.) (2nd Edition). *Strategic human resource management — an international perspective*, (pp. 83 - 84). London, UK: Sage.
- Yukl, G. (2012). (8th global edition). *Leadership in organizations*. Harlow: UK: Pearson.

- Zajanc, E. J. (2011). Good corporate governance. Rotterdam, The Netherlands: Plenary at the 12th EURAM Conference.
- Zahra, S. A., George, G. (2002). Absorptive capacity – a review, reconceptualization, and extension. *Academy of Management Review*, 27(2), 185-103.
- Zollo, M., Winter, S. G. (2002). Deliberate learning and the evolution of dynamic capabilities. *Organization Science*, 13(3), 339-351.

Citation:

Bildstein Ingo (2018) *How to Facilitate Routinized Reflection and Truly Dynamic Adaptation in an Ever-changing Business World*. “Fabrica Societatis”, No. 1/2018, pp. 110-134 [access: day, month, year]. Available in Internet: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Inspiracje

Inspirations

Radosław Sioma
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
<https://orcid.org/0000-0001-5422-5991>

Niecodzienna codzienność. Nie tylko o jednym wierszu Juliana Tuwima

Abstrakt

Artykuł jest interpretacją wiersza Juliana Tuwima *Życie codzienne*, w którym poeta odsłania wyjątkowość codzienności, jej niepojętość i tajemnicę. Lektura wiersza odwołuje się do innych utworów poetyckich (Zbigniewa Herberta, Jerzego Lieberta, Krystyny Miłobędzkiej), a przeprowadzona zostaje przy pomocy opozycyjnych kategorii poręczności rzeczy i ich istnienia (Martin Heidegger), komunikacji (Søren Kierkegaard/Michał Paweł Markowski), niesamowitości (Zygmunt Freud) i epifanii literackiej (Ryszard Nycz). W ostatecznym rachunku poezja jawi się jako próba poszukiwania języka dla niepojętości („jedyności” – Józef Czechowicz) świata, która zanika wskutek rutynizujących mechanizmów konstruowania „rzeczywistości codziennej” (opisanych przez Petera L. Bergera i Thomasa Luckmana).

Słowa kluczowe

codzienność, poręczność (*Zuhandenheit*), istnienie (*Vorhandenheit*), niesamowitość, epifania

Unusual Dailiness. On more than one Julian Tuwim's poems

Abstract

The article is an interpretation of Julian Tuwim's poem "Daily Living," in which the poet reveals the uniqueness of everyday life, its incomprehensibility, and mystery. The study of the poem refers to other poetic works (of Zbigniew Herbert, Jerzy Liebert, Krystyna Miłobędzka) and is led by means of opposition to ready-to-hand — present-at-hand terms (Martin Heidegger), communication (Søren Kierkegaard/Michał Paweł Markowski), incredulity (Zygmunt Freud), and literary epiphany (Ryszard Nycz). In the final analysis, the poetry appears as an attempt of finding a language to describe the incomprehensibility ("uniqueness" — Józef Czechowicz) of the world, which disappears due to routinizing mechanism of constructing "everyday reality" (described by Peter L. Berger and Thomas Luckman).

Key words

everyday life, reality, ready-to-hand (*Zuhandenheit*), present-at-hand (*Vorhandenheit*), incredulity, epiphany

Wiersz Juliana Tuwima *Życie codzienne* pochodzi z opublikowanego w 1933 roku zbioru *Biblia cygańska i inne wiersze*. Tekst ten jest jednym z licznych Tuwimowskich przykładów właściwej skamandrytom metafizyki codzienności¹ z jednej strony, z drugiej – zaakceptowania niesamowitego wymiaru rzeczywistości w tym jego znaczeniu, jakie niesamowitości nadał Zygmunt Freud w słynnym studium poświęconym temu zjawisku – *Das Unheimliche* (1997, s. 233–263). Odczucie tajemnicy, jako czegoś z natury nieoswajalnego, przytrafia się świadomości w sferze swojskości (*heimlich*), w domowym zaciszu, wśród łatwo rozpoznawalnych rekwizytów mieszczańskiej codzienności, której emblematem są w tym utworze meble. *Życie codzienne* nie jest jednak klasycznym przykładem „epifanii” zwyczajności, studium „niesamowitości” przedmiotu, raczej swoistym metatekstem o próbie poszukiwania języka dla tego, co w codzienności jest dalece niecodzienne, dla jej tajemnicy, o (nie)oswajalności rzeczy najzwyklejszych i o tym, jak trudno jest wyrazić te „ukryte wymiary”:

Tajemniczeją rzeczy, fantastyczniej zdania,
I mówić coraz trudniej i milczeć coraz boleśniej.
Obrastają natrętnym szeptem głębin mieszkania,
Krzesło, przy stole zaczęte, melodią kończy się we śnie.

Z dnia na dzień więcej znaczy każde słowo codzienne,
Mchem wieków obrośnięte, korci ukrytą pierwszozną.
Przykładam ucho do mebli – słyszę szumy tajemne:
Skarżą się dęby, skarżą i płaczą za ojczyzną (Tuwim, 1986, s. 152).

Literatura dwudziestolecia międzywojennego, ale i późniejsza, obfituje w niezwykle studia przedmiotów codziennych, takich jak kamień, stółek (Zbigniew Herbert), klucz, piec (Miron Białoszewski), butelka czy nawet jajko (Tadeusz Peiper). Silnie zmetaforyzowany język, odrealniający rzeczywistość, próbuje w nich „uczynić kamień kamiennym”, by zacytować Wiktora Szklowskiego (2006, s. 100), który właśnie w ten sposób tłumaczył cel chwytu „udziwnienia” czy defamiliaryzacji. Można by to oddać przy pomocy tytułu jednego z tomów poetyckich Francisa Ponge’a, mówiąc, że poezja próbuje stanąć „po stronie rzeczy”, dopuścić do głosu ich „rzeczowość”, zawiesić lub osłabić antropocentryczność („niedorzeczność”²) języka. Tak natomiast pisał o tym Ryszard Nycz:

objawienia rejestrowane przez literaturę nowoczesną ewokują poczucie niepowtarzalnej wartości istnienia świata zwykłego i przygodnego; indywidualnych, stojących się i przemijających „istnień poszczególnych”, wypełniających świat codziennego doświadczenia. Krótko mówiąc, nowoczesne epifanie są objawieniami – raczej świeckimi niż boskimi

¹ Termin autorstwa Wacława Borowego (1960). Do poezji skamandrytów zastosował go Jerzy Kwiatkowski (1990).

² Określenie Jerzego Lieberta (1996, s. 97).

– tego, co nie bezpośrednio widoczne (a nie tego, co samo wprost się ukazuje), poszczególne (nie tego, co ogólne i uniwersalne), przygodne (nie tego, co esencjalne czy konieczne), momentalne (nie tego, co wieczne i niezmiennie) oraz ucieleśnione, realnie istniejące (a nie tego, co idealne i czysto duchowe) (1996, s. 21).

Zanim szczegółowiej przyjrzymy się tekstowi Tuwima, zwróćmy uwagę na dwie rzeczy. Jedną z istotnych cech Skamandra, grupy poetyckiej, do której należał w dwudziestoleciu międzywojennym Tuwim, stanowi ucodziennienie, jeśli tak można powiedzieć, i uwyzyczajnienie tego, co do tej pory było uznawane za wzniosłe, wprowadzenie wielu podniosłych tematów, w tym również poezji, w szerszy kontekst społeczny. Ważnym aspektem tego procesu jest uczynienie z mowy potocznej istotnej składowej języka poetyckiego, co przejawiało się nie tylko w poszerzeniu mowy wiersza o różne sfery języka codziennego, ale i w upodobnieniu wielu wypowiedzi poetyckich do zwyczajnej rozmowy (m.in. w formie tzw. liryki zwrotu do adresata). To obniżenie tego, co wysokie, szło w parze z uwzniośleniem tego, co niskie, z poszukiwaniem nowych przestrzeni wzniosłości. Tradycjonalizm skamandrytów, który – obok wydawanych przez nich periodyków – instytucjonalizował ich poezję, powodował zarazem, że byli oni grupą o największym rezonansie społecznym i największej popularności. Jeżeli zatem za Peterem L. Bergerem i Thomasem Luckmanem uznamy, że rzeczywistość codzienna jest społeczną konstrukcją, (Berger, Luckman, 1983), to skamandrytom właśnie – w opozycji do innych głównych nurtów i grup tego okresu – przypadnie miano poetyckich realistów. Ten swoisty, potoczny realizm czy może po prostu naiwny realizm metafizyczny pozwalał Aleksandrowi Watowi na sformułowanie po latach następującego zarzutu:

W roku 1919, gdy stary świat i wszystkie jego wartości są zdruzgotane, gdy wszystkie uczucia i idee i sam ich substrat – język, mowa ludzka – są co najmniej zakwestionowane, gdy nie tylko poeci, ale już logicy i lingwiści twierdzili, że naturalny język ludzki jest „źle zrobiony” dla przekazu prawd – „uwiecznić” w poezji świat *Lalki* Prusa, jak gdyby fundamenty tego wszystkiego nie były zagrożone! (Wat, 1992, s. 455).

Z perspektywy dziesięcioleci od wypowiedzenia powyższych słów można powiedzieć, że poezja skamandrytów okazała się dużo bardziej skomplikowana, niż ujmowali to jej przeciwnicy. Broniąc skamandrytów, należałoby zwrócić uwagę na dwie rzeczy. Po pierwsze, że w momencie debiutów poetyckich trwał już proces przeformułowywania rozumienia czy społecznego konstruowania rzeczywistości. Jej nowe, antyesencjalistyczne, pluralistyczne rozumienie skodyfikuje Nicolai Hartmann w pracy opublikowanej w roku 1943: *Nowe drogi ontologii* (1998). Jego propozycja, odchodząc od dualistycznego rozróżnienia na istotę i zjawisko, będzie polegać na swoistej warstwowości i hierarchicznej zależności ontycznej poszczególnych warstw bytu. Hartmann wyróżni, wyliczając „od dołu”, materię martwą, materię ożywioną, psychiczność oraz duchowość,

przypisując kolejnym warstwom coraz większy stopień szlachetności czy doskonałości bytowej, uzależniając jednak ich istnienie od warstw niższych. Tak więc duchowość (przy całym skomplikowaniu tej kategorii), aby w ogóle zaistnieć, domaga się jako warunku koniecznego nie tylko psychiczności, ale i życia oraz materialności. Abstrahując od aktualności tej koncepcji, zwróćmy jedynie uwagę, że poezja skamandrytów, ze swoją potoczną, wyrastającą z codzienności realnością, wpisuje się więc w przełom ontologiczny zapoczątkowany przez XIX-wieczny mieszczański realizm, który umożliwił „narodziny codzienności” (Wróbel, 2015) w jej nowoczesnej postaci. Jeżeli jednak do istotnych cech rzeczywistości codziennej, obok teraźniejszości i pewnej pragmatyczności, należy oczywistość (Berger, Luckmann 1983, s. 49–61), to literatura, zanurzając się w niej coraz bardziej, będzie, paradoksalnie, odsłaniać – jeszcze przed naukowym sprobematematyzowaniem świata codziennego – właśnie jego nieoczywistość, jeśli nie umowność³.

Ważne jednakże jest i coś innego. Otóż w dwudziestoleciu międzywojennym poza dyskursem publicznym będą się sytuować różne niezwykle stany świadomości oraz emocje i zachowania wykluczone z tego dyskursu, jak na przykład homoseksualizm pseudonimowany w wierszach innych skamandrytów - Jana Lechonia czy Jarosława Iwaskiewicza. W ostatecznym rozrachunku poezja tego okresu „uwalnia jedyność”, by użyć określenia Józefa Czechowicza (2012, s. 82)⁴, doświadczenia subiektywnego lub, patrząc „z drugiej strony”, świata, chroniąc ją przed zakusami różnego rodzaju redukcjonizmów, w tym również przed rutynizacją życia codziennego. Zanurzona zazwyczaj, jak w przypadku Skamandra, w codzienności, wskazuje jej punkty graniczne.

Powróćmy do wiersza Tuwima. Gdyby chcieć oddać ten rodzaj zdziwienia, jaki został w nim wyrażony, należałoby zapewne odwołać się do poczynionego przez Martina Heideggera rozróżnienia poręczności (*Zuhandenheit*) i obecności (*Vorhandenheit*) rzeczy (1994, s. 98). W pierwszym przypadku rzeczy są używane jako narzędzia, istniejące w obrębie swojej funkcji, niezauważalne, chciałyby się powiedzieć – przezroczyście. „Z kolei obecność, *Vorhandenheit*, to właśnie rzeczy”, jak przekonuje Michał Paweł Markowski, „którym się przyglądamy i które wypadły ze swej poręczności” (2004, s. 101), rzeczy „od-użytecznione”⁵.

Jeżeli meble, które fantastyczniej, są figurą utraconej (zapominanej, niedostrzeżonej przez chwilę) użyteczności, to przestrzeń, w której to się dzieje, mieszkanie, każe myśleć o swojskości, zdomowieniu. Bardzo wyraźny jest w wierszu Tuwima kontekst

³ „Krytyka życia codziennego stawała się przygotowaniem bytu na radykalną transformację tego, co nazywamy codziennością (*Alltäglichkeit*), tj. jego rewolucję. Oznacza to, że życie codzienne, od dnia swych narodzin, stawało się niewyobrażalne bez krytyki tego życia” (Wróbel, 2015).

⁴ „pieśń kto wie może czasem uwalnia / jedyność a tej tak mało” (Czechowicz, 2012, s. 82). Notabene, Czechowicz jest autorem zbioru *dzień jak co dzień* (1930).

⁵ „Zarówno znaki, jak i rzeczy mogą się nagle od-użytecznić i wtedy pojawia się groźba dla świata i dla samego człowieka, który przestaje świat rozumieć i zaczyna nań patrzeć” (Markowski, 2004, s. 103).

(post)mieszkański, wyswabdzania się rzeczy (jeśli można tak powiedzieć) spod panowania racjonalności praktycznej, użytkowej czy, bardziej precyzyjnie, wytrącenia świadomości z nastawienia praktyczno-poznawczego. A nawet jeszcze więcej – akceptacji tego „wytrącenia”, uznania obcości rzeczy, wypartej, powracającej nierzadko w lęku tajemnicy, która zaczyna być odczuwalna w sferze najzwyczajniejszej, sferze codzienności. Trudno jest określić rodzaj tej literackiej „derealizacji” i niewykluczone jest, że miewa ona swoje źródło w derealizacjach rzeczywistych, tzn. w przeżywanych odczuciach dziwności, obcości świata.

To, co swojskie, okazuje się niesamowite. To, co własne (dom), mieszkanie, obce. A idąc dalej w kierunku wskazanym przez Tuwima, niesamowitość, obcość staje się codziennością. Nieprzezroczystość języka, o której mówi Tuwim, staje się analogonem niezrozumiałości świata, o którym mowa, „hermetycznej samowsobności” rzeczy. To nastawienie na „tajemnice życia codziennego” odnotowywał Karol Irzykowski już w roku 1908⁶, a z górą dziesięć lat później odnotowywał przewrót w świadomości poetów i pisał już o codziennych cudach:

Po odplynięciu fal starego romantyzmu poezja cudowności znalazła się na rozdrożu. Mogła zajmować się dalej cudami jako meteorami spadającymi z nieznanego świata na zwyczajną ziemię, albo mogła, trzymając się zasady panteistycznej, zapalić się tylko do cudu jednego, jakim jest ten tutejszy, zwykło-niezwykły świat, pełen wprawdzie także cudów, lecz c u d ó w c o d z i e n n y c h. Pięknie jest ten przewrót w umysłowości poetów opisany w utworze Hofmannsthal'a *List lorda F. Chandosa do Bakona Werulamskiego*, w którym lord spowiada się, że stracił dawną wiarę, lecz za to spotyka wszędzie rzeczy lub zdarzenia zwykłe, otoczone jakby niewidzialną aureolą i przejmujące nagłym wzruszeniem [...] (za: Nycz, 1996, s. 27).

Codziennność wkracza więc do literatury jako tajemnicza i cudowna. W powyższym cytacie jest wyraźnie widoczny demitologizacyjny charakter metafizyki codzienności czy tajemnicy i cudowności rzeczy zwykłych: dostrzeganie niezwykłości zdarzeń zwykłych idzie w parze z utratą dawnej wiary. Poezja okazuje się jednak odsłanianiem „ukrytej pierwszozny” rzeczy, która w tekście Tuwima może być rozumiana jako powrót do stanu sprzed uczynienia ich „poręcznymi”, na co wskazuje wyraźne skojarzenie ich z lasem. Wydaje się, że to objawienie się tajemnicy rzeczy nie jest pełne, tkwi jeszcze w silnym odczuciu ich swojskości. Zupełnie inaczej wygląda rzecz w krótkiej prozie Herberta pt. *Krzesała*, z opublikowanego ponad 20 lat później zbioru *Hermes, pies i gwiazda*:

Któż pomyślał, że ciepła szyja stanie się poręczą, a nogi skore do ucieczki i radości zeszytnięją w cztery proste szcudła. Dawniej krzesła były to piękne, kwiatowoczerce

⁶ W tekście *Spojrzenie wstecz ku „Przyczynkowi do estetyki plci” Stanisław Przybyszewskiego* opublikowanym w numerze 10 tygodnika „Nasz Kraj” (cyt. za: Nycz, 1996, s. 26).

zwierzęta. Zbyt łatwo jednak dały się oswoić i teraz jest to najpodlejszy gatunek czworonogów. Straciły upór i odwagę. Są tylko cierpliwe. Nikogo nie stratowały, nikogo nie poniosły. Na pewno mają świadomość zmarnowanego życia.

Rozpacz krzesel objawia się w skrzypieniu (1995, s. 82).

Herbert opowiada o oswojeniu tajemnicy rzeczy, o ich przemianie (w warstwie dosłownej) ze zwierząt w użyteczne przedmioty, których jedynym znakiem życia jest już tylko skrzypienie. Pewna monstrualność jest jednak łagodzona ciepłym humorem, który zdaje się wyrażać obycie świadomości z kategorią niesamowitości. Zresztą kto wie, czy w wierszu Tuwima nie jest podobnie – jakby pod koniec tajemnica powracała do stanu częściowego oswojenia. Utwór ten może być też czytany jako swoisty, autotematyczny opis modernistycznych epifanii, wyjaśnienie dwudziestowiecznych poszukiwań językowych.

Życie codzienne Tuwima zdaje się być swoistym rewersem innego wiersza – mianowicie *O rzeczach* Jerzego Lieberta (1996), studium odczucia obcości rzeczy i niesamowitości własnego mieszkania, a nade wszystko – uznania ontycznej obcości rzeczy. Swoista „odwrotność” obydwu tekstów wynika stąd, że Życie codzienne to zapis obserwacji tajemnicy codzienności w dzień, natomiast *O rzeczach* opowiada o nocnym, lękowym przebudzeniu, po którym z ciemności zaczynają się najpierw wyłaniać nierozróżnialne i demoniczne kształty przedmiotów. Powróćmy jeszcze na chwilę do Tuwima, w którego tekście „Krzesło, przy stole zaczęte, melodią kończy się we śnie”. Oniryczny wymiar tego utworu ma swój Freudowski kontekst: niesamowite jako coś wyobcowanego, wypartego ze sfery swojskości (Freud, 1997, s. 236)⁷, co objawia się jako coś obcego i jako tajemnica, która w wierszu autora *Sokratesa tańczącego* zdaje się stanowić integralną część tego, co zwyczajne, potoczne, codzienne. Liebert zdaje się pokazywać swoiste wyrażenie zgody na niesamowitość codzienności – na jej nieoswajalność i obcość:

Rzeczy skończone, istnienia gotowe –
 Pokoju mego fauno i floro:
 Rośliny z metalu, zwierzęta dębowe,
 Stojące, wiszące domowe potwory –

 Obracacie się ku mnie nocą,
 Wyzlachtetnione w miesięcznej poświacie,
 Przez sen czuję, chcecie, bym się ocknął,
 Końca snu mego, wiem, czekacie...

⁷ Por.: „»Niesamowite« to w jakiś sposób coś w rodzaju »samowitego«” (Freud, 1997, s. 241). „(...) albowiem owo niesamowite nie jest tak naprawdę niczym nowym czy obcym, lecz jest czymś od dawna znanym życiu psychicznemu, czymś, co wyobcowało się z niego za sprawą wyparcia” (Freud, 1997, s. 253). Tłumacz, Robert Reszka, oddał niemieckie *heimlich* przy pomocy neologizmu ‘samowite’.

Wieści, wieści z wymiarów innych,
 Wiedzy słodkiej śpiącego spragnione,
 Po ratunek, po wyrok, samotnicy idealni
 Obracacie się w moją stronę.

Obudzony, z łoża schodzę ku wam,
 W snopie srebrnym zwiastun miesięczny –
 Twory płaszczyzn, ludzkie rzeczy – o, żywioty,
 Idę ku wam zamyślony, niedorzeczny!...

Tekst Lieberta w znacznie większym stopniu koncentruje się na świadomości przeżywającej alienację z wymiaru przedmiotowego (obcość, „samoswojeść” rzeczy), może dlatego odrealnienie świata przedstawionego jest większe, podobnie jak dziwność czy wręcz pewna nocna monstrialność domowej codzienności. O ile zrozumiałe wydaje się zastosowanie tropów ożywiających przedmioty: dziwność języka jest znakiem dziwności świata, a przynajmniej jej odczucia, o tyle zastanawiają niektóre inne określenia w tekście Lieberta. Dlaczego przedmioty to „rzeczy skończone”, „istnienia gotowe” albo „samotnicy idealni”? Co znaczy, że obracają się w stronę człowieka po „ratunek”, po „wyrok”, dlaczego zostają nazwane ludzkimi rzeczami, a zdumiewający się nimi podmiot – „niedorzecznym”?

Podkreślmy może najpierw derealizacyjny wymiar obydwu wierszy. I u Tuwima, i –bardziej – u Lieberta dostrzegamy odczucie nierealności zewnętrznego świata, jego dziwności, nawet monstrialności czy pewnego zagrożenia z jego strony (Liebert). W wierszu Lieberta jest to motywowane porą doby, przebudzeniem w środku nocy, ciemnością. Świadomość zdumiewa się tym, co percypuje, tym, że to, co znane, swojskie, jest teraz jakieś inne. Ale zarazem wiersz *O rzeczach* jest zapisem samouświadamiania sobie tego najpierw lękowego doznania obcości rzeczy, przekształcającego się w swoiste jej uznanie czy zrozumienie. I tym razem są to „przedmioty codzienne”, swojskie, odczucie ich niesamowitości przebiega w „mateczniku swojskości”, czyli domu. Napięcie psychiczne, właściwe tego rodzaju derealizacji, najlepiej może oddają cytaty z *Pornografii* Witolda Gombrowicza, opis realiów codziennych, na dodatek rodzinnych stron narratora tej powieści (aspekt zwyczajności i zadowolenia):

była to ta sama, tyle razy widziana [podkr. moje], płaska szerokość objęta horyzontem, ziemia poszatkowana, kilka drzew uciekających, domek, w tył uchodzące zabudowania... to samo co zawsze, to z góry wiadome... Ale nie to samo! I nie to samo, dlatego właśnie, że to samo! I niewiadome, i niezrozumiałe, ba, niepojęte, nie do ogarnięcia! (1987, s. 9)

Ja, wydobyty z wielogodzinnego ruchu i ścisku, umieszczony z nagłą na tej ścieżce – a obok Fryderyk z płaszczem na rękę, zupełnie cichy i stojący – gdzie byliśmy? Co to było? Znałem przecież tę okolicę, nie był mi obcy ten wietrzyk – ale gdzie byliśmy? Tam, na ukos, znajomy budynek ćmielowskiej stacji i kilka świecących lamp, ale... gdzie, na jakiej wylądowaliśmy planecie? (1987, s. 10).

Nie ma chyba bardziej oczywistego zapisu doznania obcości tego, co dobrze znane, niesamowitości tego, co swojskie, niesamowitości, którą Heidegger określi też mianem „bycia-nie-w-swoim-domu” (1994, s. 267). Cytaty z *Pornografii* przedstawiają powrót narratora-Gombrowicza w strony rodzinne, w miejsca dobrze znane. Metafora obcej planety i gra pojęciem „tego samego” odślaniają obcość, „niepojętość”, niesamowitość tego, co znane, swojskie. Alienację świadomości ze sfery dobrze znanej, uznawanej wcześniej za własną.

W wierszu Lieberta mamy nawet do czynienia z pewnym demonizmem rzeczy, który zanika wraz z uznaniem ich obcości (samoswojności). Jak przekonuje Markowski, interpretując fragmenty *Pojęcia lęku* Sorena Kierkegaarda, demoniczność

„jest nie-wolnością, która chce się odgrodzić”, i dlatego jest „czymś hermetycznym” [...]. Tym samym przenosi [Kierkegaard] rozważania nad demonicznością w sferę komunikacji (z dobrem, ale i ogólniej: ze światem), ściślej zaś, jej braku. Oznacza to, że to, co demoniczne, „zamyka się samo od wewnątrz” i „nie chce komunikacji”. „To, co hermetyczne jest nieme” [...]. Demoniczność jest tedy „chorobą na komunikację”, która usuwa ze świata i nie pozwala się nikomu ani niczemu zbliżyć. [...] W tym sensie demoniczność jest doskonałą negacją tyleż bytu, ile komunikacji (Markowski, 2004, s. 70–71).

Problem komunikacji między rzeczami i świadomością jest widoczny w części drugiej, personifikującej przedmioty, która mówi o tym, iż są one spragnione wieści z wymiarów innych, chcą, by człowiek się ocknął, lub się ku niemu zwracają. Jeżeli jednak ten demonizm rzeczy ustępuje, to nie dlatego, że przestają one być „zamknięte od wewnątrz”, ale dlatego, że takim przestaje być człowiek, uznający wreszcie „nieludzkość” rzeczy, nieredukowalność do jakiegokolwiek perspektywy antropocentrycznej. Ich specyfika oddawana jest właśnie w problematyzowanych wcześniej terminach. Rzeczy są „skończone”, to „istnienia gotowe”, w przeciwieństwie do człowieka – „nie-skończonego” i „nie-gotowego”, realizującego swój osobowy wymiar jako zadanie (w przypadku chrześcijańskiego egzystencjalisty takie stwierdzenia nie dziwią). Ratunek i wyrok, o które przedmioty proszą człowieka, wyraźnie oznaczają prośbę o uznanie ich inności, ontycznej odrębności, tajemnicy, nieredukowalnej do antropocentrycznej perspektywy.

Demoniczny, lękowy wymiar sfery przedmiotowej zostaje przekształcony – po „ocknięciu” się świadomości – w „rzeczy ludzkie”, „żywoły”. Tu tropy ożywiające są interpretacją „ludzkiego”, dążącego do pozawerbalnej komunikacji ze świadomością

wymiaru przedmiotu. Interpretacja psychologiczna kazałaby szukać tych stanów umysłu, w których dochodzi do odczucia derealizacji (odczucia dziwności) tego, co zwykle, codzienne i swojskie, a więc stanów nerwicowych, depresyjnych, lękowych, długotrwałych stresów itp., wytrącających z nawykowego percypowania rzeczywistości. Ale o tym żaden z wierszy nic nie mówi, choć doświadczeniem obydwu poetów, zwłaszcza Lieberta, który chorował i zmarł na gruźlicę, były „sytuacje graniczne”⁸. Liebert sięga zarazem po poetykę paradoksu, gdyż rzeczy skończone i ludzkie są jednocześnie żywiołami. Ocknięcie się człowieka to nie tylko dosłowne przebudzenie, to zarazem nowy sposób widzenia, który dostrzega rzeczy poza ich „poręcznością”, widzenia ich istnienia, w zdumieniu, jeszcze nie tak radosnym, które opisuje Krystyna Miłobędzka w wierszu *** [„co ja robię, patrzę w jest”]:

co ja robię, patrzę w jest
 w to samo jest mnie i to samo jest wody
 w to olśnienie
 to jestnienie
 jest nie nie
 które scalam
 które skracam do istnienia (Miłobędzka, 2000).

Co ciekawe, w wierszu Lieberta demoniczna („hermetyczna”) jest świadomość, to rzeczy, w epifanijnym zjawieniu się w nocy (także nocy umysłu) upominają się o kontakt, przełamują „odgrodenie” ludzkiej „nie-wolności”, ukazując swoją „ludzka” („nie-ludzki” jest człowiek) twarz. Człowiek odpowiada na ten gest – idzie – w swej niedorzeczności – ku rzeczom, uczestniczy w ich tajemnicy. Wydaje się, że tę postawę najlepiej

⁸ Zdumienie codzienną przedmiotowością w kontekście śmiertelnej choroby odnotowują m.in. dwie powieści: *Śmierć*. Studium Ignacego Dąbrowskiego (1990) oraz *Wspólny pokój* Zbigniewa Uniłowskiego (1976). Świadom swojego umierania bohater *Śmierci* zdaje sobie sprawę, że rzeczy, którym się przygląda, pozostaną „tutaj” także po jego śmierci. Ontyczna odrębność przedmiotów zostaje oddana przy pomocy figury rozstania oraz koncentracji na ich zmysłowej urodzie. „Kiedy oni wysilali się na wesołość i podtrzymywanie rozmowy ze mną, ja z z a j ę c i e m [podkr. moje] śledziłem wszystkie szczegóły nakrycia.

„Więc tak wygląda podstawka? Dobrze, trzeba to zapamiętać. Więc tak się ustawia serwis na stole. Żeby tylko nie zapomnieć. Więc tak się odbija białosc obrusa na twarzach siedzących osób? Więc tak się jada kolację? Żeby to tylko spamiętać dobrze! Żeby nie opuścić żadnego szczegółu z uwagi! Takie myśli przesuwały mi się po głowie. Nie było żadnego spojrzenia, które nie było pożegnaniem. I z czym się żegnałem? Z podstawkami, z nożykami, z grą światła w kryształach, z białymi odblaskami obrusa? A jednak żegnałem się.

Było mi przyjemnie i błogo jakoś, ale zarazem niewypowiedzianie smutno” (Dąbrowski, 1990, s. 231). Oto obserwacja śmiertelnie chorego bohatera *Wspólnego pokoju*: „Rozglądał się po wszystkim, co go otaczało. Sprzęty wydały mu się niesłychanie wyraźne, nigdy tak godne zainteresowania, jak teraz. Przyglądał się każdej rzeczy z kolei [podkr. moje], starając się pochwycić oryginalność jej kształtu lub też śmieszność. Gdyby sobie zdawał sprawę z tej obserwacji rzeczy martwych, byłoby mu nieprzyjemnie i biedziłby się, co to ma znaczyć. Ale tak przyglądałby się wszystkiemu ciekawie, jak gdyby to była wizja, za chwilę mająca się rozwiać” (Uniłowski, 1976, s. 270; por. Sioma, 2017, s. 379–380).

opisuje opozycją *libido dominandi* i *libido admirandi* wykorzystaną przez Andrzeja Franaszka przy okazji interpretacji wiersza Zbigniewa Herberta *Modlitwa Pana Cogito – podróżnika*:

Postawę Pana Cogito znamionuje więc *libido admirandi* – anulujące chęć zawładnięcia rzeczywistością znajdującą się poza „ja”. Zastępujące podporządkowywanie kontemplatywnym przyglądaniem się światu. Postawa taka ofiarowuje przyjmującemu ją zaakceptowanie siebie i swej roli w świecie. Nadaje też głęboki sens najdrobniejszym czy najbardziej pospolitym elementom tego świata – biciu dzwonu czy rykowi osła. W charakterystyczny dla Herberta sposób podkreślona zostaje niechęć do wszelkich uroszczeń, usiłujących sprowadzić wielość i różnorodność świata do jednej, abstrakcyjnej formuły. Chęć taka, będąca niczym innym, jak pragnieniem zawładnięcia rzeczywistością, *libido dominandi*, zostaje zanegowana już w pierwszym wersie: „dziękuję Ci że stworzyłeś świat piękny i bardzo różny” (1998, s. 197).

Franaszek mówi o miłosnej relacji do świata, ale opozycję *libido admirandi* i *libido dominandi* można również zastosować do relacji między świadomością i rzeczami codziennymi⁹. Świadomość nie chce już dominować nad sferą przedmiotów, adoruje ich obcość, kontemplatywnie godzi się na ich „niesamowitość”, wyzwala się zarazem z lęku. W pewnym sensie zostaje tu przełamana sięgająca starożytności tradycja czynienia sobie Ziemi poddaną, „ja” godzi się na to, że rzeczy w szczególności, świat w ogólności pozostają obce, i tę obcość uznaje za najwyższą ich wartość. Jeżeli zatem wiersz Herberta *O rzeczach* czytamy jako zapis „nocnego” dramatu świadomości, zmagającej się z lękiem przed obcością rzeczy, to wiersz Tuwima *Życie codzienne* może być czytany jako ekspresja „porannego”, dziennego („ja” „obudzone”, „ocknięte”) zdumienia pozbawionego lęku. Aspekt komunikacyjny w tym drugim przypadku nie dotyczy już jedynie relacji „ja” – przedmiot codzienny, ale również ekspresji tego zdumienia, poszukiwania środków wyrazu, które swoją „dziwnością” pozwolą oddać tę tajemnicę czy epifanię „niecodziennej codzienności”.

Bibliografia

- Berger, L., Luckman, T. (1983). *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Tłum. J. Niżnik. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Borowy, W. (1960). *O Norwidzie. Rozprawy i notatki*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

⁹ Również w przypadku utworów Herberta, poświęconych przedmiotom codziennym. Kategoria codzienności zostaje wykorzystana w wierszu *Stolek* (por. Sioma, 2016).

- Czechowicz, J. (2012). *Pisma zebrane, t. 1: Wiersze i poematy*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dąbrowski, I. (1900). *Śmierć. Studium*. Wyd. 2 [dostęp 3.04.2016]. Dostępny w Internecie: <https://polona.pl/item/2118642/5/>.
- Franaszek, A. (1998). *Ciemne źródło (o twórczości Zbigniewa Herberta)*. Londyn: Puls.
- Freud, Z. (1997). *Niesamowite*. W: tegoż, *Pisma psychologiczne* (s. 233–263). Tłum. R. Reszke. Warszawa: KR.
- Gombrowicz, W. (1987). *Pornografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Hartmann, N. (1998). *Nowe drogi ontologii*. Tłum. L. Kopciuch, A. Mordka. Toruń: Rolewski.
- Heidegger, M. (1994). *Bycie i czas*. Tłum. B. Baran. Warszawa: PWN.
- Herbert, Z. (1995). *Krzesła*. W: tegoż, *Studium przedmiotu* (s. 82). Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kwiatkowski, J. (1990). *Literatura Dwudziestolecia*. Warszawa: PWN.
- Liebert, J. (1996). *O rzeczach*. W: tegoż, *Poezje wybrane* (s. 97). Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Markowski, M. P. (2004). *Czarny nurt*. Gombrowicz, świat, literatura. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Miłobędzka, K. (2000). *** [co ja robię, patrzę w jest...] [dostęp 3.04.2018]. Dostępny w Internecie: <http://www.biuroliterackie.pl/biblioteka/ksiazki/zbierane-gubione/>.
- Nycz, R. (1996). *Poetyka epifanii a modernizm: od Norwida do Leśmiana*. *Teksty Drugie* 4, 20–39.
- Sioma, R. (2016). *Zmysł udziału. O kilku wierszach nie tylko Zbigniewa Herberta*. W: J. M. Ruszar (red.), *Liryka i fenomenologia. Zbigniew Herbert i Tadeusz Różewicz w kręgu myśli Ingardenowskiej* (s. 263–284). Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera.
- Sioma, R. (2017). *W poszukiwaniu nowego imienia. O „dzisiaj Verdun” Józefa Czechowicza*. W: M. Cyzman, A. Skubaczewska-Pniewska, D. Brzostek (red.), *Od Lema do Sienkiewicza (z Ingardenem w tle). Prace literaturoznawcze ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stofowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (s. 373–386). Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Szkłowski, W. (2006). *Sztuka jako chwyt*. W: A. Burzyńska, M. P. Markowski (red.), *Teorie literatury XX wieku. Antologia* (s. 95–111). Kraków: Znak.
- Tuwim, J. (1986). *Życie codzienne*. W: tegoż, *Wiersze, t. 2* (s. 152). Warszawa: Czytelnik.
- Uniłowski, Z. (1976). *„Wspólny pokój” i inne utwory*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wat, A. (1992). *Coś niecoś o „Piecyku” (brulion)*. W: *Poezje zebrane* (s. 455). Kraków: Znak.

Wróbel, S. (2015). Powrót do świata: życie codzienne [dostęp 14.08.2018]. Dostępny w Internecie: www.dwutygodnik.com.

Cytowanie:

Sioma Radosław (2018) *Niecodzienna codzienność. Nie tylko o jednym wierszu Juliana Tuwima*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 136-147 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricsocietatis.uni.wroc.pl.

Robert Florkowski
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu
<https://orcid.org/0000-0001-8782-2944>

Paradygmat Carla Ransoma Rogersa w międzykulturowej perspektywie

Abstrakt

Carl Ransom Rogers stworzył styl komunikacyjny, który uważał za przydatny w wielu społecznych domenach, począwszy na psychoterapii, przez edukację i wychowanie, a skończywszy na negocjacjach w międzynarodowych i międzyrasowych konfliktach. Wskazał on elementy kluczowe dla facylitacji spotkań interpersonalnych i redukcji napięć. Należą do nich m.in. empatyczne słuchanie, kongruencja, bezwarunkowe poszanowanie, zawieszenie osądu oraz unikanie perswazji i interakcyjne ciepło. Czy podejście Rogersa ma charakter uniwersalny? Czy taki styl komunikacyjny może ułatwić współpracę w grupie zróżnicowanej rasowo, etnicznie i religijnie? Artykuł wskazuje wybrane międzyosobowe i międzykulturowe różnice komunikacyjne, które zdają się kwestionować uniwersalistyczne aspiracje niedyrektywnego podejścia nastawionego na osobę.

Słowa kluczowe

niedyrektywność, kongruencja, empatia, facylitacja, międzykulturowość.

Rogerian paradigm in intercultural perspective

Abstract

Carl R. Rogers created style of communication useful in numerous social domains, beginning with psychotherapy, through education and upbringing, ending on negotiations aiming at the reduction of international and interracial conflicts. Rogers indicated key components necessary for efficient facilitation of interpersonal encounters and reduction of tension. Some of them are warmth, empathic listening, congruency, unconditional positive regard, suspension of judgment, and avoidance of persuasion. However, could one question the universality of Rogerian approach? Is it true that this paradigm could facilitate cooperation in group regardless of the racial, ethnic and religious origins? The article indicates selected intercultural communicational differences, which seems to question universal aspirations of non-directive, person-centered approach.

Key words

nondirectiveness, congruency, empathy, facilitation, crossculture.

Autoetnograficzny wstęp

Niniejszy artykuł jest próbą przyjrzenia się rogersowskiemu stylowi komunikacyjnemu z międzyosobowej i międzykulturowej perspektywy. Pojawiają się w nim refleksje o różnym statusie: nawiązania teoretyczne i o autoetnograficznym charakterze¹, płynące z praktyki zawodowej psychologa klinicznego specjalizującego się w psychoterapii. Przez dekadę wykonywałem ten zawód w Republice Południowej Afryki i Nowej Zelandii, dzięki czemu na co dzień stykałem się z problematyką wielokulturowości. Artykuł nie jest rozległą i uporządkowaną analizą różnic komunikacyjnych. Jego zamysł stanowi sygnalizacja określonych wątpliwości i dość swobodne refleksje wokół wybranych przykładów.

Autoetnograficzne, a tym bardziej osobiste, aspekty naukowego artykułu często wzbudzają wątpliwości u czytelników, a szczególnie u tych występujących w roli naukowców i recenzentów. Jednak moje doświadczenie koresponduje w istotny sposób z poruszaną problematyką, co (mam nadzieję) stanowi usprawiedliwienie dla decyzji włączenia go do tekstu. Takie podejście zawiera elementy ryzyka. Ujęcie teoretyczne, bazujące na badaniach zmierzających do obiektywizacji, spleta się z doświadczeniem, któremu łatwo zarzucić subiektywizm, stronniczość, zniekształcenia związane z zaangażowaniem, mechanizmami obronnymi itd. Mimo to świadomie podjąłem próbę łączenia elementów pochodzących z odmiennych źródeł wiedzy.

Kiedy w 1991 roku rozpocząłem pracę jako stażysta/psycholog kliniczny w Szpitalu Króla Jerzego V w Durbanie w Republice Południowej Afryki, napotkałem trudności, które doprowadziły mnie do kryzysu. Spiętrzyły się stresogeny związane z emigracją i imigracją: separacja od bliskich, szok kulturowy i klimatyczny, trudności językowe, bytowe, finansowe, konieczność adaptacji zawodowej, a dokładniej desperacka próba przetrwania na stanowisku stażysty, na które przyjęto mnie dzięki korzystnemu zbiegowi okoliczności i przychylności decydentów. Brak doświadczenia zawodowego (wyemigrowałem kilka miesięcy po ukończeniu studiów), nałożony na trudności komunikacyjne (nieumiejętność sprawnego posługiwania się zawodowym językiem angielskim) i inne czynniki szybko doprowadziły mnie do apatii, wahań co do słuszności decyzji o emigracji oraz przemyśleń o rezygnacji ze stażu i powrotu do kraju. Na krawędzi kapitulacji nastąpiło moje pierwsze spotkanie z koncepcją Carla Ransoma Rogersa. Nie było ono

¹ Autoetnografia od momentu pojawienia się w słowniku nauk społecznych jest słowem wieloznacznym i kryjącym w sobie bardzo różne treści. Jako że pojęcie to jest pojemne znaczeniowo, warto zdać sobie sprawę ze znaczeń i celu, w jakim zostało użyte w tekście. Istotą jest tu uruchomiona przeze mnie autorefleksyjność i autoanalityczność; poddanie refleksji własnego doświadczenia życiowego z odniesieniem do kontekstu społeczno-kulturowego, w jakim się pojawiło, co sprawia, że momentami tekst ma cechy dokumentu osobistego, uwzględnia osobiste odniesienia, a niekiedy pozycję badacza w procesie analizowania danych (por. Kacperczyk, 2014, s. 37-39).

związane ani z jego osobą, ani ze znajomością jego tekstów, tylko zapośredniczone przez przełożonego – psychologa klinicznego już wtedy mającego duże doświadczenie psychoterapeutyczne i określającego swoją orientację terapeutyczną jako rogersowską. Rozumiał to podejście i skutecznie praktykował w zawodowej codzienności. Był moim głównym źródłem wsparcia podczas przeżywanego kryzysu. Sprawiał na mnie wrażenie autentycznego w zawodowej i wspierającej zarazem relacji. Wytworzył atmosferę, w której mogłem wystarczająco swobodnie dzielić się refleksjami i uczuciami, łącznie z tymi najtrudniejszymi do wyrażenia. Nasza relacja ewoluowała z formalnej w nieformalną, odgrywała coraz istotniejszą rolę w moim życiu zawodowym i pozostałych jego aspektach z filozoficzno-egzystencjalnym włącznie. Po każdym spotkaniu, i tym czysto zawodowym i bardziej terapeutycznym, odczuwałem niedosyt, byłem gotowy na kontynuację i z radością korzystałem z niej przy każdej okazji. To było nietuzinkowe doświadczenie życiowe.

Po wyjściu z kryzysu, w mniej emocjonalny, a bardziej racjonalny i systematyczny sposób, zacząłem zapoznawać się z dorobkiem Rogersa. Czytałem jego książki, dyskutowałem o nich i dość szybko doszedłem do wniosku, że to podejście do relacji z ludźmi odpowiada mi najbardziej spośród tych, z którymi się zetknąłem i zapoznałem. Teoretyczną podstawą moich starań w zakresie interwencji terapeutycznych stało się niedyrektywne, humanistyczne podejście nastawione na osobę.

Kiedy uprawiałem za granicą zawód psychologa i psychoterapeuty, pracowałem z ludźmi (współpracownikami i klientami) przynależącymi do różnych kultur, nacji i ras. W takich realiach nasilała się we mnie potrzeba poszukiwania teoretycznej i praktycznej bazy, która umożliwiła wytworzenie choćby poczucia, że ma się w zasięgu ręki jakąś formułę, technikę, szkołę myślenia, ramę odniesienia. Czegoś, na czym można na tyle mocno oprzeć swoje działanie, że pojawi się poczucie sensu, przydatności i przynajmniej namiastki sprawności zawodowej. Czegoś, co sprawi choćby wrażenie, że istnieje styl komunikacyjny, umożliwiający przekraczanie barier prawie nie do pokonania. Prace Rogersa i próby ich aplikowania, dawały poczucie, że jeśli uda się w zawodowych kontaktach być wystarczająco rogersowskim, to będzie to równoznaczne z byciem wystarczająco skutecznym w budowaniu relacji terapeutycznych. Nawet z osobami tak odmiennymi kulturowo, że międzyludzkie, intymne spotkanie i wzajemne zrozumienie zdaje się z wielu względów bardzo ograniczone lub niemożliwe. Zinternalizowałem to podejście tak mocno, że stało się niezbywalnym elementem mojego stylu interakcyjnego również w domenach pozazawodowych. Choć jego praktykowanie bywało trudne, to i tak na stałe wpisało się w moją tożsamość zawodową i osobistą. Latami pozycja Rogersa, jako mojego teoretycznego i praktycznego punktu wyjścia (a następnie ramy odniesienia) dla działalności psychoterapeutycznej, była niewzruszona. Pamiętam, że wysyłano pod

moim adresem sygnały, iż powinienem wyjść poza jedno, być może zbyt ograniczone, jednostronne podejście i otworzyć się na inne. I w Afryce, i w Nowej Zelandii napotykałem sytuacje i osoby, które zachęcały mnie lub wręcz domagały się ode mnie zorientowania w specyfice kulturowej, rozwijania wrażliwości w oparciu o wiedzę o odmiennościach kulturowych. W różnych instytucjach używano i nadużywano wówczas terminu wrażliwość kulturowa (*cultural sensitivity*). Nachalnie promowaną, wręcz obliworyjną postawą było bałwochwalstwo owej formy sensytywności. Kto nie chciał popaść w niełaskę, powinien wykazać się znajomością na przykład zuluskiej czy maoryskiej kultury, a jeszcze lepiej wyrażać podziw dla jej unikatowości.

Czasami z powodu niechęci do poprawności politycznej (zjawisko o znacznej potencji zarówno w Nowej Zelandii, jak i w postapartheidowskiej Republice Południowej Afryki), wzbudzającej we mnie opozycyjność i działania rebelianckie, czasami z lenistwa i ignorancji, kiedy indziej z powodu niezachwianej wiary w Rogersa, (będącego moim guru²) zapoznawanie się z kulturowym zakotwiczeniem osób, z którymi pracowałem, było dla mnie drugorzędne, złem niekoniecznym i bywało, że wyzwalało poczucie straty czasu. Uznawałem, że preferowane przeze mnie podejście jest uniwersalne lub wystarczająco uniwersalne i jego kompetentna aplikacja stwarza okazję i warunki dla bliskiego spotkania między ludźmi nawet wtedy, kiedy dzielą ich wyraźne i/lub radykalne odmienności z kulturowymi włącznie. Mój obecny stosunek do rogersowskiego stylu jest mniej radykalny, naznaczony rezerwą i otwartością na alternatywy. Retrospektywne spojrzenia wzbudzają wątpliwości względem niegdysiejszych interwencji terapeutycznych³. Mimo zwątpień, wahań i poszukiwań nie odnalazłem do tej pory innego, lepszego podejścia terapeutycznego, ani nie napotykałem wyników badań, które podważyłyby kluczowe znaczenie rogersowskich pryncypiów. Wręcz przeciwnie, zazwyczaj podstawowe założenia tego badacza są eksplicytnie lub implicytnie wskazywane jako psycho-terapeutyczne aksjomaty.

² Choć sam Rogers jednoznacznie wzbraniał się przed odgrywaniem takiej roli wobec kogokolwiek i wielokrotnie tłumaczył w swoich pismach powody swojej niechęci dla takiego kształtu relacji.

³ Czy rzeczywiście udawało mi się nawiązywać wspierające, oparte na empatycznym zrozumieniu relacje z Burami, Hindusami, Zulusami, Maorysami? Jakie cele psychologiczne miałem szanse zrealizować spotykając się z zuluskim wojownikiem, który nie posługiwał się angielskim i miał znikomy kontakt z kulturą Zachodu? Czy terapeutyczna praca, zapośredniczona tłumaczem, podczas spotkania z kulturowym „alienem” ma jakikolwiek sens? Jak byłem postrzegany przez „innych”? Czy moje próby empatyzowania, sensytywnego wsluchiwanie się były interpretowane zgodnie z moją intencją? Czy niedyrektywne podejście było użyteczne, jeśli zuluski klient dostrzegał we mnie sangomę? Czy psychoterapeuta, który nie używa muthi ma szansę być pomocnym? Pytania można mnożyć. Pełnią w tym tekście raczej funkcję retoryczną, nie merytoryczną. Artykuł nie dostarcza na nie odpowiedzi, a tylko uwypukla kolejny raz złożoność, meandryczność międzyludzkich i międzykulturowych spotkań.

Zarys pryncypiów paradygmatu Rogersa

Rogers napisał wiele artykułów i książek opartych na długoletnich badaniach⁴. Na temat jego koncepcji powstała znaczna liczba publikacji⁵. Materiały te są powszechnie dostępne, dlatego w artykule nawiążę bardzo skrótowo do podstawowych założeń. Jego podejście jest określane jako niedyrektywne lub nastawione na osobę; mieści się w nurcie psychologii humanistycznej, a jego korzenie sięgają egzystencjalizmu (Frankl, 1970; May, 1995).

Niedyrektywność i permissywność to jedne z kluczowych założeń Rogersa. Jego zdaniem człowiek ma predyspozycje do samodzielnego decydowania, szukania własnej drogi rozwoju i spełnienia. Jednostka zdrowa psychicznie to taka, która jest w stanie rozpoznać i realizować swój specyficzny potencjał. W procesie terapii pierwszy plan stanowi klient (podobnie jak w wychowaniu dziecko, a w edukacji uczeń) i jego indywidualny, idiosynkratyczny sposób widzenia świata i działania w nim (Rogers, 1969; Kirschenbaum, Henderson (eds.), 1989a). Swego czasu był to koncept nowy, wręcz rewolucyjny. Wcześniej za najistotniejsze uważane były kompetencje terapeuty, jego umiejętności diagnostyczne, interpretacyjne, perswazyjne itd. W podejściu dyrektywnym dziecko, uczeń lub pacjent winni podporządkować się ekspertowi. On podejmuje kluczowe decyzje, diagnozuje, sugeruje określone wybory i działania.

Jednak niedyrektywna terapia, stawiająca w centrum klienta, nadal wymaga obecności eksperta. W rzeczywistych sytuacjach (nie tylko natury terapeutycznej) okazuje się, że kompetencje, konieczne w rogersowskim stylu budowania relacji, są trudnym wyzwaniem⁶. Jedną z nich jest umiejętność sensytywnego słuchania, którego pokłosie stanowi stworzenie środowiska interakcyjnego sprzyjającego rozwojowi osobowości, kreatywności i atmosfery współpracy z jednostką lub grupą. Ważne jest budowanie klimatu komunikacyjnego pozbawionego destruktywnej ewaluacji, moralizatorstwa, wytwarzającego zaś poczucie swobody, permissywności, akceptacji i ciepła. Kolejna prominentna składowa to kongruencja⁷. Kongruentny jest ten, kto potrafi być autentyczny podczas interakcji,

⁴ Jako jeden z pierwszych korzystał podczas szczegółowej analizy procesu terapeutycznego z nagrań. Salę na Ohio State University wyposażono w aparaturę do rejestracji. Zapisu dokonywano na płytach fonograficznych. Sporządzano również transkrypcje (Kirschenbaum, Henderson (eds.) 1989b).

⁵ Sam trzykrotnie także na ten temat publikowałem: Banaszak, Florkowski (2014a); Banaszak, Florkowski (2014b); Florkowski (2017).

⁶ Aczkolwiek są wśród różnych populacji naturszczycy, którzy są rogersowscy w swoim sposobie bycia, a zarazem nie wiedzą o istnieniu koncepcji Rogersa ani o nurcie psychologii humanistycznej i filozofii egzystencjalnej, z której się wywodzi. Styl bycia, który dla jednych jest nabytą świadomością postawą, kompetencją (albo kompetencją niemożliwą do nabycia), dla innych jest zwyczajnym, oczywistym sposobem życia wśród ludzi.

⁷ W niektórych publikacjach kongruencja (*realness, genuineness*) jest przez Rogersa stawiana na pierwszym miejscu. Jego zdaniem, jeśli facylitator procesu terapeutycznego, edukacyjnego itp. jest w stanie wprowadzać do interakcji swoje autentyczne, rzeczywiste ja, zamiast skrywać się za fasadą roli społecznej,

otwarcie prezentować postawy i wyrażać emocje doznawane w danej chwili. Kongruencja oznacza dostępność do emocji, przenikanie ich do samoświadomości danej osoby. Osoba kongruentna potrafi żyć swymi emocjami i uczuciami, wnosić je w związki i stosownie – z poszanowaniem innych osób – je wyrażać.

Rogers rozpowszechnił pojęcie empatii. Zdaje się ono współcześnie nadużywane, straciło status wyjątkowości. Jednocześnie jest często rozumiane w ograniczony lub błędny sposób. Bycie empatycznym oznacza przede wszystkim rozumienie znaczeń wewnętrznego świata innego człowieka tak, jak gdyby były moje. Istotne jest zachowanie dystansu – „jak gdyby” – co zapobiega fuzji z inną osobą. Poza próbą rozumienia, empatia zakłada także umiejętność emocjonalnego synchronizowania, współodczuwania. Istotne jest więc precyzyjne odczytywanie osobistych znaczeń i odczuć oraz rozgraniczanie tego, co własne i cudze w sensie psychicznym (Rogers, 1969; Kirschenbaum, Henderson (eds.), 1989b; Rogers, 1993; Rogers, Stevens, 1994). Empatyczne zrozumienie pojawia się w życiu codziennym epizodycznie: „ten rodzaj rozumienia jest nadzwyczaj rzadki. Mało kiedy jest nam oferowany, a i my nieczęsto próbujemy w ten sposób rozumieć innych” (Rogers, Stevens, 1994, s. 54). Podkreśla się też znaczenie bezwarunkowego, pozytywnego nastawienia, jakie powinno być obecne w relacji (na przykład terapeutycznej czy edukacyjnej). Utrzymywanie pozytywnego stosunku do drugiej osoby, bez względu na to, jaka ona jest w danym momencie, redukuje zachowania obronne, sprzyja otwartości i poczuciu komfortu (Rogers, 1969; Kirschenbaum, Henderson (eds.), 1989b; Rogers, 1993; Rogers, Stevens, 1994; Farber, Doolin, 2011). Terapeuta powinien z wyczuciem posługiwać się osądem lub umieć zawiesić osąd, bowiem za krytyczną (jak i korzystną) ewaluacją skrywa się utrudnienie wyrażania siebie. Pozytywna ewaluacja może uniemożliwiać ujawnianie negatywów, a negatywna usunąć inne kwestie z rozmowy.

Unikanie doradzania to kolejny element terapii zogniskowanej na osobie. Zakłada się, że doradzanie to zawsze próba zmienienia kogoś podług własnych założeń i systemów wartości. Ludzie zaś rzadko korzystają z porad, a ponadto mają tendencję do obwiniania doradców za błędne wskazówki. Niektóre osoby zdają się wymuszać rady, by móc udowodnić doradzającemu, że jest niekompetentny, kiedy jego dyrektywy doprowadzą do intymnej katastrofy. Reagowanie na emocje i uczucia, wyłapywanie i odzwierciedlanie ich subtelnych przejawów, są zdaniem Rogersa tym, na czym powinien się skupić psychoterapeuta. Badacz ten twierdził, że zazwyczaj zawartość wypowiedzi jest mniej istotna niż towarzyszące jej emocje i wyrażone uczucia. Narracje bez uczuciowych afiliacji mogą być racjonalizacjami, intelektualizacjami, a poruszanie się pośród nich,

to będzie efektywny. Granicą kongruencji jest stosowność kongruentnego zachowania w specyficznym interakcyjnym kontekście. To na ile autentycznie, tu i teraz można wyrazić siebie jest ograniczone – jak wspomniano powyżej w głównym tekście artykułu – sensytywnością i szacunkiem dla drugiego człowieka (Rogers, 1969, s. 106-109).

z nadzieją na przydatne wykorzystanie, jest zazwyczaj nieefektywne (Kirschenbaum, Henderson (eds.), 1989a; Rogers, 1993; Rogers, Stevens, 1994). Rogers zwraca uwagę na to, że w rodzicielstwie, terapii czy edukacji istotne jest to, by dziecko, klient czy uczeń czuli się cenieni/doceniani (*prized*) i akceptowani (*accepted*). Ważne, by tego typu relacje wzrastały na gruncie zaufania (*trust*) i troski wyzbytej z zaborczości (*non-possessive caring*). Niejako efektem ubocznym obecności tego rodzaju jakości relacyjnych staje się szacunek względem osoby, która wnosi je do spotkań międzyludzkich (Rogers, 1969).

Trudno wskazać, która z umiejętności ma decydujące znaczenie dla skutecznej komunikacji międzyludzkiej i międzykulturowej. Można jednak założyć, że szczególne miejsce (choć rangowanie jest trudne i dyskusyjne) zajmuje wgląd (Rogers, 1993; Rogers, Stevens, 1994). Istoty ludzkie różnią się znacząco poziomem refleksyjności, częstością i głębokością wglądu. Im rzadziej ktoś korzysta z mentalnego metapoziomu, tym częściej myśli i działa rutynowo i tym łatwiej wpada we wnyki schematów, stereotypów, uprzedzeń, stygmatyzacji i pochopnych wykluczeń. Tym samym jest o wiele bardziej kontrolowany przez wpływy społeczno-kulturowe i głębokie internalizacje. Intensywna samoświadomość stwarza klimat kwestionowania, wątpienia; rozbudowany wgląd daje szansę zmiany zapatrywań, uelastycznia repertuar zachowań. Międzykulturowa komunikacja wymaga nieustannej elastyczności, adaptacji, myślenia i działania na metapoziomie. Można przyjąć, że samoświadomość jest, przynajmniej potencjalnym, narzędziem umożliwiającym wymknięcie się społecznej kontroli, przejawiającej się m.in. zrutyinizowanymi interpretacjami. W podobny sposób można powiązać samoświadomość z innymi kluczowymi komponentami koncepcji Rogersa, co zdaje się potwierdzać jej znaczenie. Zakłócenia w funkcjonowaniu samoświadomości skutkują deficytem empatii. Mogą też wiązać się z aleksytymią, czyli niemożnością rozpoznawania i nazywania własnych stanów emocjonalnych, a w efekcie współodczuwania zarówno na poziomie wewnątrz-kulturowym, jak i międzykulturowym (Moriguchi, Decety, Ohnishi, Maeda, Mori, Nemoto, Matsuda i Komaki, 2007; Rasoal, Eklund i Hansen, 2011).

Zdobycie przez terapeutę zarysowanych powyżej kompetencji nie gwarantuje powodzenia. Warianty komunikacji międzyludzkiej, wielość kontekstów i innych, często niedostrzeganych, czynników powodują, że praktyka jest bardziej złożona niż jej opisy. Rogersowski styl komunikacyjny, nawet sprawnie uprawiany, może być opacznie interpretowany przez interlokutorów. Kontakty z zaburzonymi jednostkami – psychotykami lub osobami z trudnościami charakterologicznymi – pokazują, że empatia może być postrzegana jako brak zaangażowania, bezwarunkowe pozytywne nastawienie jako obojętność, osobiste ciepło jako zagrażająca bliskość, a rzeczywiste emocje odczuwane jako fałszywe. Zdarzają się też sytuacje, kiedy empatia i akceptacja są interpretowane jako bezradność i przejaw słabości charakteru terapeuty (Rogers, Stevens, 1994). Takie

zniekształcenia i zakłócenia komunikacyjne są dość powszechne. Występują nawet w homogenicznych populacjach. Zróżnicowania kulturowe z łatwością amplifikują te trudności, bowiem prowadzą do zetknięcia się odmiennych, czasami wręcz niekompatybilnych, schematów kognitywnych, skryptów działań i reakcji emocjonalnych (Scollon, Wong Scollon, 1999). Można więc postawić szereg pytań. Czy Rogersowi udało się stworzyć styl komunikacyjny, który znosi lub znacząco osłabia międzykulturowe bariery? Czy kompetentny rogersowski terapeuta może efektywnie pracować z dowolnym klientem? Czy rzeczywiście międzykulturowe, etniczne, polityczne napięcia i konflikty mogą być rozwiązywane z wykorzystaniem tego podejścia w mediacji?

Rogers zdawał się być optymistą. Pod koniec życia stał się misjonarzem: odwiedzał wiele krajów, organizował warsztaty, facylitował spotkania liderów skonfliktowanych grup. Miał nadzieję, że międzyludzki dialog w międzynarodowej skali uchroni przed kolejnymi wojnami i nuklearną zagładą. Wprawdzie do nuklearnej konfrontacji jeszcze nie doszło, ale konflikty zbrojne wciąż trwają i nic nie wskazuje na to, by pacyfizm, nawet wsparty rogersowską koncepcją i praktyką, doprowadził do trwałego, globalnego pokoju na świecie.

Osobowościowe ograniczenia. Od psychopatii do empatii

Istnieją różnorodne utrudnienia w implementacji rogersowskiego modelu zarówno w obrębie psychoterapii, jak i w innych kontekstach komunikacyjnych, łącznie z międzykulturowymi. Jednym z nich jest zaburzona osobowość. Stworzono dość rozbudowane kategoryzacje zaburzeń osobowościowych. Zarys informacji na ten temat można odnaleźć na przykład w kolejnej, obecnie obowiązującej, piątej wersji amerykańskiego podręcznika diagnostyki psychiatrycznej (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, w skrócie DSM-5). Nie będę rozwijał tego wątku (zainteresowany czytelnik może zaznajomić się ze szczegółami korzystając z powyższego źródła), nawiążę jedynie ilustracyjnie do jednej z kategorii diagnostycznych, określanej mianem psychopatii. Uczynię tak dlatego, że psychopatyczne podejście do drugiego człowieka zdaje się być spektakularnym kontrapunktem dla empatycznego, rogersowskiego. Psychopatia jawi się jako antyteza empatycznego tworzenia powiązań międzyludzkich, a zarazem empatyczna relacja z osobą o psychopatycznych predyspozycjach stanowi potencjalne antidotum dla rozwoju w pełni psychopatycznej osobowości. Innymi słowy, powołując się na przywoływanego poniżej autora – Jamesa Fallona (2017) – empatyczne środowisko może stworzyć szansę profilaktyki psychopatii⁸. Z racji takich powiązań pomiędzy wskazanymi zjawiskami

⁸ Jej w pełni ukonstytuowana postać jest z reguły oporna na wpływy terapeutyczne. Zazwyczaj procedury wdrażane na przykład przez systemy penitencjarne, jak i te oparte na innych instytucjach, wykazują małą skuteczność naprawczą.

chciałbym w poniższym fragmencie artykułu nawiązać do psychopatologii z psychopatycznego spektrum.

Wskazany powyżej DSM-5 nie odwołuje się do psychopatii jako wydzielonej jednostki diagnostycznej, wskazuje zarazem kategorie, których elementy są jej komponentami. Blisko spokrewnione z psychopatią są zaburzenia osobowości o charakterze antyspołecznym⁹, narcystycznym i pogranicznym.

Fallon (2017) prezentuje próby deskrypcji, eksplanacji i prognostyki zachowań osób o predyspozycjach psychopatycznych oparte na współczesnych badaniach naukowych. Przy tym autor z jednej strony postrzega siebie jako pograniczny przypadek tego zaburzenia (zob. Fallon, 2017, s. 247)¹⁰, z drugiej jest neuronaukowcem o rozległym doświadczeniu i wysokim poziomie kompetencji. W książce znajdują się dowody częstego korzystania z samoobserwacji, nawiązywania do autorefleksji i wglądu, czyli czerpania z autoetnograficznych zasobów i łączenia ich z obiektywizowanymi naukowo rozważaniami. Jest to styl zbieżny z proponowanym w tym artykule.

Fallon posługuje się metaforą trójnożnego taboretu. Jego zdaniem psychopatyczne tendencje są oparte na trzech podporach:

[pierwsza to] bardzo słabe funkcjonowanie oczodołowej części kory przedczołowej oraz przedniej części płata skroniowego, w tym także ciała migdałowatego, druga to: obciążone dużym ryzykiem warianty genów, z których najbardziej znanym jest gen wojownika, trzecia wreszcie to: doświadczenie wykorzystania emocjonalnego, fizycznego lub seksualnego we wczesnym dzieciństwie (Fallon, 2017, s. 120).

Zatem pierwsza noga taboretu to obniżona aktywność wymienionych powyżej obszarów mózgu. Fallon zauważył, że jego mózg funkcjonuje podobnie jak u psychopatycznych kryminalistów. Było to dla niego zaskakujące odkrycie. Owo funkcjonalne podobieństwo polega właśnie na obniżonej aktywności specyficznych stref mózgu. To one „są zaangażowane w hamowanie, zachowania społeczne, etykę i moralność” (Fallon, 2017, s. 69).

Drugą nogą są predyspozycje genetyczne. Mężczyźni wyposażeni w tzw. gen wojownika „częściej należą do gangów. W porównaniu zaś z innymi członkami danego gangu są bardziej brutalni i dwukrotnie częściej sięgają po broń w trakcie bójki” (Fallon,

⁹ Antyspołeczne zaburzenia cechuje: „uogólniony wzorzec lekceważenia i łamania praw innych ludzi, występujący od piętnastego roku życia i przejawiający się w postaci co najmniej trzech z poniższych objawów: nieprzestrzeganie norm społecznych, nieodpowiedzialność, oszustwa, niezważanie na dobro innych, brak umiejętności planowania oraz skłonność do irytacji i agresji” (Fallon, 2017, s. 18).

¹⁰ Określa siebie paradoksalnie brzmiącym mianem psychopaty prospołecznego.

2017, s. 93). Można powiedzieć, że gen ten predysponuje do zachowań antyspołecznych¹¹. Trzecią nogą, kluczową dla pełnego rozwoju psychopatii, jest wpływ środowiska.

Zdaniem przywołanego badacza mechanizm spustowy takich zachowań psychopatycznych jak morderstwo z premedytacją lub seryjne morderstwa, jest ściśle powiązany z przemocą w środowisku rodzinnym i częstą utratą jednego lub obojga rodziców na wczesnych etapach rozwojowych. W jego przypadku wspierające środowisko rodzinne stało się szczepionką chroniącą go przed staniem się osobą agresywnie destruktywną. Jest prospołecznym psychopata, czyli kimś utrzymującym się w obszarze przydatności i akceptacji społecznej z relatywnie niskim poziomem zagrożenia dla innych, dzięki temu, że empatyczne środowisko rodzinne w kluczowych fazach rozwojowych zrównoważyło (a właściwie przeważało) biologicznie uwarunkowane predyspozycje i doprowadziło do inhibicji patologii¹².

Jeśli środowisko społeczne nie buforuje skłonności, psychopatia ma szansę osiągnąć pełnię swej formy, którą pokrótce prezentuje poniższy cytat.

Czynnik interpersonalny obejmuje powierzchowność, megalomanię i skłonność do kłamstwa, z kolei czynnik afektywny – brak wyrzutów sumienia, brak empatii i odrzucanie odpowiedzialności za własne działania. Na czynnik behawioralny składają się impulsywność, brak celów i zawodność, na czynnik antyspołeczny zaś – porywczosć, zachowania przestępcze w okresie dorastania i przeszłość kryminalna (Fallon, 2017, s. 21).

Wszystkie te współgrające czynniki tworzą osobowość i styl komunikacyjny będący antytezą tego, który Rogers uważa za facylitujący komunikację międzyludzką i międzykulturową. Psychopatia i deficyt empatii (jak zostało to już wskazane) idą w parze, a zdolność empatyzowania jest kamieniem węgielnym koncepcji Rogersa. Można by w tym momencie zamknąć rozważania, bo psychopata jako osoba wyzbyta empatii nie jest w stanie skutecznie się komunikować, wniknąć w głębsze pokłady rozumienia siebie i, co za tym idzie, innego człowieka. Sprawa niestety nie jest tak prosta i jednoznaczna. Z jednej strony empatia nie stanowi zjawiska jednowymiarowego, z drugiej psychopaci potrafią (na pewnym poziomie) wnikliwie rozumieć schematy działania ludzi, ich motywacje, pragnienia i bezwzględnie z tego korzystać w psychomanipulacji (przed którą nie powstrzymują ich wyrzuty sumienia ani inne wewnętrzne mechanizmy

¹¹ Jak każde predyspozycje, tak i te związane z zachowaniami antyspołecznymi, trudno ocenić jednoznacznie. Osoby nadzwyczaj impulsywne, agresywne i bezwzględne mogą okazać się prospołeczne, zostać wodzami, dowódcami i skutecznie eliminować członków wrogiej grupy na przykład w sytuacji konfliktu zbrojnego. Z łatwością, wraz z taką zmianą kontekstu społecznego, przeistoczą się ze złoczyńców w dobroczyńców.

¹² Autor podkreśla, że największe spustoszenie powodują najwcześniejsze, dziejące się w pierwszych miesiącach i latach życia uszkodzenia mentalne.

kontrolne). Psychopata potrafi przekonująco udawać troskę, wyrzuty sumienia oraz proces empatyzowania, co komplikuje obraz jeszcze bardziej.

Warto przypomnieć, że empatia nie jest tym samym co współczucie (choć jest z nim często mylona) oraz że nie stanowi *conditio sine qua non* współczucia. Dla prezentowanych tu rozważań istotniejsze jest jednak nie rozróżnianie empatii i współczucia, ale wskazanie jej kluczowych wymiarów, sposobów jej przejawiania się oraz konsekwencji. „Poza [...] mieszkanką rodzajów empatii dla jednostki czy dla grupy, istnieje też inna ważna różnica: między empatią emocjonalną a empatią poznawczą, znaną też pod nazwą teorii umysłu” (Fallon, 2017, s. 163). Teoria umysłu rozwija się od wczesnego dzieciństwa. To dzięki niej dziecko uczy się swoich mentalnych stanów, dostrzega pragnienia, intencje i przekonania oraz to, że inne osoby funkcjonują z jednej strony podobnie, z drugiej zaś mogą być bardzo odmienne. „Osoby dotknięte psychopatią, narcyzmem i pewnymi afektywnymi formami schizofrenii wykazują empatię poznawczą, brak im jednak empatii emocjonalnej” (Fallon, 2017, s. 164). Empatia poznawcza (umiejętność posługiwania się teorią umysłu) daje psychopacie dostęp do drugiego człowieka, do zrozumienia mechanizmów zawiadujących jego działaniem. Deficyt empatii emocjonalnej skutkuje brakiem skrupułów, wyrzutów sumienia, często także zdolności powściągnięcia zachowań impulsywnych, co odcina możliwość hamowania postępowania się dostępną (zebraną za pomocą empatii kognitywnej) wiedzą ze szkodą dla drugiego człowieka. Zręczne korzystanie z teorii umysłu czyni z psychopatów znakomitych społecznych szachistów, którzy potrafią gromadzić dużo informacji, analizować wiele opcji, wyprzedzić ruchy przeciwników i wygrywać partie. Między innymi dlatego, że... nie przeszkadzają im emocje¹³.

¹³ Dostęp do emocji, przeżywanie ich, kierowanie się uczuciami, dzielenie się nimi itd., zdaje się przejawem zdrowia psychicznego i bycia w pełni człowiekiem. Ale intensywne życie emocjonalne, wrażliwość (a szczególnie nadwrażliwość) mogą też stanowić utrudnienie, a nawet zagrożenie. Na przykład zaburzenia o charakterze lękowym, z fobiami włącznie, są dość powszechną przypadłością zakorzenioną w emocjach. Podobnie jest z depresją. Jedną z zalet bycia psychopatą jest małe prawdopodobieństwo popadania w depresję i stany lękowe. Paradoksalnie, w pewnych zakresach psychopaci mogą być uznani za zdrowszych, bo życie pozbawione lęku (szczególnie chronicznego) jest zdrowsze. Dowodzą tego badania naukowe. „Kortyzol, hormon steroidowy i zarazem główny hormon stresu, przepływa przez całe ciało, wywołuje reakcję stresową, w tym przyspieszając metabolizm cukrów, tłuszczów i białek oraz hamując działanie układu odpornościowego. Dlatego organizm funkcjonujący w chronicznym stresie w mniejszym stopniu potrafi zwalczyć chorobę. Ludzie, którzy z natury są mniej zestresowani (na przykład psychopaci) przez całe życie unikają większości chorób, ponieważ ich układ odpornościowy działa stale na wysokich obrotach. Teoretycznie więc psychopaci mogą wieść przyjemne, zdrowe i długie życie...” (Fallon, 2017, s. 237-238). Mechanizm zdaje się prawdopodobny, argumentacja przekonująca. Niektóre znane mi osoby o osobowościach ze spektrum narcystyczno-psychopatycznego wyglądają na o dwadzieścia lat młodsze niż wskazuje na to ich PESEL. Jak wynika z tekstu Fallona, może za tym stać nie tylko dbanie o siebie, prozdrowotny styl życia, korzystanie z usług chirurgii estetycznej i zabiegów oferowanych przez kosmetologię, ale także procesy hormonalne. Lektura Fallona przypomniła mi rozmowę z kierownikiem relatywnie wysokiego szczebla, który podczas spotkania wskazał na plik papierów na biurku. Powiedział mi, że dotyczą pracowników, których niebawem będzie zwalniał. Dodał, że jest do dla niego trudny proces, bardzo stresujący i że już go

Paradoksalnie psychopaci prawdopodobnie byłiby mniej skuteczni w swoich działaniach (czyli często mniej szkodliwi), gdyby byli totalnie (a nie częściowo) nieempatyczni. Gdyby nie współodczuwali i zarazem nie posiadali zdolności wnikliwego rozumienia schematów działania innych, motywujących ich pragnień, ograniczających słabości, to skuteczność psychomanipulacji spadłaby radykalnie. Tymczasem potrafią dobrze zagrać empatyczne słuchanie, zdobyć przychylność eksploatowanych przez siebie osób, kreować klimat koleżeństwa i przyjaźni. Taki styl relacyjny często prowadzi do otwierania się rozmówców. Dobrze odegrane empatyczne słuchanie staje się narzędziem budowania poczucia zaufania, bezpieczeństwa¹⁴.

Psychopaci bywają mistrzami autoprezentacji i efektywnie posługują się różnymi autoprezentacyjnymi technikami. Jedną z nich stanowi ingrაცja. Jest ona szczególnie interesująca w kontekście tych rozważań, bowiem może zostać odebrana jako empatyczna wrażliwość i zarazem być elementem interakcyjnej fasady. Ingrაცja polega na próbach zwiększenia własnej atrakcyjności w oczach drugiej osoby. Ingrაცjator w stosunku to ingrაცjowanego stosuje zazwyczaj trzy typy taktyk: podwyższanie samooceny (osiągane za pomocą schlebiania i komplementowania), konformizm (np. ingrაცjator udaje, że podziela istotne opinie z ingrაცjonowanym) i pozytywną autoprezentację (ukazywanie swoich pozytywów i bagatelizowaniu negatywów)¹⁵. Ingrაცjatorzy potrafią także zręcznie korzystać z wyświadczenia przysług w celu wzbudzenia sympatii, która zwiększa prawdopodobieństwo odwzajemnienia przysługi (choć sama przysługa może być formą manipulacji) (Colman, 2009, s. 275-276). Zręcznie stosowana przez psychopatów ingrაცja może łudząco przypominać techniki używane przez Rogersa.

odchorowuje od długiego czasu. Nie mogłem pozbyć się wrażenia niespójności. Mówił o tym, jak stresujące jest jego położenie, a ja widziałem świetnie wyglądającego, wyluzowanego pięćdziesięciolatka (który faktycznie był dwadzieścia lat starszy). Nie udało mi się dostrzec żadnego symptomu zestresowania. Zarazem ta osoba (jeśli polegać na mojej diagnostyce i przyjąć, że moje spostrzeżenia nie są pokłosiem projekcji lub innego błędu) była reprezentantem spektrum narcystyczno-psychopatycznego o wysokim stopniu skuteczności działania społecznego. Wydaje się też, że porównanie psychopatów do szachistów jest dobrą ilustracją. Zdarzało się, iż znane mi osoby o tendencjach narcystyczno-psychopatycznych mówiły o sobie jako o skutecznych szachistach, nadzwyczaj trafnie przewidujących i uprzedzających ruchy przeciwników. Ze sporą dozą zadowolenia informowały jak szybko orientują się kto jest kim (pionek czy figura) na życiowej szachownicy. Błyskawicznie i trafnie kalkulowały przydatność inicjowania i podtrzymywania interakcji.

¹⁴ A takie warunki sprzyjają udostępnianiu informacji o sobie, łącznie z tymi osobistymi lub wręcz sekretnymi. Osoby ze spektrum narcystyczno-psychopatycznego potrafią wywrzeć pozytywne pierwsze wrażenie, wręcz oczarować i uwieść. Słuchanemu zdaje się, że są empatyczne, a po niewczasie okazuje się, iż zetknął się ze sztuką pozwalającą zebrać informacje na jego temat, a następnie przeciwko niemu je wykorzystać.

¹⁵ Łac. *in + gratia* 'łaska', zob.: Ingrაცja. Definicje, <http://autoprezentacja.mozello.pl/taktyki-2/asertywne-taktyki/ingrაცja/>, data dostępu: 2018 04 12; Chlewiński Dżdzisław, 1985, Ingrაცja jako technika manipulacji obrazem siebie, *Seminare. Poszukiwania naukowe, Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego*, 7, s. 29-37, <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-91454dbc-cc8e-43cc-9696-5108a2ab1d76>, data dostępu: 2018 04 17.

Empatyczne słuchanie samo w sobie powoduje wzrost atrakcyjności słuchającego w oczach wysłuchiwanym. Wysłuchani odczuwają ulgę, wdzięczność i świadomie lub nie mogą poczuwać się do odwzajemnienia. Empatyczne odzwierciedlanie uczuć amplifikuje ten proces. Zawieszenie osądu, bezwzględne poszanowanie może być utożsamione z konformizowaniem z prezentowanymi opiniami. Jeśli nie pojawia się otwarta krytyka, a zamiast niej dominuje akceptacja, obserwator łatwo może uznać tego typu zachowanie za przejaw konformizmu. Zachowania takie mogą doprowadzić do zatarcia granic między repertuarem zachowań psychopatycznych, ingracją i rogersowskim stylem komunikacyjnym. Być może najistotniejsze rozróżnienie sprowadza się do motywacji. Jeśli jednak uznać, że rogersowski psychoterapeuta posługuje się wskazanymi technikami po to, by między innymi zarabiać pieniądze, to sprawa ulega dalszemu zagmatwaniu.

Jak się mają psychopatyczne predyspozycje do dialogu, konfliktów i innych procesów międzykulturowych? Im wyższy poziom psychopatii, tym większe prawdopodobieństwo afiliacji z takimi cechami, jak okrucieństwo, chciwość, prowokowanie chaosu i przemocy (z wojną włącznie) w celu sięgania po egoistyczne gratyfikacje. Współcześnie, w czasach prób podejmowania międzykulturowych porozumień i współpracy, zdaje się, że osobowości psychopatyczne nie są faworyzowane. Dialog międzykulturowy jest raczej facylitowany przez inne style charakterów i postawy. Rzecz w tym, że psychopaci bywają mistrzami autopromocji. Potrafią bezwzględnie konkurować o eksponowane stanowiska, które mają wpływ na ludzkie losy. Jeśli przyjąć, że psychopaci stanowią około 2 proc. populacji i jest to wskaźnik nieczuły na różnice rasowe i kulturowe, to nie sposób uniknąć kontaktu z tego typu ludźmi i ustrzec się przed ich manipulacjami. Mogą zatem prezentować się jako wybitni międzykulturowi moderatorzy, mediatorzy, wyśmienicie maskować deficyty emocjonalnej empatii, sprawiać wrażenie kompetentnych, troskliwych i wrażliwych, a w kluczowych sytuacjach podejmować działania *sensu stricto* egoistyczne, szkodzące innym. Moderacja komunikacji międzyludzkiej i międzykulturowej jest dla nich potencjalnym polem bezwzględnej eksploatacji, a nawet destrukcji. Nadal nie istnieją sprawne systemy zabezpieczające przed destrukcyjnymi wpływami wynikającymi z psychopatii. Dotąd żaden znany mi system społeczny nie stworzył procedur wykluczających takie style charakterologiczne z pozycji decydenckich najwyższych szczebli. Zarazem w pełni ukonstytuowany syndrom psychopatyczny (w każdym kontekście kulturowym) uniemożliwia autentyczne, etyczne i moralne praktykowanie rogersowskiego paradygmatu komunikacyjnego.

Międzykulturowe limitacje

Rogers (1993) obstawał przy swoich ustaleniach. Pozostał optymistą w kwestiach rozwiązywania konfliktów oraz budowania międzykulturowych porozumień. Podstawą jego optymizmu było między innymi założenie, że jeśli kulturowe różnice zostaną otwarcie wskazane i wyjaśnione, prawdziwe ja ujawnione, to dojdzie do spotkania międzyludzkiego pomimo zróżnicowania kulturowego. Zakładał, że wnikliwe obserwacje i wrażliwe budowanie relacji są szansą na transcendencję wpływów i ograniczeń kulturowych. Uważał, że gatunek ludzki łączy egzystencjalne nieuchronności, radości i rozterki, farsy i tragedie. Odmienności skryptów kulturowych nie są tak głębokie, jak podobieństwa wynikające z natury ludzkiej.

Czy Rogers miał rację w tym względzie? Antropologia kulturowa i dyscypliny pokrewne dostarczają informacji, które wskazują, że ludzie są w sporej mierze kontrolowani przez swoje kultury. Decydują one o tym, jak postrzegany jest świat, jakie działania są podejmowane, jaki uprawia się styl komunikacyjny (Zaharna, 1995). Ukontentowanie bądź stan napięcia i dyskomfortu są również uzależnione od kulturowej definicji dobrostanu, dystresu, od systemu wartości i hierarchii celów. W krytyce Rogersa pojawia się zarzut skupiania się na tu i teraz i ignorowania zewnętrznych, społecznych wpływów i ograniczeń. Wskazuje się, że jego sposób myślenia jest zakotwiczony w kulturze Zachodu, a uniwersalistyczne aspiracje są artefaktem. Na przykład Rogers podkreślał, że samorealizacja, rozwój osobisty to czynniki niezbędne w osiągnięciu mentalnego dobrostanu. A przecież emfaza indywidualizmu jest typowa dla społeczeństw euro-amerykańskich. Istnieją kultury, w których ważniejsza jest realizacja dążeń grupowych niż osobistych (MacDougall, 2002). W wielu krajach azjatyckich istotne decyzje nie są kwestią indywidualnego wyboru, w proces ten są zaangażowani najbliżsi krewni. Samodzielność jest w tym przypadku sprzeczna z kulturą i w większości okoliczności nie będzie cenionym sposobem działania. Amerykański badacz zaś nie akcentował potrzeby włączenia w terapię ważnej w danej kulturze sieci wsparcia. Skupiał się na indywidualnej pracy z klientem.

Jednakże w wielu przypadkach nie można lekceważyć kulturowego wymogu współpracy z rodziną, a nawet społecznością. Podkreślana przez niego kongruencja, autentyczność¹⁶ także może być zrelatywizowana kulturowo. Nie we wszystkich kulturach

¹⁶ Warto pamiętać, że Rogers uznał totalną kongruencję interpersonalną za „figurę niemożliwą”. Możemy tylko zbliżyć się do niej, ale w pełni jej nie osiągniemy z wielu względów. Niemodyfikowana w żaden sposób przejrzystość mogłaby być destruktywna. Codziennosc wymaga sporej inkongruencji (*incongruence*). Trzeba zakładać maski, ukrywać myśli i emocje. Socjalizacja w sporej mierze jest procesem uczenia się inkongruencji. Przejrzystość jako sposób bycia względem siebie i innych nie jest wcale łatwo dostępna, a dla niektórych, jak pokazują wcześniejsze rozważania, niedostępna.

subiektywne doświadczenia i wgląd są wysoko cenionymi stanami¹⁷. Empatyczne zrozumienie (wejście w osobisty świat drugiego człowieka) może być postrzegane jako inwazja i arogancja przez ludzi z kultur, w których zachowanie rezerwy, dystansu jest istotnym elementem interakcji z obcą osobą (Lustig, Koester, 1993). A przecież empatyczne zrozumienie jest niezwykłym, centralnym elementem opisanego stylu komunikacyjnego. Dystans i rezerwa są jego antytezą. Badania przeprowadzone wśród azjatyckich studentów wykazały, że postrzegali terapeutę jako bardziej empatycznego wtedy, kiedy brał pod uwagę rodzinne i społeczne wpływy niż kiedy skupiał się na ich osobistych emocjach i indywidualnych eksploracjach (MacDougall, 2002). Pokazuje to, że nawet jeśli empatyzowanie jest potrzebne, to nie zawsze jest trafnie aplikowane. Nieco z przekąsem można stwierdzić, że empatyczna niedyrektywność nie w każdej kulturze jest mile widziana. Indianie amerykańscy, Azjaci, Afroamerykanie czy Amerykanie latynoskiego pochodzenia mogą preferować dyrektywną formę terapii (Martin, Nakayama, 2010). Nie tylko osobom z zaburzeniami psychicznymi zdarza się odebrać niedyrektywność jako frustrującą, nieproduktywną, świadczącą o braku zaangażowania i chęci niesienia pomocy¹⁸ (Lustig, Koester, 1993). Niektórzy klienci mogą nie chcieć wyrażać emocji albo doświadczyć ich odzwierciedlenia. Powściągliwość w ekspresji emocjonalnej i zdolność znoszenia cierpienia w ciszy i samotności jest realną i pełnoprawną alternatywą.

Poszukując uniwersalnych technik ułatwiających międzykulturową komunikację, redukcję napięć i konstruktywne rozwiązywanie konfliktów, łatwo można zapomnieć, że osoby bardzo wrażliwe, zręcznie posługujące się empatią kognitywną i afektywną, zazwyczaj nabywają tego typu kompetencje w najbliższym otoczeniu na wczesnych etapach rozwojowych. Wynika z tego, że korzenie empatii wrastają (zazwyczaj) w grupę pierwotną, która ma określony charakter kulturowy. Mała grupa, nacechowana bliskością relacyjną, jest potencjalnie znakomitym środowiskiem do nabywania miękkich

¹⁷ Samoświadomość to predyspozycja mentalna tak dalece rozwinięta tylko przez człowieka. Jest jego unikalną cechą. Zarazem może zostać uznana za jego przekleństwo. Wyprowadza egzystencję z błogostanu, jakim jest brak samoświadomości, wzbudza niepokój, wewnętrzne rozterki, lęki i kryzysy (May, 1973, s. 84-87).

¹⁸ Niedyrektywne spotkanie terapeutyczne bywa ryzykowne, nawet kiedy jego uczestnicy przynależą do tej samej kultury, o czym przekonałem się uprawiając zawodowo psychoterapię. Podczas jednej z prowadzonych przeze mnie sesji klientka nawiązała do wcześniejszych doświadczeń. Wspominała życiowy kryzys. Znalazła się wtedy w tak trudnej sytuacji, że skorzystała ze wsparcia psychologa. Znałem terapeutę, z którym spotykała się, i wiedziałem, że jego ramą odniesienia jest podejście rogersowskie. Jej retrospekcje okazały się ilustracją terapeutycznego fiaska. Twierdziła, że obok niej siedział wtedy i uważnie słuchał ktoś, kogo reakcje zupełnie nie spełniały jej oczekiwań. Dostrzegala bezradność w kimś, po kim spodziewała się konkretnej, szybkiej i skutecznej interwencji. Liczyła na hospitalizację i pomoc farmakologiczną. Doświadczenie empatycznego słuchania wywoływało u niej frustrację i poczucie zawodu. Oceniała terapeutę jako niekompetentnego. Ja zaś postrzegałem krytykowanego psychologa jako bardzo kompetentnego. Relacja klientki wzbudziła we mnie pokorę względem złożoności interakcji międzyludzkich, szczególnie tych dziejących się w procesie psychoterapii. Uświadomiła mi, że możliwy jest drastyczny rozdźwięk pomiędzy intencją terapeuty a odczuciem klienta.

umiejętności interpersonalnych, ale zarazem ogranicza ich zakres z powodu specyficznego zakorzenienia kulturowego. Jej członkowie mogą z łatwością dostrzegać subtelne sygnały i reagować na nie, gdy są one wysyłane przez swoich, ale mechanizm ten może zawieść w przypadku obcych. Zdaniem Judith Martin i Thomasa Nakayamy (2010) empatia, jak inne techniki komunikacyjne, jest (powtórzmy raz jeszcze) zakotwiczona w specyficznej kulturze. Według nich nie jesteśmy w stanie zobaczyć świata oczami innego człowieka bez wiedzy dotyczącej jego życiowej ścieżki. „Empatia nie jest w stanie przekroczyć kulturowych ograniczeń, nie ma magicznej mocy pokonywania różnic wynikających z osobowości i pochodzenia” (Martin, Nakayama, 2010, s. 319). Przyjmując taki punkt widzenia łatwo podważyć kluczowe założenie Rogersa mówiące o tym, że empatia jest głównym i uniwersalnym narzędziem budowania porozumienia międzykulturowego.

David Augsburger, bardziej optymistycznie myśli o empatyzowaniu, zarazem wprowadzając rozróżnienie na empatię i interpatię¹⁹. Ta druga jest w pewnym sensie bardziej zaawansowana (*advanced*) od pierwszej:

Empatia jest intencjonalną odpowiedzią na uczucia innej osoby, opartą na dostrzeganej różnicy pomiędzy obserwowującym i obserwowanym. W empatii, czyli w procesie współodczuwania (*feeling with*) z drugą osobą, osiąganym dzięki uważnemu słuchaniu, projekcyjnej identyfikacji i aktywnej imaginacji, dochodzi do przetransponowania świadomego doświadczenia jednej osoby w świadomość drugiej. **Moje doświadczenie jest ramą, twój ból jest obrazem** [...] interpatia jest intencjonalnym, kognitywnym i afektywnym wyobrażeniem myśli i emocji kogoś w pełni oddzielonego, odseparowanego. Wyobrażenia dotyczą innego rzeczywistego świata – innej kultury, światopoglądu i epistemologii. W interpatii proces rozumienia i współodczuwania (*feeling with*) wymaga, by tymczasowo wierzyć w to, w co wierzy ktoś inny, widzieć to, co ta osoba widzi, cenić to, co ta osoba ceni. **Twoje doświadczenie staje się i ramą, i obrazem** (Augsburger, 2014, s. 16; tłumaczenie własne, podkr. oryg.).

Zdaniem Augsburgera interpatyczne przekraczanie granic jest ryzykowne, oznacza bowiem wejście w zupełnie inny świat, kontrastujący ze znanym, stanowiący wyzwanie dla podstawowych założeń i znaczeń. W praktykowaniu interpatii potrzebna jest chęć wyjścia poza zaabsorbowanie samym sobą²⁰. Wydaje się, że interpatia różni się od rozumianej po rogersowsku empatii między innymi tym, że czasowo znika dystans

¹⁹ Augsburger nawiązuje także do sympatii (rozdzielając ją od empatii i interpatii), którą określa jako: „afektywną reakcję na uczucia innej osoby doświadczaną na podstawie dostrzeganego podobieństwa, solidarności pomiędzy obserwatorem i obserwowanym. W sympatii proces współodczuwania (*feeling with*) jest zogniskowany na uświadamianiu sobie własnego przeżycia podobnych zdarzeń lub cierpienia. **Moje doświadczenie jest i ramą i obrazem**” (Augsburger, 2014, s. 16).

²⁰ A to znów przypomina, że jest to sposób bycia nieosiągalny dla osoby narcystycznej i psychopatycznej.

międzyosobowy²¹. Interpatyzujący świadomie podejmuje próbę chwilowego stania się kimś innym, przejęcia jego tożsamości i świadomości. Tego typu mentalne zabiegi zdają się zbliżać do procesów psychotycznych.

Innym terminem, który można spotkać w literaturze, jest transpekcja (transpection). Martin i Nakayama (2010) napisali, że osiągnąć stan transpekcji, to widzieć świat tak, jak go widzi inna osoba. Wiąże się to z uczeniem się innego systemu wierzeń, założeń, perspektyw i reakcji emocjonalnych. Stan ten nie jest łatwy do osiągnięcia, wymaga zbierania doświadczeń, informacji i korzystania z nich w refleksyjny sposób (Martin, Nakayama, 2010, s. 320).

Istnieje wiele czynników blokujących sympatię, empatię, interpatię czy transpekcję. Chcę w tym momencie wskazać jeden z nich – antypatię. Antypatyczne podejście do drugiego człowieka zazwyczaj wyklucza podejście empatyczne. Kiedy darzymy kogoś sympatią, wtedy łatwiej jest nam słuchać jego wypowiedzi, przyjmować jego perspektywę. To może być proces naturalny, spontaniczny. Jest nadzwyczaj trudno słuchać empatycznie osoby wzbudzające awersję. Czynnikiem aktywizującym taki stan emocjonalny mogą być różnice między partnerami interakcji. Podczas spotkań międzykulturowych łatwo o antypatię, bo odmienności bywają kolosalne. Inni inaczej wyglądają, inaczej pachną, patrzą, siedzą, jedzą, inaczej żyją. Z łatwością mogą aktywizować trudne do przełamania reakcje, takie jak: niechęć, unikanie, zniesmaczenie wręcz antypatię.

Na zakończenie spójrzmy na jeszcze inne różnice sprawiające, że spotkania międzykulturowe mogą nie być łatwe²². Pamiętajmy jednak, że wskazane są tu pewne generalne tendencje. Euro-amerykanie preferują otwartość w komunikacji. Od rozmówcy dość często oczekują mówienia wprost, choćby to wywoływało negatywne emocje, dyskomfort u odbiorcy. Sytuacja odwrotna – pośrednie informowanie – jest o wiele częściej negatywnie postrzegana. Uznaje się ją za objaw nieszczerości. W krajach azjatyckich takich, jak Japonia, Korea, Tajlandia lub Chiny inaczej rozumie się zachowanie twarzy i utrzymanie harmonii podczas interakcji. Konfrontacja, wyrażenie złości itd. mogłyby mieć katastrofalne skutki relacyjne (Martin, Nakayama 2010). Filipińczykom nie wypada wprost odmówić czyimś prośbom, dlatego mogą wyrazić na nie zgodę (ulegając swojej kulturowej konwencji), zarazem nie mając rzeczywistej intencji ich spełnienia. Wypowiedziana deklaracja jest tylko figurą retoryczną. Europejczyk czuje się w takiej sytuacji zaskoczony i sfrustrowany (Lustig, Koester, 1993, s. 123).

²¹ As if – to termin używany przez Rogersa dla podkreślania braku fuzji, zaniku indywidualnej tożsamości.

²² Banalnym czynnikiem utrudniającym międzykulturowe zrozumienie jest bariera językowa. Jest to jednak przeszkoda ogromna. Podejmowane przez mnie próby uprawiania diagnostyki psychologicznej i psychoterapii w obcym języku lub z udziałem tłumacza okazywały się być nie lada wyzwaniem. Zagadnienie to jest tak złożone i rozległe, że nie będzie podjęte w ramach tego artykułu.

Rogers podkreślał znaczenie tu i teraz, twarzą w twarz. W jego podejściu akcentowane jest dostrajanie, które dzieje się w bezpośrednim kontakcie. Pojawiające się podczas niego unikalne jakości relacyjne, to potencjalnie okazje do zmian schematów myślenia i działania. Użyteczna jest tu metafora korektora współpracującego ze stereofonicznym odtwarzaczem – słuchacz, przemieszczając suwaki, modyfikuje odtwarzane dźwięki tak, by ich odsłuch był najlepszy albo najbardziej mu odpowiadający. Najbardziej odpowiadający nie jest tożsamy z najlepszy. Niektórym słuchaczom odpowiadają przesłania przez innych uznane za niepożądane zniekształcenia. Subiektywizm wrażeń odgrywa w tej kwestii istotną rolę. W procesie terapeutycznym margines subiektywizmu jest także bardzo szeroki. W kontekście tych rozważań najważniejsze jest to, że korektor najskuteczniej modyfikuje tu i teraz i robi to własnoręcznie (a nie przy pomocy pośredników). Takie działanie bywa odbierane jako niestosowne. Tak dzieje się w kulturach, w których informacje nie zawsze są przekazywane twarzą w twarz. Przykładem jest Swaziland, gdzie korzysta się z pośredników w procesie rozwiązywania konfliktów (Lustig, Koester, 1993, s. 124).

Autoetnograficzne zakończenie

Wykonując zawód psychologa klinicznego/psychoterapeuty zastanawiałem się w jaki sposób i na ile skutecznie mogę pomagać ludziom. Dylematy z tym związane nasilały trudności wynikające z różnic kulturowych. Obecnie jestem zdecydowanie bardziej świadomy czynników społecznych i kulturowych wpływających na przebieg interakcji. O wiele bardziej sympatyzuję z podejściem socjo-psychologicznym. Zajęcia ze studentami, między innymi obcokrajowcami, uświadomiły mi zakres różnicowań niegdyś przeze mnie niedocenianych, minimalizowanych czy wręcz ignorowanych. Skumulowane doświadczenia lat funkcjonowania w wielokulturowych społeczeństwach, lektur teoretycznych i dyskusji uwrażliwiły mnie na wszechobecny i bardzo wpływowy kontekst kulturowy. Wymusiły refleksje na temat niegdyś spotkań terapeutycznych. Gdybym wrócił do terapii z klientami o zróżnicowanych afiliacjach kulturowych, prawdopodobnie więcej czasu poświęciłbym na zdobycie informacji o ich specyfice²³. Nie mam niegdyś pewności, że podejście Rogersa jest w stanie przełamać bariery, otwierać kanały swobodnego przepływu kulturowych różnorodności. Zarazem nadal wydaje się, że stwarza ku temu warunki dogodne albo najlepsze z dostępnych. Ludziom

²³ Paradoksalnie takie podejście jest również ryzykowne, bowiem opisy określonej kultury mogą być błędne, obciążone metodologicznymi uchybieniami i stereotypami. Na dodatek próby opisanie jakiegokolwiek kultury, subkultury, populacji dzieją się kosztem spływania lub zatracania różnic indywidualnych. Rogers podkreślał idiosynkretyczny charakter istoty ludzkiej, odnajdywanie tego, co niepowtarzalne w sobie i innych było dla niego jednym z najważniejszych celów.

nie udało się jak dotąd wypracować innych sposobów wzajemnego zrozumienia, jak te oparte na żmudnym, energochłonnym procesie empatycznego i interpatycznego współbycia. Być może kiedyś pojawią się sposoby, wyrafinowane techniki, może nawet powstaną urządzenia²⁴, które będą zdolne do przesyłania informacji koniecznych do wytworzenia pełnego, wzajemnego zrozumienia. Póki co jesteśmy zdani na wzajemne, wrażliwe słuchanie.

Mimo świadomości złożoności komunikacji uwikłanej w różnice rasowe, religijne, polityczne itd. nadal jestem umiarkowanie optymistyczny i zakładam, że styl interpersonalnych spotkań jest warunkiem budowania międzykulturowego wzajemnego zrozumienia, psychicznego wsparcia i każdej próby bliższego, koncyliacyjnego kontaktu międzyludzkiego. Styl ten powinien bazować na wzajemnym szacunku, uważnym wsłuchaniu we własne myśli i emocje oraz empatycznym nastawieniu do komunikatów nadawanych przez innych, ostrożności w osądach, wysokiej refleksyjności, akceptacji inności i umiejętności relatywizacji poglądów, tolerancji ambiwalencji, wyjściu poza etnocentryzm, narcyzm.

Współcześnie dość często uznaje się za istotne dostosowanie podejścia terapeutycznego (techniki terapeutycznej, stylu budowania relacji i wspierania), strategii mediacyjnej do unikalnych potrzeb danego klienta, a kluczem do tego również zdaje się być sensytywna eksploracja psychicznego uniwersum bliźniego. Wydaje się to możliwe w klimacie konwersacyjnym o niskiej obronności i wysokim poziomie empatii i interpatii. Wtedy powstają okoliczności do zapoznania się z najbardziej subtelными aspektami egzystencji innej istoty ludzkiej. Podczas takiego spotkania można zgłębić i zrozumieć najbardziej nietypowe interpretacje świata. To sposób na zrozumienie innego, który w pewnym sensie jest zawsze dewiantem, bo w wewnętrznym świecie, mniej lub bardziej, zbacza z mojej ścieżki, odbiega od tego, co normalne i oczywiste dla mnie, niekiedy dosłownie dokonuje perwersji – odwraca mój porządek rzeczy, stawia moją, oczywistą codzienność na głowie, co często wywołuje poczucie zagubienia, oburzenia i odrzucenia.

Puenta

Puenta powinna być dowcipna, celna, może zaskoczyć lub wręcz odwrócić wcześniejsze sformułowania użyte w wypowiedzi, tekście itp. Rygor artykułu naukowego nie ceni dowcipu, nakazuje by wątki układać w konsekwentną, spójną całość, w której brak

²⁴ Mam na myśli urządzenia przesyłające interpersonalnie dane w sposób, który obecnie jest jeszcze niemożliwy i mieści się w obrębie rozważań typu *fiction* a nie *science*. Postępy w neuronauce stanowią dobrą pożywkę do rozważań o nowych (ilościowo i jakościowo) sposobach komunikacji, które przekraczają współczesne ograniczenia. Jednym z wielu naukowych źródeł tego typu informacji jest książka Davida Eaglemana zatytułowana *Mózg. Opowieść o nas* (2018).

miejsca na zaskoczenie, odwrócenie wcześniej tworzonego porządku. Pozwolę sobie jednak na odrobinę ryzyka i namiastkę puenty. Nawiążę do założenia, że każde spotkanie międzyludzkie jest spotkaniem międzykulturowym (Patterson, 1996). Zróżnicowania międzyosobowe w obrębie homogenicznej kultury mogą przerastać rozbieżności i kontrasty odmiennych ras, religii i etnicznych przynależności. Nie ma jak dotąd lepszej recepty na próby porozumienia się z kimkolwiek, jak okazanie szacunku, stosowna kongruencja i podjęcie wysiłków zmierzających do empatycznego zrozumienia. Próby opracowywania coraz to nowych podejść bazujących na założeniu, że ludzie z różnych stron świata są od siebie bardziej różni niż podobni, generują mnogość technik ignorujących lub kamuflujących fakt, że najważniejsze jest porozumienie oparte na wytworzeniu empatycznej relacji międzyludzkiej, bo właśnie ona daje szansę doznania poczucia bliskości, współycia i podobieństwa, które łączy, a nie dzieli. A to jest kwintesencją koncepcji Rogersa.

Bibliografia

- Augsburger, D. (2014). *Interpathy Re-envisioned: Reflecting on Observed Practice of Mutuality by Counselors who Muddle along Cultural Boundaries or are Thrown into a Wholly Strange Location*. *Reflective Practice: Formation and Supervision in Ministry* [dostęp 11.04.2018]. Dostępny w Internecie <http://journals.sfu.ca/rpfs/index.php/rpfs/article/view/File/320/314>.
- Banaszak, E., Florkowski, R. (2014a). Rogerian style of interpersonal communication. Why it is not so simple?. *International Journal of Speech & Language Pathology and Audiology* 2(1), 40-50.
- Banaszak, E., Florkowski, R. (2014b). Od konfliktu do współpracy. Rogeriański styl facylitacji konfliktów oraz kilka przeszkód w jego implementacji. W: M. Plucińska (red.), *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym* (s. 237-248). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Chlewiński, Z. (1985). Ingracjacja jako technika manipulacji obrazem siebie. *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 7, 29-37 [dostęp 17.04.2018]. Dostępny w Internecie <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-91454dbc-cc8e-43ec9696-5108a2ab1d76>.
- Colman, A. (2009). *Słownik psychologii*. Warszawa: PWN.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (2013). American Psychiatric Publishin.
- Eagleman, D. (2018). *Mózg. Opowieść o nas*. Tłum. A. Wojciechowski. Poznań: Zysk i S-ka.
- Fallon, J. (2017). *Mózg psychopaty. Intrygujące spojrzenie na ciemną stronę umysłu*. Tłum. A. Sawicka – Chrapkowicz. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Farber, B. A., Doolin, E. M. (2011). Psychotherapy. *American Psychological Association* 48(1), 58-64 [dostęp: 12.04.2016]. Dostępny w Internecie <http://psycnet.apa.org/journals/pst/48/1/>.
- Florkowski, R. (2017). Person-Centered Approach and Rehabilitation. Case of Power Struggle Between Paradigms: Medical vs Rogerian. W: E. Silva, C. Pais, & L. S. Pais (eds.), *Teaching Crossroads: 12th IPB Erasmus Week* (s. 81-98). Bragança: Instituto Politecnico de Bragança.
- Frankl, V. E. (1970). *Psychotherapy and Existentialism. Selected papers on logotherapy*. London: Souvenir Press Ltd.
- Ingracjacja. Definicje. [dostęp: 12.04.2018]. Dostępny w Internecie: <http://autoprezentacja.mozello.pl/taktyki-2/asertywne-taktyki/ingracjacja/>.
- Kacperczyk, A. (2014). Autoetnografia – technika, metoda, nowy paradygmat? O metodologicznym statusie autoetnografii. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 10(3), 32-74 [dostęp 15.06.2018]. Dostępny w Internecie: www.przegladsocjologiijakosciowej.org.
- Kirschenbaum, H., Land Henderson, V. (eds.) (1989a). *Carl Rogers: Dialogs. Conversations with Martin Buber, Paul Tillich, B. F. Skinner, Gregory Bateson, Michael Polanyi, Rollo May and Others*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Kirschenbaum, H., Land Henderson, V. (eds.) (1989b). *Carl Rogers Reader*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Lustig, M. W., Koester, J. (1993). *Intercultural Competence. Interpersonal Communication Across Cultures*. New York: Harpercollins College Div.
- MacDougall, C. (2002). Rogers's Person-Centered Approach: Consideration for Use in Multicultural Counseling. *Journal of Humanistic Psychology* 42(2), 48-65.
- Martin, J. N., Nakayama, T. K. (2010). *Intercultural Communication in Context*. New York: McGraw-Hill Higher Education.
- May, R. (1973). *Man's search for himself*. New York: W. W. Norton & Co.
- May, R. (1995). *O istocie człowieka. Szkice z psychologii egzystencjalnej*. Tłum. M. Moryń, Z. Wiese. Poznań: Rebis.
- Moriguchi, Y., Decety, J., Ohnishi, T., Maeda, M., Mori, T., Nemoto, K., Matsuda, H., i Komaki, G. (2007). Empathy and Judging Other's Pain: An fMRI Study of Alexithymia. *Cerebral Cortex* 17(9), 2223-2234 [dostęp 06.09.2016]. Dostępny w Internecie <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17150987>.
- Patterson, C. H. (1996). Multicultural Counseling: from Diversity to Universality. *Journal of Counseling and Development*, 74, 227-231 [dostęp 22. 09. 2018]. Dostępny w Internecie <http://s16138924.onlinehome-server.com/students/courses/sc606/DO-WE-NEED-MULTICULTURAL-COUNSELING-COMPETENCIES.pdf>.

- Rasoal, Ch., Eklund, J., i Hansen, E. M. (2011). Toward a conceptualization of ethnocultural empathy. *Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology* 5(1), 1-13.
- Rogers, C. R. (1969). *Freedom to learn*. Columbus: Charles E. Merrill Publishing Company.
- Rogers, C. R. (1993). *On becoming a Person. A Therapist's View of psychotherapy*. London: Constable and Company Ltd.
- Rogers, C. R., Stevens, B. (1994). *Person to Person. The Problem of Being Human*. London: Souvenir Press (Educational & Academic) Ltd.
- Scollon, R., Wong Scollon, S. (1999). *Intercultural Communication. A Discourse Approach*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Zaharna, R. S. (1995). Understanding Cultural Preferences of Arab Communication Patterns. *Public Relations Review* 21(3), 241-255.

Cytowanie:

- Florkowski Robert (2018) *Paradygmat Carla Ransoma Rogersa w międzykulturowej perspektywie*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 148-169 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Grzegorz Wiktorowski
Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu
<https://orcid.org/0000-0002-3298-986>

Strategie zarządzania czystością seksualną na przykładzie amerykańskiego ewangelikalnego poradnika dla adolescentów. Studium przypadku¹

Abstrakt

Celem artykułu jest ukazanie strategii dyskursywnych stosowanych w poradniku o randkowaniu i seksualności dla adolescentów, pisanym z perspektywy ewangelikalnej, a zatem religijnej. Stosując specyficzny tryb uzasadniania i argumentacji oraz określone środki retoryczne jako środki perswazyjne, autorzy kreują narrację, która ma zachęcić dorastającą młodzież do powstrzymania się od podjęcia aktywności seksualnej i zachowania czystości do dnia swojego ślubu. Tę ostatnią kategorię definiują w kilku istotnych aspektach, które możemy określić jako moralno-etyczne, sakralne, psychologiczne oraz terapeutyczne, odsyłające do kontekstów medykaliżujących postawy i moralność. Analiza materiału pozwala zrozumieć kształtowanie się religijnego uniwersum poznawczego oraz modeli przyczynowych, do których się odwołuje. Umożliwia to budowanie w praktyczny sposób strategii edukacyjnych i komunikacyjnych ze wspólnotami religijnymi, co jest niezwykle istotne w pluralistycznym i demokratycznym społeczeństwie.

Słowa kluczowe

czystość (seksualna), ewangelikalizm, poradnik dla adolescentów, seksualność

Sexual Purity Management Strategies on the Example of American Evangelical Adolescent Guide. Case Study

Abstract

The aim of the article is to show the discursive strategies used in the guide on dating and sexuality for adolescents written from evangelical perspectives and, therefore, religious ones. Applying a specific mode of justification and argumentation as well as specific rhetorical means as persuasive means, the authors create a narrative to encourage adolescent youth to refrain from taking sexual activity and maintaining purity until their wedding day. This last category is defined in several important aspects, which can be described as moral-ethical, sacral, psychological and therapeutic, which refer to the contexts that medicalized attitudes and morals. The analysis of the material allows to understand the formation of the religious cognitive universe and the causal models to which it refers. This allows to construct

¹ Publikacja zrealizowana w ramach działalności statutowej Uniwersytetu Medycznego im. Piastów Śląskich we Wrocławiu, program ST-961.

educational and communication strategies with religious communities in a practical way, which is extremely important in a pluralistic and democratic society.

Keywords

adolescent guide(book), Evangelicalism, [sexual] purity, sexuality

Seks ma charakter progresywny.
Każdy ruch fizyczny, jaki wykonujesz,
prowadzi cię bliżej do współżycia seksualnego.
Barry St. Clair i Bill Jones, *Seks. Jak wykorzystać go najlepiej?*

Zagadnienia wstępne

Przymiotnik „ewangeliczny” (ang. *evangelical*) posiada liczne odniesienia semantyczne w historii chrześcijaństwa. Jednakże przede wszystkim nawiązuje do Ewangelii lub poselstwa o niej. To ostatnie pojęcie ma oznaczać ‘dobrą nowinę’ lub ‘dobrą wiadomość’. Termin został podjęty przez reformację protestancką, a wskazywać miał na zakorzenienie nowej tradycji chrześcijańskiej właśnie w Ewangelii. Jak wskazuje teolog ewangelikalny (baptystyczny) Robert E. Olson: „Słowo *ewangelicki* w nazwie Kościoła wskazuje, że jest on protestancki i potwierdza Dobrą Nowinę Ewangelii”² (2003, s. 637). Podkreśla tym samym to, co dla protestantyzmu ewangelikalnego fundamentalne, to znaczy odwołanie się w kwestiach wiary i „chrześcijańskiego życia” do tekstu biblijnego. Ewangelikalizm nie posiada żadnego innego normatywnego źródła prócz Pisma Świętego w kanonie protestanckim. Można stwierdzić, że całe religijne życie wyznawców orientuje się lub jest związane z tekstem Biblii. Widać to również w symbolach (*credo*) licznych denominacji ewangelikalnych, w których w punkcie pierwszym mieści się wyznanie wiary („Wierzymy...”) w autorytet Biblii, a w symbolach fundamentalistycznych³ także w jej nieomyślność w kwestiach wiary i życia religijnego, zaś w praktyce również w wymiarach niereligijnych (np. kosmogeneza, antropogeneza czy historia). Wszelka refleksja, niezależnie od zagadnienia, zostaje „zhegemonizowana” przez

² W języku polskim termin *ewangelicki* odnosi się do reformacji protestanckiej XVI w. i jest różny od angielskiego *evangelical*, który dotyczy także ewangelikalizmu (lub chrześcijaństwa ewangelicznego), czyli kolejnych fal reformacyjnych w łonie samego protestantyzmu. Ewangelikalizm jest późniejszym ruchem, który rozwinął się szczególnie w łonie anglikanizmu i następnie zdominował protestantyzm amerykański. Zatem ewangelicyzm i ewangelikalizm (chrześcijaństwo ewangeliczne) to odmienne pojęcia dotyczące różnych nurtów w protestantyzmie. Ewangelikalizm jako ruch niedenominacyjny, ale ruch w pobożności, teologii i etyce przenika obecnie cały protestantyzm, w tym Kościoły historyczne reformacji XVI-wiecznej (luteranizm, kalwinizm i zaliczany tu metodyzm); por. Marsden, 1994; Smith, Emerson, Gallagher, Kennedy, i Sikkink, 1998; Zieliński, 2004; Fath, 2007; Wiktorowski, 2012; Modnicka, 2013; Zieliński, 2014.

³ Fundamentalizm protestancki wyłonił się z ewangelikalizmu na przełomie XIX i XX w. jako reakcja na modernizację w teologii i etyce (por. Marsden, 1994; Wiktorowski, 2012).

odczytania tekstu biblijnego w specyficznej dla tych nurtów protestanckich hermeneu-
tyce, którą można określić jako literarystyczną. Jej głównym narzędziem jest zasada
„dosłownie/literalnie, gdzie tylko możliwe” (*literal where possible*) (Marsden, 1994,
s. 158–159). Ma to zasadniczy wpływ na wszystkie konstatacje oraz wypowiedzi o cha-
rakterze konkluzywnym oraz kształtowanie się religijnego dyskursu. Nie znaczy to, że
autorzy ewangelikalni nie odwołują się do źródeł czy piśmiennictwa pozabiblijnego⁴.
Oczywiście, że się odwołują, a nawet korzystają z autorytetu różnych dyscyplin nauko-
wych, jednakże tylko wtedy, kiedy ich stwierdzenia nie kolidują bezpośrednio z repre-
zentowanym rozumieniem Pisma Świętego.

Inspiracje teoretyczne i metodologiczne

Nakreślony powyżej stosunek do tekstu biblijnego ma zasadniczy wpływ na
kształtowanie się uniwersum poznawczego, które w rozumieniu antropologii wiedzy,
której standard interpretacyjny stał się inspiracją dla poczynionych tu analiz, stanowi
bazę teoretyczną (por. Płonka-Syroka (red.), 2005; Płonka-Syroka, 2008a). Uniwersum
poznawcze determinuje formowanie się wizji świata reprezentowanej przez pewną gru-
pę, w tym grupę religijną. Wpływa także na formowanie się dyskursu tej grupy. Ten
ostatni definiowany jest w tym miejscu jako forma rozumienia rzeczywistości wyrażana
poprzez język. Dyskurs stanowi zatem proces społeczny o funkcji poznawczej zapośred-
niczony symbolicznie i językowo. Oznacza to, że nie istnieje w próżni, jest tworzony
podmiotowo, a w związku z tym uwarunkowany kulturowo, społecznie i historycznie.
Prowadzi to do ujęć Bachtinowskich obecnych na gruncie językoznawstwa, które wska-
zują, że słowa nie funkcjonują poza swoim kontekstem i zawsze prowadzą do jakiejś
rzeczywistości pozajęzykowej (Mitosek, 2005, s. 319). W perspektywie antropologii
wiedzy, a więc dyscypliny antropologicznej, każdy podmiot, rozumiany w kontekście
analizy dyskursu jako nadawca i uczestnik procesu komunikacji, jest „zanurzony” w kon-
kretnej sytuacji kulturowej i społecznej, a zatem również religijnej, ideologicznej, świa-
topoglądowej czy politycznej. To zanurzenie dotyczy uniwersum poznawczego, do
którego dany podmiot się odwołuje, ale przez które jest też determinowany (ma to zwią-
zek na przykład z uniwersum pojęciowym, jakim się będzie posługiwać). Ponadto pod-
miot zakorzeniony jest w sieci uwarunkowań partykularnych (odnosi się to na przykład
do celów, jakie chce osiągnąć dla własnej korzyści).

Z tak zarysowanej perspektywy badawczej każde źródło wydaje się interesujące
poznawczo, staje się swoistym medium, za pomocą którego przejawia się dyskurs

⁴ Choć, co należy podkreślić, im bardziej denominacja fundamentalistyczna, tym odwołań mniej albo
w ogóle, chyba że cytacja jest przywołana w celach jej krytyki.

kreowany w danej grupie i przez tę grupę. Na podstawie analizy określonego źródła można zrekonstruować sposoby rozumienia konkretnego zagadnienia problemowego, zdiagnozować metody konkluzyjnego dochodzenia do niego oraz wynikające z tego konsekwencje (zarówno teoretyczne, poznawcze, jak i praktyczne). Pojmowanie dyskursu w perspektywie antropologicznej, czy szerzej kulturologicznej, skłania do postrzegania języka jako swoistego lustra określonej rzeczywistości (kulturowej, społecznej, historycznej, politycznej itd.). Język nie jest neutralny pod względem aksjologicznym, a wszystkie obecne w nim słowa, terminy i pojęcia są „wyprodukowane” przez społeczno-kulturową praktykę ich użycia (por. Mitosek, 2005).

W niniejszym opracowaniu poddano analizie poradnik dla adolescentów pisany z perspektywy konfesyjnej, religijnej. Poradnik ten stanowi egzemplifikację piśmiennictwa ewangelikalnego i nie wyróżnia się niczym szczególnym na tle innych tego typu publikatorów. Wybór jednego tytułu i rezygnacja z analizy szerszego materiału jest podyktowana celem poznawczym, jaki sobie w tym miejscu postawiłem, a także zakresem czasowym, jakim dysponowałem na przygotowanie tego studium. Nie interesuje mnie zatem socjologia czytelnictwa, dla której istotna byłaby odpowiedź na pytanie o recepcję publikacji. Nie badam również postawionych w tytule „strategii zarządzania czystością” w całym ewangelikalizmie jako ruchu religijnym. Celem poznawczym pracy jest ukazanie mechanizmów narracyjnych i mechanizmów dyskursywizacji problematyki seksualności adolescentów w konkretnym przypadku w perspektywie antropologii wiedzy badającej kulturowe zakorzenienie procesów poznawczych i wiedzytwórczych (por. Płonka-Syroka (red.), 2005; Płonka-Syroka, 2008a). Wybrane źródło stanowi jedynie egzemplifikację środków narracyjnych, retorycznych i perswazyjnych, jak również sposobów argumentacji i uzasadniania konkretnych przekonań, i może stać się przyczynkiem do znacznie poszerzonych analiz mających na celu zdiagnozowanie podejść i stanowisk w całym zróżnicowanym ruchu. Proponowane w tym miejscu ujęcie jest oryginalne, gdyż nie było jeszcze podejmowane w innych badaniach i publikacjach. Istnieją analizy socjologiczne traktujące o zachowaniach seksualnych amerykańskiej młodzieży ewangelikalnej (m.in. Regnerus, 2007), jednakże nie dotyczą one problemów postawionych sobie jako cel poznawczy w niniejszym opracowaniu.

W standardzie interpretacyjnym antropologii wiedzy przekonania są rozumiane jako konsekwencja epistemiczna i teoretyczna reprezentowanego przez daną grupę uniwersum poznawczego determinującego wyznawaną/przyjmowaną wizję świata, która wpływa na kształtowanie się dyskursu grupy. Epistemicznymi układami odniesienia dla nauki są modele przyczynowe różnych dyscyplin, odwołujące się szczególnie do osiągnięć nauk przyrodniczych. To w łonie różnych dyscyplin negocjowane są modele w oparciu o ich siłę eksplanacyjną oraz zgodność i spójność z przyjmowaną metodologią.

W przypadku grup religijnych epistemicznymi układami odniesienia są najczęściej źródła o charakterze supranaturalistycznym, które proponują zwarte (na różnym poziomie spójności), a przede wszystkim gotowe i aprioryczne modele przyczynowe (teksty normatywne, objawienia, wyrocznie, wizje, prorocтва). Tak kształtująca się sytuacja problemowa stanowi interesujące pole badań, ukazując mechanizmy tworzenia się postaw, stanowisk i przekonań, które następnie składają się na matryce enkulturacyjne (socjalizacyjne), modelujące, a przynajmniej wpływające na każdego uczestnika danej kultury, a w niej grupy społecznej.

Przykład ewangelikalnego piśmiennictwa poradnikowego

Analizowany materiał pochodzi z popularnego w środowiskach ewangelikalnych w USA, ale także na terenach działalności wspólnot ewangelikalnych w wielu innych krajach, poradnika *Sex, Desiring the Best* autorstwa Barry'ego St. Claira oraz Williama H. (Billa) Jonesa (1987). W 1992 r. książka została przetłumaczona również na język polski jako *Seks. Jak wykorzystać go najlepiej?* (Clair, Jones, 1992)⁵ i wydana nakładem wydawnictwa Pojednanie należącego do Ruchu Nowego Życia (Campus Crusade for Christ)⁶ – organizacji parakościelnej, jednakże niedenominacyjnej, proveniencji ewangelikalnej (szerzej por. Turner, 2008). Jak już wspomniano, wybrany poradnik nie wyróżnia się szczególnie na tle innych tego typu publikacji. Wybór jest podyktowany jego popularnością, która spowodowała także przekład książki na inne języki. Innym ważnym czynnikiem są osoby autorów, a także redaktora serii wydawniczej, w ramach której się ukazał. Clair ma doktorat z duszpasterstwa/służby (Doctor of Ministry⁷) i jest znanym w USA ewangelistą młodzieżowym⁸, mówcą przemawiającym na tematy miłości, seksu i „chodzenia ze sobą” oraz współtwórcą i dyrektorem kościelnych organizacji młodzieżowych, m.in. Reach Out Youth Solutions⁹. Jones zrobił dwa doktoraty z duszpasterstwa/służby, jest założycielem i dyrektorem Student Mission Impact oraz kanclerzem Columbia International University – międzywyznaniowej uczelni wyższej z siedzibą

⁵ W dalszej części artykułu odwołania do tej pozycji oznaczam, podając jedynie numery stron.

⁶ Od 2013 r. organizacja przyjęła nazwę Ruch Chrześcijański Mt28, co nawiązuje do rozdziału 28 Ewangelii Mateusza (por. Zieliński, 2014, s. 27). Amerykański Campus Crusade for Christ również zmienił nazwę na Cru† (za: <https://www.cru.org> [dostęp 7.06.2018]).

⁷ Tytuł posiada akredytację Commission on Accrediting of the Association of Theological Schools. Mogą otrzymać go pastory czy duszpasterze różnych denominacji.

⁸ W mianownictwie ewangelikalnym jest to osoba zajmująca się pracą wśród młodzieży ewangelikalnej polegającą na ewangelizacji (prowadzeniu do decyzji „nowonarodzenia” – nawrócenia, konwersji), duszpasterstwie czy organizacji inicjatyw młodzieżowych. Szerzej o idei „nowonarodzenia” – por. Graham, 1978; Wiktorowski, 2012, s. 108–109, 144.

⁹ Strona internetowa organizacji: <https://reach-out.org> [dostęp 7.06.2018]

w Columbii w Karolinie Południowej¹⁰. Redaktorem serii wydawniczej „Why Wait?”, w ramach której ukazała się publikacja, jest Josh McDowell – popularny i wpływowy w USA ewangelikalny mówca, pisarz¹¹, ewangelista oraz apologeta¹² związany z Campus Crusade for Christ, z wykształcenia prawnik i teolog, posiadający doktorat honorowy z prawa¹³. Informacja o serii i jej redaktorze zamieszczona jest na okładce książki, co ma stanowić jej rekomendację. Profil autorów i redaktora, a także informacje o nich znajdują się w opisach książki i pełnią podobną rolę. Mogą sprawiać u potencjalnych czytelniczek i czytelników wrażenie kompetencji twórców oraz merytorycznej zawartości publikacji. Są również odwołaniem się do autorytetu, jaki osoby te posiadają w ewangelikalizmie amerykańskim.

Poradniki dla adolescentów pisane z perspektywy konfesyjnej, wśród których znajduje się analizowana tutaj publikacja, poruszają przede wszystkim zagadnienia płciowości, seksualności, randkowania, tzw. ustalania granic, problemów życia seksualnego, budowania relacji emocjonalno-uczuciowych, zachęty do wstrzemięźliwości, prezentacji „patologii” dotyczących promiskuitycznego seksu, w tym seksu przed ślubem lub seksu nienormatywnego. Poradniki te, jeśli mówią o seksie i aktywności z nim związanej, reprezentują stanowiska afirmatywne wobec seksu, jednakże umieszczają go jedynie w kontekście małżeńskim, heteroseksualnym i monogamicznym oraz romantycznym. Podejmują tym samym popurytańską etykę właściwą dla całego protestantyzmu ewangelikalnego, nadbudowaną na etyce kalwińskiej (Wiktorowski, w druku). Struktura tekstu nie różni się od innych tego typu poradników. Znaczy to, że zawiera rozdziały zajmujące się podobnymi zagadnieniami (np. pierwsze rozdziały omawiające różnice biologiczne pomiędzy płciami oraz fizjologię okresu dojrzewania), odwołuje się do zbliżonych uzasadnień opartych na tych samych fragmentach biblijnych, analogicznych racjonalizacjach „potocznych”, stereotypach płciowych i seksualnych, jak również

¹⁰ Za: <http://www.ciu.edu/discover-ciu/who-we-are/faculty-staff/william-h-jones> [dostęp: 7.06.2018].

¹¹ Jest autorem ok. 150 książek. W Polsce w najnowszej ofercie wydawniczej jest dostępnych 38 tytułów. Wszystkie zostały wydane przez katolickie wydawnictwo Vocatio i są dostępne na stronach internetowych księgarni dystrybuujących piśmiennictwo katolickie, np. <http://www.tolle.pl/wybrani-autorzy/josh-mcdowell> [dostęp 7.06.2018].

¹² Za: <https://www.josh.org/> [dostęp 7.06.2018]

¹³ McDowell był kilkakrotnie zapraszany do Polski, zazwyczaj w ramach współpracy ekumenicznej. Ostatnim razem był głównym mówcą na Odnowienie Festival, który odbył się w dniach 24–27.05.2018 r. we Wrocławiu. Zorganizowany został przez wrocławskie Kościoły ewangelikalne (I i III Zbór Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu; Kościół Zielonoświątkowy: Zbór „Antiochia”, Zbór „Kierunek”, Zbór „Kościół dla Wrocławia”, Zbór „Narody” (rosyjskojęzyczny), Zbór „The Rock”, Kościół „Mosty” we Wrocławiu; Wspólnota Chrześcijańska „Betel”; Centrum Chrześcijańskie „Kanaan”; Kościół Wolnych Chrześcijan I Zbór we Wrocławiu; Wspólnota Chrześcijańska „Misja 22:22”; Kościół Boży w Chrystusie – Wspólnota Chrześcijańska „Nowa Studnia”; Kościół Chrystusowy w RP – Społeczność Chrześcijańska we Wrocławiu; Wspólnota Chrześcijańska „Wrocław dla Jezusa”) wraz z katolickimi wspólnotami charyzmatycznymi (Wspólnoty Katolickie: „Agalliasis”, „Dom Boży”, „HalleluJah”, „Koinonia Jan Chrzciel”, „Lew Judy”). Patronat honorowy objął prezydent Wrocławia.

przywołuje opowiadania powołujące się na doświadczenia autorów, które mają stanowić legitymizację ich kompetencji oraz znajomości problematyki. Porównywalne są również sposoby uzasadniania nawiązujące do ustaleń psychologii, które są dobierane selektywnie. Od poradników świeckich publikacje te różni odwoływanie się do referencji biblijnych oraz konstruowanych na tej podstawie religijnych uzasadnień.

Afirmacja seksualności i ustalenie jej granic

Analizowany poradnik rozpoczyna się wielce wymownym mottem: „Książkę tę dedykujemy tym młodym ludziom na całym świecie, którzy postanowili czekać na to, co Bóg ma dla nich najlepszego” (s. 5). W rozdziale 1., zatytułowanym *Czy to prawda, że seks jest brudny* (s. 13–25), autorzy starają się zdekonstruować obecny w tzw. mentalności potocznej, a generowany często przez wpływ narracji religijnej o profilu konserwatywno-fundamentalistycznym lęk przed aktem seksualnym, jak również błędne przekonania stygmatyzujące i demonizujące seks oraz seksualność człowieka. Wpisują się tym samym w nurt (po)purytański tej refleksji, który dowartościowuje sam akt seksualny (oczywiście w ramach małżeństwa), a także kobietę z jej seksualnością (w tym samym wymiarze). Nurt ten odrzuca, krytykuje i potępia celibat, apoteozowanie dziewictwa oraz stygmatyzację seksu w małżeństwie służącego przyjemności małżonków i niemającego wymiaru tylko prokreacyjnego. Nazywa tych, którzy to robią (katolików, a w mianownictwie purytańskim – papistów), „błuzniercami” (*Blasphemers*), a ich przekonania „doktryną diabłów” (*doctrine of devils*) (Wiktorowski, w druku). Autorzy poradnika na uzasadnienie swego stanowiska odwołują się do starotestamentalnej Pieśni nad Pieśniami (s. 15–18). Utwór ten, choć kanoniczny, jest poezją erotyczną wychwalającą bliskość ciał oraz piękno aktu seksualnego partnerów, którzy nie są małżeństwem (por. Coogan, 2011). Autorzy kreślą w związku z tym aspekty funkcjonalne współżycia seksualnego, które wykraczają poza „tradycyjne” ujęcia etyki seksualnej¹⁴ ograniczające się do posiadania dzieci (aspekt prokreacyjny), włączając w nie również aspekty „doznawania przyjemności” oraz „wyrażania miłości” pomiędzy partnerami, a ściślej żoną i mężem (s. 18–19). Konstruują piramidę (na wzór piramidy potrzeb Masłowa), w której porządkują, według własnego przekonania, relacje między płciami (osobami) (ryc. 1).

¹⁴ Zmiana w katolickiej etyce seksualnej nastąpiła w drugiej połowie XX w. (dowartościowanie funkcjonalnych aspektów emocjonalnych i relacyjnych aktu seksualnego).

Ryc. 1. Piramida przedstawiająca dopuszczalne poziomy kontaktu (za: Clair, Jones 1992, s. 21)

Odwroćcie przedstawionego w piramidzie porządku, a więc uczynienie aspektu fizycznego fundamentem związku, ma doprowadzić do jego zniszczenia. Autorzy wskazują na „prawowitego” właściciela ciała człowieka wierzącego, to jest Boga (s. 23–24). Dwa następne rozdziały są próbą edukacji seksualnej i emocjonalnej. Rozdział 2. *Dlaczego chłopcy są tacy dziwni?* (s. 26–35) oraz 3. *Dlaczego dziewczyny są tak zagadkowe?* (s. 36–46) poruszają kwestie odmienności płciowej na poziomie fizycznym, psychoemocjonalnym oraz duchowym. Zauważalne jest w tych rozważaniach reprezentowane przez autorów podejście męskocentryczne. Szczególnie dotyczy to diagnozy aberracji w przypadku, kiedy dziewczyna/kobieta „przeżywa seks poza małżeństwem”. Nie ma analogicznej sytuacji w przypadku chłopców/mężczyzn. Clair i Jones stwierdzają wystąpienie u kobiet destrukcyjnych i negatywnych konsekwencji. Po pierwsze niezaspokojone potrzeby emocjonalne kobiety w przygodnym akcie seksualnym mają prowadzić do frustracji i zgorzknienia. Po drugie mogą się pojawić „ułamne nawyki emocjonalne”: „Przez seks [kobieta] poszukuje trwałego związku z mężczyzną, znajduje jednak krótkotrwałą przyjemność i długotrwały ból emocjonalny. Może stać się niewolnicą własnych gruczołów [*sic!*]” (s. 39). I po trzecie: kobiety mają doznawać rozczarowania będącego rezultatem wykorzystania seksu do zaspokojenia potrzeby miłości (s. 39). W kontekście mężczyzn autorzy nie dokonują żadnej patologizacji ich zachowań, mają jedynie zalecenia odnośnie do postępowania wobec kobiet. Radzą, by mężczyźni odkrywali potrzeby kobiet, czyli się kochania i emocjonalności, gdyż „dziewczęta posiadają ogromną potrzebę miłości” (s. 42), oraz by kształtowali własną dojrzałość polegającą na wstrzemięźliwości, umiejętności przyznania się do winy czy zaangażowaniu w życie własnej wspólnoty religijnej (s. 42–43). Mają być również odpowiedzialni: „Odpowiedzialność to cecha, która pociągnie ku tobie kobietę, którą Bóg ma dla ciebie” (s. 43). Następuje tu wyraźne określenie ról i zadań dla płci oraz upłciwienie kompetencji emocjonalnych. Męskość jawi się tu

jako aktywna i związana z odpowiedzialnością, natomiast kobiecość jako bierna i oczekująca na miłość mężczyzny.

Zakaz kontaktów seksualnych przed ślubem – strategia 1: wstrzeźliwość i czekanie

Kolejne rozdziały poradnika stanowią *clou* naszego zainteresowania. Noszą następujące tytuły: 4. *Dlaczego mam czekać na seks?* (s. 47–62), 5. *Jak daleko jest już za daleko?* (s. 63–78), 6. *A jeżeli on (ona) będzie nalegać?* (s. 79–92). Clair i Jones reprezentują stanowisko przeciwne jakimkolwiek kontaktom seksualnym przed ślubem. Wskazują, że „wybór własnej drogi” (zamiast „drogi Bożej”), jak to określają, ma skutkować następującymi konsekwencjami:

- utrata niewinności,
- poczucie winy i strachu,
- złe wspomnienia,
- choroby przekazywane drogą seksualną (*sic!*),
- niechciana ciąża,
- nieślubne dziecko,
- wymuszone małżeństwo,
- zranieni rodzice,
- nienawiść samego siebie,
- niewola duchowa,
- niebezpieczeństwo aborcji (s. 48–49).

Niezwykle interesujące jest odwołanie się do uzasadnienia religijnego dopiero w punkcie 10. Autorzy podejmują się zatem racjonalizacji, które mają nawiązywać do racjonalności potocznej, tzw. zdrowego rozsądku, oraz standardu racjonalności naukowej, której elementy są selektywnie i ostrożnie włączane w modele wyjaśniające. Religijne uniwersum poznawcze, choć – zdawałoby się – dominujące i wyrastające ponad wszelkie inne racjonalizacje, nie jest główną strukturą w zaprezentowanej tu egzemplifikacji wyjaśnień kwestii szczegółowych. Tekst zdaje się być nasycony odwołaniami do Boga i Pisma Świętego, jednakże w enumeratywnie skonstruowanych uzasadnieniach i wyjaśnieniach dominują racjonalizacje niereligijne.

„Wybór Bożej drogi” to dla autorów czekanie do małżeństwa. Z czekania ma wynikać kilka istotnych korzyści. Po pierwsze: „Biała suknia ślubna nie będzie farsą” (s. 51) (brak metafory dla mężczyzny) – oznacza to świadomość czystości partnerki i jej uczciwości wobec siebie, przysięgo męża i wszystkich świadków. Po drugie nie wystąpi problem ciąży. Warto pozostać chwilę przy tym argumentie. Autorzy podejmują się

dekonstrukcji błędnych stereotypów o antykoncepcji, które wynikają z braku edukacji seksualnej, a które są częstokroć zaimputowane przez niedojrzałą religijność, która na edukację nie wyraża zgody. Przywołują kilka przykładów błędnych przekonań obecnych wśród młodych ludzi, które warto przytoczyć: „Nie można zajść w ciążę podczas pierwszego współżycia seksualnego”, „Jestem bezpieczna, jeżeli współżyjemy na stojąco”, „Nie zajdę w ciążę, jeżeli wypłuczę potem pochwę” czy „Jeżeli wezmę pigułkę tuż przed współżyciem, to nie zajdę w ciążę” (s. 51). Choć dekonstrukcja przytoczonych błędnych przekonań jest godna pochwały, na krytykę zasługuje brak informacji o skutecznej antykoncepcji wynikający z zakładania przez autorów religijnych, że wiedza o antykoncepcji równa się z obraniem promiskuitycznego stylu życia. Clair i Jones zalecają najskuteczniejszy w ich przekonaniu środek antykoncepcyjny – wstrzeźliwość: „Jedyną metodą kontroli poczęć dającą 100% pewności dla osoby, która nie żyje w małżeństwie, jest powstrzymanie się od współżycia” (s. 51–52). Trzecia korzyść, która ma wynikać z czekania, to „kompletność wzajemnego zaufania”: „Współżycie seksualne przed małżeństwem stwarza ogromne poczucie zagrożenia u dziewczyny i brak szacunku dla niej ze strony chłopca” (s. 52). Dlatego też autorzy przeciwstawiają miłość (uczucie) pożądaniu¹⁵. W ich ujęciu miłość jest oparta na priorytetowym traktowaniu potrzeb drugiej osoby, umożliwia opanowanie, obejmuje troską wszystkie sfery człowieka, nie tylko fizyczną, lecz także społeczną, intelektualną, emocjonalną i duchową. Miłość potrzebuje też czasu, aby dojrzeć, jest oddaniem będącym wynikiem działania Ducha Świętego w życiu (jedyny argument odwołujący się do wiary), jest wytrwałą oraz mówi: „Kocham Cię!”. Pożądanie natomiast ma być oparte na egoizmie, ulega wobec pragnień fizycznych, chce jedynie satysfakcji fizycznej, domaga się natychmiastowego zaspokojenia. Ponadto jest instynktem (kontrargument na argument religijny), powoduje rozstanie po zaspokojeniu oraz mówi: „Kocham to!” (s. 52).

Kolejne korzyści płynące z czekania to brak chorób wenerycznych czy niewystępowanie poczucia winy wywołanego złymi wspomnieniami. Autorzy zakładają, że takie poczucie winy musi wystąpić. Założenie to ma jedynie zastosowanie w przypadku osób, które podzielają dany światopogląd i dokonują kulpabilizacji (naznaczenia winą) przedmałżeńskiego aktu seksualnego. W innych przypadkach poczucie winy nie wystąpi. Dotyczyć może jeszcze sytuacji silnej stygmatyzacji i ostracyzmu społecznego w opresyjnej wspólnocie lub grupie, często hermetycznej lub izolowanej. Kolejnym pożytkiem

¹⁵ „Pożądanie” jest w chrześcijaństwie obciążone negatywnym ładunkiem emocjonalnym ze względu na stosunek do seksualności wypracowany w tej tradycji religijnej. W myśli chrześcijańskiej otrzymało status hamartologiczny (związany z grzechem) i weszło do różnego rodzaju katalogów grzechów. Nie jest postrzegane jako neutralne pragnienie/libido, które stanowi cechę biopsychologiczną człowieka, dlatego nie należy jej wartościować. Ewentualnemu moralnemu i etycznemu wartościowaniu można poddać dopiero to, co człowiek z tą właściwością może uczynić.

z czekania ma być swoboda i uczciwość w rozmowie o seksie z własnymi dziećmi. Argument ten może znaleźć uzasadnienie jednakże tylko w przypadku, gdy przekazywane będą te same postawy i przekonania. Ostatnią gratyfikacją, na którą wskazują Clair i Jones, to uczenie się współżycia seksualnego w małżeństwie. Stanowić ma ono źródło „niezapomnianych wrażeń” (s. 53–54).

Strategia 2: skupienie na miłości romantycznej, a nie fizycznym pożądaniu – przedsięwzięcie terapeutyczne

Swoistą narracyjną klamrą dla wcześniejszych wywodów jest zachęcenie czytelniczki/czytelnika tytułem następnego podrozdziału: *Ucz się kochać, nie pożądać* (s. 54). Autorzy konstruują pewien model uzasadniania potrzeby, czy konieczności, zachowania wstrzemięźliwości przedmałżeńskiej, który można by określić mianem terapeutycznego. To dobrostan psychoemocjonalny jawi im się jako podstawa i gwarant udanego przyszłego związku. Jego brak ma być spowodowany przez przedmałżeńskie akty seksualne bezpośrednio wpływające na załamanie się komunikacji pomiędzy partnerką i partnerem, powodujące „płytki związek” wynikający z relacji opartej jedynie na wymiarze fizycznym, generujące poczucie winy, które wynika ze zdrady przyjmowanego/wyznanego porządku aksjonormatywnego, czy wywołujące poczucie zagrożenia i utraty szacunku: „Seks przedmałżeński zabija [...] poczucie bezpieczeństwa, jakiego potrzebuje dziewczyna, i szacunek, którego potrzebuje chłopak” (s. 56). Interesujące jest pytanie, czy dziewczyna nie potrzebuje szacunku, a chłopak poczucia bezpieczeństwa? Jednakże pozostawię je tutaj w charakterze retorycznym.

Seks przedmałżeński jawi się autorom jako swoisty patogen odpowiedzialny za potencjalne zaburzenia w relacjach małżeńskich o charakterze romantycznym, a także jako czynnik, który ma „okradać” przyszłych małżonków, czy też „oddzielać” od lepszej rzeczywistości, która mogłaby się urzeczywistnić w przypadku zachowania czystości seksualnej: „Seks przed małżeństwem jest zły nie dlatego, że jest »brudny«. Jest zły dlatego, ponieważ jest przeszkodą dla czegoś lepszego. Bóg nie jest przeciwny temu, abyś cieszył się seksem. Ani trochę. On chce, abyś cieszył się nim maksymalnie” (s. 58). Z takiego uzasadnienia wynika bardzo istotna negatywna i niebezpieczna konsekwencja. Mianowicie prawdopodobieństwo obwiniania siebie oraz uznawania wszelkich niepowodzeń życiowych za efekt przedmałżeńskiej aktywności seksualnej. Takie podejście może indukować problemy natury psychoemocjonalnej, ale także psychoseksualnej, co stanowi już przejawy nerwicy eklezjogennej (por. Molenda, 2005; Podgórska, 2017). Zatem zakwestionowanie przez młodych ludzi sfery ich popędu na rzecz przyszłej relacji o charakterze romantycznym powinno przynieść większe prawdopodobieństwo

udanej relacji małżeńskiej w wymiarze emocjonalnym i uczuciowym, co będzie się bezpośrednio przekładać na trwałość związku.

Konsekwencje braku czekania

Z braku czekania mają wynikać następujące konsekwencje-komplikacje. Po pierwsze, kobieta, która współżyła przed ślubem, będzie miała problem ze swoim mężem, gdyż mężczyźni wolą poślubić kobiety, które nie współżyły z innymi partnerami. Istnieje większe prawdopodobieństwo, że taki związek zakończy się rozwodem, większa jest również możliwość pojawienia się romansów pozamałżeńskich, zaś kobiety, które współżyły przed małżeństwem, mają dwa razy częściej zdradzać niż te, które nie utrzymywały takich kontaktów. W końcu konsekwencją ma być „zaślepienie przez seks”, które prowadzi do poślubienia osoby (ze względu na uprawiany z nią seks), która może się okazać niewłaściwa. Uprawianie seksu jest w środowiskach ewangelikalnych czynnikiem „rekomendującym” zawarcie małżeństwa. Występuje tu mechanizm podobny do obecnego w wielu kulturach i społecznościach tradycyjnych i konserwatywnych w przypadku gwałtu – skrzywdzona kobieta zostaje wzięta za żonę przez oprawcę. Rekompensować jej to miało niekiedy utratę dziewictwa, a w związku z tym ekskluzję z „ryнку matrymonialnego”, zabezpieczenie bytu potencjalnemu dziecku lub też ochronę honoru rodziny (por. Vigarello, 2010).

Powyższe tezy nie są zbyt kontrowersyjne, wątpliwa jest natomiast ich interpretacja i wywodzone z niej twierdzenia o charakterze konkluzywnym. W tym miejscu autorzy nie dekonstruują, ale generują stereotypy i umacniają potoczne mniemania. Co istotne, odwołują się w tym do konstatacji socjologa Raya E. Shorta (1978, s. 45), który zdaje się być również zakorzeniony religijnie. Jego książkę *Sex, Love, Or Infatuation: How Can I Really Know* opublikowało wydawnictwo Augsburg będące własnością Evangelical Lutheran Church in America (Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego w Ameryce). W miejscu tym widać szczególnie uwarunkowania kulturowe nauki i procesów wiedzy-twórczych. Antropologia wiedzy wskazuje, że obraz świata posiada charakter konwencji zapośredniczonej przez szereg czynników kulturowych, które są nośnikiem ładu aksjornormatywno-epistemologicznego, przez który podmiot poznający konstruuje ogólny system pojęć (lub też system pojęć ogólnych) składający się na dany ideał nauki. Ideał nauki zaś zawsze ma charakter historyczny i jest uwarunkowany kulturowo. Jest zatem zmienny, nie jest zaś obiektywny, odkrywany, ale uzależniony od szeregu czynników, które go warunkują. Sytuację tę historyczka medycyny i nauki Bożena Płonka-Syroka ujmuje w sposób następujący:

Konwencjonalny charakter poznania naukowego sprawia, że rywalizujące ze sobą różne metodologie opisu rzeczywistości odnoszą się do niewspółmiernych światów, z których każdy da się scharakteryzować w sposób spójny logicznie, a zarazem wykluczający się wzajemnie. Uczeni »żyją« w tym ujęciu w różnych »światach naturalnych«, które badają i opisują w sposób, który uważają za najbardziej adekwatny, skuteczny, a zarazem racjonalny. Racjonalność ta ma charakter względny i subiektywny, jest zmienna historycznie i zrelatywizowana wobec wartości uważanych za najbardziej istotne dla danej kultury. W ten sposób wytwarzana jest wiedza silnie zakorzeniona w panującym światopoglądzie, uwzględniająca jego założenia metafizyczne i biorąca pod uwagę płynące stąd ograniczenia (2008b, s. 7).

W środowisku konserwatywnym obyczajowo i podejmującym również religijne uniwersa poznawcze konstatacje wynikające z socjologicznej analizy będą ciążyły w takich kierunkach interpretacyjnych, które pozwolą ocalić podstawowe dla danej grupy kategorie poznawcze, teoretyczne i społeczne, w tym przypadku kategorie rodziny, relacji małżeńskiej bądź zarządzania seksualnością, szczególnie kobiecą. Wszelkie procesy, mechanizmy i tendencje ukazujące swój transgresyjny charakter czy potencjał są definiowane jako czynniki zagrożenia, rozpadu i degeneracji, które muszą zostać powstrzymane. W przeciwnym razie ma dojść do dezintegracji systemu.

Strategia 3: ustalenie granic

Przejdźmy teraz do analizy kolejnego rozdziału: *Jak daleko jest już za daleko?* (s. 63–78). Już jego tytuł jest dosyć wymowny. Autorzy odwołują się do Pierwszego Listu do Tesaloniczan z Nowego Testamentu:

Albowiem wolą Bożą jest wasze uświęcenie: powstrzymywanie się od rozpusty, aby każdy umiał utrzymać ciało własne w świętości i we czci, a nie w pożądliwej namiętności, jak to czynią nieznający Boga poganie. Niech nikt w tej sprawie nie wykracza i oszukuje brata swego, albowiem, jak wam to przedtem powiedzieliśmy, zapewniamy uroczyście: Bóg jest mścicielem tego wszystkiego (1Tes 4,3-6)¹⁶.

Clair i Jones nie dokonują żadnej analizy egzegetycznej (hermeneutycznej) przytoczonego fragmentu. Pozostawienie wierszy bez wyjaśnienia można ocenić jako zabieg perswazyjny, który działa, wykorzystując mechanizmy strachu i lęku. Na pewno jest – w mojej ocenie – przedsięwzięciem nieodpowiedzialnym. Po pierwsze dlatego, że może wpływać na konstruowanie specyficznego obrazu bóstwa – autorytarne, mściwego i wymagającego jedynie od swoich wiernych

¹⁶ Wszystkie cytaty z Pisma Świętego za tzw. Biblią Tysiąclecia (*Pismo Święte...*, 1980).

posłuszeństwa i poddania. Sytuacja ta prowadzi do drugiego aspektu – wytworzenia się postawy lękowej, a w konsekwencji nerwicy eklezjogennej (por. Molenda, 2005). Stwierdzenie „Bóg jest mścicielem” wymaga objaśnienia i interpretacji. Mścicielem czego jest Bóg? Aktywności seksualnej w ogóle?¹⁷ Nadmiernej aktywności seksualnej?¹⁸ Jeśli tak, to co to znaczy? A może rozpusty? Jeśli odpowiemy twierdząco, pojawia się pytanie: czym ona jest? A może chodzi tutaj o zdradę, wykorzystanie? Tego autorzy nie wyjaśniają. Być może uznają fragment za oczywisty, być może nie mają do tego kompetencji. Częściowa odpowiedź pojawia się dwie strony dalej. Clair i Jones ponownie odwołują się do cytowanego fragmentu biblijnego, lecz ich konkluzje mocno roz mijają się z jego konceptem egzegetycznym. Mianowicie na podstawie wiersza 3 i użytego w nim pojęcia tłumaczonego jako ‘rozpusta’ (sgr. πορνείας w dopełniaczu; od πορνεία – przekładanego często jako ‘cudzołóstwo, niemoralność, nieczystość’ czy arch. ‘wszteczeństwo’)¹⁹ autorzy tworzą jego własną definicję, objaśniając termin ten jako „współżycie seksualne między dwoma ludźmi nie żyjącymi w małżeństwie” (s. 67). Jest to interpretacyjne nadużycie, niemające związku ani z intencją tekstu, ani z zakresem semantycznym pojęć greki koine użytej do jego spisania²⁰.

Po błędnie – z perspektyw egzegetycznej i lingwistycznej – sformułowanych konkluzjach z tekstu Clair i Jones zaproponowali strategię „ustalenia granic”, która ma być narzędziem do zarządzania czystością seksualną. Opiera się ona na konkretnych wytycznych, które przyjmują postać skonceptualizowanego modelu działania (strategii), a w rzeczy samej są syntezą wszystkich wcześniej wymienionych strategii w postaci wstrzemięźliwości oraz zakwestionowania popędu fizycznego na rzecz wyimaginowanej (ale i wyidealizowanej) miłości romantycznej. Czytelniczka/czytelnik muszą wziąć pod uwagę konkretne postulaty, na podstawie których dokonają diagnozy i podejmą się adekwatnych działań praktycznych:

¹⁷ Jeśli na to pytanie udzielilibyśmy odpowiedzi twierdzącej, mielibyśmy prosty mechanizm stłumienia seksualnego o etologii religijnej.

¹⁸ Gdy na to pytanie odpowiemy twierdząco, mamy do czynienia z patologizacją różnych poziomów popędu seksualnego czy choćby demonizacją hiperseksualności.

¹⁹ Zasadniczo πόρνη oznacza ‘ prostytutkę’, zatem πορνεία to ‘prostytucja’, stąd dokonano semantycznego przesunięcia na nierząd czy niemoralność [seksualną], obciążając znaczeniowo i symbolicznie słowo, które stanowiło jedynie opis pewnej czynności.

²⁰ Koine była powszechną formą greki używaną od ok. 300 p.n.e. do 300 n.e., a zatem od wczesnej epoki hellenistycznej do czasów późnoantycznych.

Zasada nr 1: „Współzycie seksualne odpada” (s. 68–69).

Autorzy piszą: „Seks jest jak ogień. Ten sam ogień, który ogrzewa dom, może go spalić. [...] Poza małżeństwem seks niszczy” (s. 69). Używając metafory żywiołu, który jest niesterowny i którego działanie wymyka się wszelkim operacjom opartym na wymiarze intencjonalnym, pokazują aspekty destruktywne, degenerujące, niszczące, dekonstruujące i dekomponujące wszystko to, co zostanie przez ogień „dotknięte”, „naznaczone”. Metafora ognia odsyła również do desygnatów mechanizmów jego działania, ale także wywoływania i efektów. Ogień „pożera”, „pochłania”, „trawi”, „spala”, „spopiela”, „puszcza z dymem”. Sam zaś jest „roznieczany”, „rozpalany”, „podkładany”, „wznieczany”. W efekcie może albo zupełnie zniszczyć, albo poparzyć, czyli poważnie uszkodzić. Konotacje te poprzez swoje obciążenie semantyczne są używane także w metaforyce erotycznej opisującej uczucia, emocje, stan podniecenia bądź sam akt seksualny. Mówi się o „wznieczaniu uczuć/emocji”, „rozpalonych ciałach”, „żarze pożądania”, „gorącym seksie” czy „nieugaszonej żądzy”. Można „płonąć” z podniecenia (ale także – co paradoksalne – tłumiąc seksualność). Wszystkie te związki wyrazowe, frazeologiczne i stylistyczne odwołują się do metaforyzacji cech i właściwości ognia. Użycie takiego słowa-metafory jest językowym środkiem perswazji, który manipuluje odbiorcą komunikatu językowego. Zasada kończy się tezą o charakterze absolutystycznym i totalnym: „Bóg nie chce, abyś współżył seksualnie przed małżeństwem. Kropka” (s. 68). Autorzy nie podają jednakże, skąd to wiedzą. W przypadku twórców ze środowisk nastawionych skrypturystycznie odwołanie do tekstu biblijnego jawiłoby się jako najbardziej uzasadnione. Tego jednak brak. Moim zdaniem wynika to z tego, że w tekście biblijnym takiego stwierdzenia po prostu nie ma.

Zasada nr 2: „Petting odpada” (s. 69–71).

W strategii ustalania granic, a zatem: co wolno, a co jest niedozwolone, autorzy eksploatują w dalszym ciągu metaforę ognia: „[petting] jest to jak obejmowanie jednej z tych płonących żagwi” (s. 69). Obejmując coś płonącego, można się oczywiście poparzyć i/lub uszkodzić tkanki własnego ciała. Clair i Jones rozróżniają necking, czyli pieszczoty okolic szyi, karku i uszu, oraz petting, który dzielą na: „obejmowanie się w taki sposób, że ręce pieszczotliwie przesuwiają się po plecach drugiej osoby; dotykanie piersi i innych wrażliwych miejsc przez ubranie lub pod ubranie; leżenie obok siebie lub na sobie [*sic!*]; dotykanie narządów seksualnych w celu przeżycia orgazmu” (s. 70). Tak szczegółowe katalogowanie etapów lub praktyk jest celowe i ma za zadanie wyraźne i jasne wskazanie czytelniczkom i czytelnikom aktywności niedozwolonych ze względu na swoje destrukcyjne właściwości. Sam petting to dla autorów wstęp do pełnego aktu. Wskazują, że „Bóg zamierzył, aby petting kończył się współżyciem

seksualnym” (s. 70), choć znowu nie podają referencji biblijnych. Clair i Jones konkludują: „Jeżeli stawiasz się w sytuacji, która powoduje pobudzenie pożądania, zaszedłeś za daleko” (s. 70).

Zasada nr 3: „Przekroczenie granic ustalonych przez drugą osobę odpada” (s. 71–72).

Autorzy bezustannie odwołują się do przytoczonego na wstępie rozdziału tekstu biblijnego, parafrazując: „aby nikt w tej sprawie nie oszukiwał brata swego ani nie wykorzystywał go” (s. 71):

Pamiętaj, osoba, z którą spotykasz się dzisiaj, będzie któregoś dnia czyimś współmałżonkiem. Czy chciałbyś poślubić osobę, która współżyła seksualnie z kimś innym? W żaden sposób, prawda? Większość innych ludzi również tego nie chce! Musisz więc trzymać ręce przy sobie, aby nie zaszkodzić jej przyszłemu związkowi z kimś innym (s. 71).

To założenie, które było już omawiane, a które jawi się jako istotne dla tych środowisk religijnych. Poślubienie dziewicy, zarówno kobiety, jak i mężczyzny, wiąże się z dziewiczością pamięci i doświadczeń, które dana osoba wnosi do małżeństwa. Szczególnie kobieta jest „czystą tablicą”, na której mężczyzna „złoży swój podpis”. W porządku patriarchalnym ukazuje to rządzące tą sferą opresyjne prawa własności i ekonomię posiadania.

Zasada nr 4: „Intensywne całowanie się odpada” (s. 72–73).

Autorzy, trzymając się własnego rozumienia cytowanego fragmentu nowotestamentalnego, wskazują: „»Nie powołał nas Bóg do nieczystości, ale do świętości«. Wszystko, co powoduje nieczyste myśli i przesuwa cię gwałtownie do przodu na drodze ku współżyciu seksualnemu, jest złe” (s. 72). Kolejne stwierdzenie o charakterze totalnym wiąże się z przyjęciem założenia, że pocałunek stanowi preludium do pełnego aktu seksualnego. Autorzy uzasadniają, że „gorące” pocałunki prowadzą do „innych rzeczy”, tzn. seksu. Także „intensyfikują” związek, gdzie poprzez „rozpalenie” uczuć, emocji ma się wzmacniać pociąg fizyczny. Są okłamywaniem drugiej osoby (jest to dość niejasne i niewytłumaczone twierdzenie). Całowanie się „generuje” sygnał od ciała, który „mówi, że zależy ci na drugiej osobie”. Niestety autorzy nie wyjaśniają, ani dlaczego nie można zaufać swemu ciału, ani tego, co jest w tym złego. Ostatecznie pocałunki mają „dławić” związek – rozpoczynająca się od całowania „dominacja” wymiaru cielesnego w relacji zajmuje miejsce komunikacji. Podejście to pojawiło się w strategii drugiej, w której wymiary emocjonalno-uczuciowe (romantyczne) są ważniejsze aniżeli wymiar cielesny, fizyczny.

Zasada nr 5: „Przekroczenie ustalonych przez siebie granic odpada” (s. 74–75).

Pojawia się tutaj ciekawy aspekt autodiagnozy i autokontroli: „Jednym ze sposobów sprawdzenia siebie jest postawienie pytania: »Czy mam te same przekonania moralne, jakie miałem przed sześcioma miesiącami?« Jeżeli wyszedłeś poza swoje granice, idź do Boga i wyznaj to” (s. 74). W omawianej strategii ważny jest zatem element bezustannego audytowania i weryfikacji, czy wszystkie elementy modelu są „na swoim miejscu”. Jeśli stwierdzi się „uchylenia”, należy bezzwłocznie podjąć działania naprawcze, korygujące (do tego zagadnienia powrócimy później).

Wdrażanie strategii zarządzania czystością

Clair i Jones nie pozostawiają czytelniczki/czytelnika bez instruktażu, jak strategię kontroli i zarządzania czystością skonstruować. Dokonują tego w podrozdziale pt. *Ustal swoje granice* (s. 75–77). Strategię tę określam mianem „rączki-na-kołderkę”. Jakkolwiek ten ostatni zwrot stosuje się do strategii kontrolujących masturbację, ukazuje on występowanie podobnych mechanizmów zarządzania, które mają maksymalizować rezultaty nadzoru nad czystością („im więcej czystości, tym lepiej”, podobnie jak w przypadku „im mniej masturbacji, tym lepiej”). Konstruując model, autorzy rozpoczynają – co, jak było pokazywane, nie jest sytuacją oczywistą – od odwołania się do wiary: „Pozwól, aby Duch święty sprawował kontrolę” (s. 75). Po scedowaniu sprawstwa na podmiot boski należy ustalić własne granice z góry, *a priori*, w oparciu o zadanie sobie następujących pytań:

- „Jak daleko poszedłbym, gdyby Jezus Chrystus siedział obok mnie?”;
- „Co myślałby o mnie ktoś, kogo szanuję?”;
- „Gdybyśmy rozstali się, czy mógłbym spojrzeć drugiej osobie w oczy?”;
- „Czy czuję się winny?”;
- „Czy to podnieca mnie seksualnie?”;
- „Czy chciałbym, aby rodzice widzieli to, co robię?”;
- „Czy chciałbym aby robiła to teraz moja przyszła żona/mąż?” (s. 75–76).

Pytania te przedstawiają ludową religijność („Jezus siedzący obok”)²¹ i wykazują się dość dużą tendencyjnością oraz brakami w logice i motywacji działania. W przypadku pytania „Czy chciałbym, aby rodzice widzieli to, co robię?” należałoby postawić inne pytanie: czy ktokolwiek by chciał, by znane i bliskie mu osoby oglądały jego aktywność

²¹ Można wspomnieć, że młodzież amerykańska należąca do wyznań ewangelikalnych nosi niekiedy bransoletki, opaski czy inne ozdoby z akronimem „WWJD?”. Jest to skrót od hasła *What Would Jesus Do?* – „Co zrobiłby Jezus?”, a w niektórych rozwinięciach wyjaśniających: „Co zrobiłby Jezus na moim/twoim miejscu [w danej sytuacji]?”.

seksualną? Taki sposób argumentacji wydaje się jałowy i nieuzasadniony – nikt z wyjątkiem ekshibicjonistów nie chciałby, by inne, a tym bardziej bliższe osoby oglądały go w sytuacjach intymnych. Pytania te ukazują również występowanie sytuacji indukowania poczucia winy z powodu aktywności seksualnej („Czy czuję się winny?”) oraz podejścia związanego z ekonomią zarządzania ciałami, seksualnością oraz „pamięcią intymną” innych osób.

Następnym krokiem jest przedstawienie granic osobie, z którą czytelniczka/czytelnik się spotyka. W dalszej kolejności zostają oni wezwani do wystrzegania się „sytuacji, w których mają miejsce pokusy”. Autorzy wymieniają kilka takich okoliczności (s. 76–77):

- późna pora spotkań – po 23.00 (*sic!*);
- po wydarzeniu, które pobudziło emocje lub było szczególne (zwrócenie uwagi na podniecenie, podekscytowanie, stan psychoemocjonalny);
- po imprezie, spotkaniu z osobami, które mają „niższe normy [moralne]”;
- w określonych miejscach, np. w sypialni;
- gdy partnerka/partner ma na sobie „podniecający ubiór”;
- po pewnych wydarzeniach, np. po obejrzeniu podniecającego filmu;
- po długiej modlitwie we dwoje.

Tego ostatniego – co niezwykle interesujące – autorzy nie rozwijają. Należy urządzić pomysłowe randki, by uniknąć sytuacji przekroczenia granic.

Działania naprawcze

Clair i Jones dają czytelniczkom/czytelnikom konkretną receptę. Przedstawiają listę działań naprawczych, jakie należy podjąć, by przywrócić porządek tej szczególnie rozumianej ekonomii czystości. Możliwość poprawy, naprawy czy zmiany jest mechanizmem – swoistym kołem zamachowym – ewangelikalizmu opierającym się na idei metanoi, czyli „nowym narodzeniu” lub „ponownym narodzeniu” (*born again*), które nawiązuje do koncepcji nowotestamentalnej. Co więc trzeba zrobić? Po pierwsze należy się uporać z „pożądliwymi myślami”, które najczęściej mają być podsycane przez telewizję, filmy, literaturę, czasopisma czy muzykę. Dlatego też środowiska ewangelikalne, a fundamentalistyczne w szczególności, reprezentują stanowisko antyrozywkowe, niekiedy skrajne. Przeciwni są oni wszelkim używkom, tańcowi, kinom, teatrom. Poprzez liczne organizacje lobbują na rzecz restrykcyjnych kodeksów moralnych nakładanych na różnego rodzaju media, twórców, artystów lub też dokonują bojkotów konsumenckich (ich osiągnięcie to np. Kodeks Haysa) (szerzej Martel, 2008, s. 213–273). Po drugie konieczne jest przyjęcie postawy zakazującej robienia wymówek usprawiedliwiających

zachowanie, typu „Jestem tylko człowiekiem” czy „Nikt nie jest doskonały” (s. 101). Po trzecie zakazane są wszelkiego rodzaju kompromisy, czyli ustępstwa na rzecz kwestii wymienionych powyżej. Po czwarte trzeba się wystrzegać „drugiego spojrzenia” (*sic!*): „Pierwsze spojrzenie jest czymś naturalnym. Poprzez drugie – podsycasz ogień” (s. 102). Po piąte należy zachować przyzwoity ubiór, by nie prowokować obnażaniem ciała podniecenia innych i koncentracji jedynie na sferze cielesnej. Po szóste ważne jest planowanie wolnego czasu, by nie dopuścić do sytuacji nudy lub zbytowego relaksu, w którym mogłyby się pojawić myśli i sytuacje oscylujące wokół seksualności. I ostatnie, siódme, niezwykle ważne – nie wolno dopuścić do trwania w upadku, gdyż trwanie powoduje wytworzenie się schematu, który autorzy przedstawili następująco:

Siejesz myśl → zbierasz działanie

Siejesz działanie → zbierasz nawyk

Siejesz nawyk → zbierasz styl życia

Siejesz styl życia → zbierasz przeznaczenie (s. 101).

Wnioski

Zaprezentowany przykład to jedno z podejść, które można by określić jako umiarkowane. Stanowisk jednakże w tej kwestii w środowisku ewangelikalnym jest wiele. Wynika to z jego dość znacznego zróżnicowania oraz niewystępowania żadnego „urzędu nauczycielskiego”, to znaczy instytucji, która regulowałaby postawy wiernych w sprawach społecznych, w tym seksualnych. W analizowanym przypadku nie odnaleziono w warstwie narracyjnej podejść radykalnych, charakteryzujących się postawami nienawiści czy wzywających do nienawiści wobec osób, które podjęły działania krytykowane przez autorów i uznawane, w związku z tym, za złe i grzeszne. Wypowiedzi Claira i Jonesa były zrównoważone i nawołujące raczej do szacunku. Wymóg poprawy zachowania nie znosił tak artykułowanych postaw autorów. Należy pamiętać, że poradnik napisały osoby wykształcone (duszpasterze, kaznodzieje, pracownicy młodzieżowi, doradcy młodzieżowi), nie musi on zatem odzwierciedlać poglądów wiernych niewykształconych czy pochodzących z amerykańskiej prowincji.

Analiza warstwy narracyjnej wskazuje na skonstruowanie przez autorów modelu wyjaśniającego oraz definiującego zakres semantyczny pojęcia „czystość”. Z jednej strony można go określić mianem moralno-etycznego, w którym wykroczenie czy złamanie tak rozumianej cnoty moralnej ma konsekwencje aksjologiczne. Jest pogwałceniem cnoty dobra, wierności i powściągliwości, wystąpieniem przeciw ogólnoprotestanckiej, a kalwińskiej w szczególności zasadzie umiarkowania, poprzestania „na małym”. Jest też złamaniem wywodzonego przez te środowiska z Dekalogu prawa własności

w postaci kradzieży partnera jego przyszłej, potencjalnej małżonce/partnerki jej przeszłemu, potencjalnemu małżonkowi. Łączy się też z drugim wymiarem definicyjno-znaczeniowym, który określiłbym mianem sakralnego, gdyż związanego z przyjmowaną w tych środowiskach ideą świętości. Czystość w tym przypadku jest Douglasowskim mechanizmem regulującym porządek rytualny i dokonującym ekskluzji każdego, kto go naruszy bądź złamie (por. Douglas, 2007).

Kolejny zakres definiowania czystości można określić mianem psychologicznego. Tak rozumiana cnota moralna ma zabezpieczać przyszły, potencjalny związek małżeński przed bagażem pamięci i doświadczenia seksualności z innych kontekstów, z innymi partnerami/partnerkami. Ma zagwarantować komfort wyłączności współmałżonkom, choć – co należy podkreślić – jest on naznaczony patriarchalnie i męskocentrycznie, a więc większą rolę (nie absolutną, nie jedyną) przykłada się do czystości kobiety aniżeli mężczyzny. Teza ta dotyczy jedynie aspektów dokonywanej przez autorów patologizacji seksu przedmałżeńskiego kobiet, podczas nieobecności takiej samej stygmatyzacji przedmałżeńskiej aktywności seksualnej mężczyzn. Nie znaczy to, że Clair i Jones nie postulują zachowania czystości obu płci biologicznych, jednakże przedślubnej aktywności właśnie kobiecej nadają „cięższy” wymiar symboliczny.

Czwartym i ostatnim wymiarem modelu definiowania interesującego nas pojęcia jest wymiar, który możemy określić jako terapeutyczny. Wymiar ten odwołuje nas do kontekstów medykalityzacyjnych nie tylko ludzkiego ciała, lecz także ludzkich zachowań. Łączy się on mocno z wymiarem psychologicznym i ma na celu zapewnienie udanego związku małżonkom. Opiera się na mechanizmach diagnozy (własnych postaw, zachowań), profilaktyki (wstrzemięźliwości) oraz ścisłej terapii (wdrożenia działań naprawczych w postaci zmiany postępowania). Odcina również przyszłych małżonków od próby obciążenia odpowiedzialnością za wszelkie niepowodzenia życiowe podjętej przed ślubem aktywności seksualnej. Akurat ten aspekt jest niezwykle szkodliwy i wynika z niedojrzałej religijności (por. Molenda, 2005), która hegemonizuje, uniwersalizuje i demonizuje jakości, które są właściwe dla większości ludzi.

Takie wyobrażenie pojęcia czystości seksualnej oraz jego zakresu z jednej strony wynika z proponowanych przez autorów strategii zarządzania tą jakością, z drugiej zaś na nie wpływa. Strategia wstrzemięźliwości, to znaczy niepodejmowania żadnej aktywności seksualnej, ma na celu petryfikację stanu pierwotnego, oryginalnego – dziewiczości, która w historii chrześcijaństwa obrosła symbolicznie na skutek jego ambiwalentnego podejścia do ciała i seksualności. Być może z powodu tak niezwyklej ważności ciała w chrześcijaństwie, a nawet jego totalności podjęto tak liczne, a często sprzeczne, niejednoznaczne do niego podejścia – od uwznioślenia do zakwestionowania. To ciało znalazło się w centrum chrześcijańskiej myśli, refleksji, działania i kondycji. Wyraża się

to w tak zasadniczych jego ideach, jak: stworzenie materii, a zatem i ciała; grzech pierworodny i konsekwencja w postaci pracy fizycznej i bólów rodzenia; inkarnacja Zbawiciela; męka i pasja; Kościół jako ciało Chrystusa; ciało eucharystyczne; tłocznia mistyczna – kult krwi Chrystusa, a także serca, ran, cierpienia ciała; idea Chrystusa-lekarza; ascetyczna droga do zbawienia – asceza pokarmowa, deprivacja sensoryczna, abstenencja seksualna, umartwianie ciała; ciało jako świątynia Ducha; mistyczne spalanie ciała miłością do Boga; choroba i cierpienie jako powołanie; pedagogika cierpienia fizycznego; męczeństwo za wiarę czy w końcu idea zmartwychwstania ciała. Ciało, ciało, ciało! Musi być ono zatem wyjątkowo ważne. Najlepiej, by zostało nienaruszone. Protestantyzm zerwał z większością wymienionych idei i praktyk, a szczególnie z apoteozą dziewictwa. Pozostawił jego znaczenie jedynie w okresie przedmałżeńskim. Po wstąpieniu w związek małżeński oczekiwano od wiernych wypełniania łączących się z nim powinności, a wśród purytanów zachęcano nawet do czerpania z tego przyjemności.

Innym istotnym argumentem za nienaruszalnością ciała przezierającą przez tradycje chrześcijańskie jest aspiracja do życia wiecznego. Zatem nie ziemską kondycją jawiła się jako fundamentalna, ale rzeczywistość niebiańska, eschatologiczna, już niecielesna. Jeśli jednak musimy tej fizycznej egzystencji zaznać i doświadczyć, dobrze jest ją znacznie uporządkować. W podejście to wpisuje się druga i trzecia strategia – zorientowanie na miłości romantycznej, a nie fizycznym pożądaniu, oraz ustalenie granic podejmowania relacji interpersonalnych i międzyplciowych. Innymi słowy, jeśli już można zdecydować się na aktywność seksualną, to trzeba wyznaczyć jej ścisły zakres i przestrzeń występowania – ma to być monogamiczny, heteroseksualny, trwały i romantyczny związek małżeński. W ten sposób chrześcijańskie ciało ze wszystkimi jego właściwościami zostaje ujarzmione, zagospodarowane, zdyscyplinowane. Ewangelikalne poradniki o etyce seksualnej dla młodzieży taki właśnie cel postawiły sobie jako zasadę funkcjonalną.

Z lektury poradnika, który stał się przedmiotem niniejszej analizy – co jest istotne i było omawiane w innym miejscu (por. Wiktorowski, w druku) – wynika dość istotna konkluzja. Otóż autorzy reprezentujący środowiska ewangelikalne mają pozytywny obraz ludzkiej seksualności. Podejście protestanckie jawi się zatem, w perspektywie historycznej, jako nowatorskie w kontekście chrześcijańskim. Pomimo przyjmowania raczej negatywnego modelu antropologii (pokałwińskiej²², opartej na ujęciach augustiańskich²³, choć „rozmiękczonej” przez podejścia arminiańskie²⁴ dystrybuowane w ewangelikalizmie

²² Związanej z osobą reformatora geneńskiego Jana Kalwina i odnoszącej się do niego tradycją reformowaną.

²³ Chodzi o antropologię św. Augustyna, która jest silnie pesymistyczna, a która stała się wspólna dla całego chrześcijaństwa zachodniego (łacińskiego).

²⁴ Arminianizm wystąpił przeciwko ortodoksji kalwińskiej, odrzucając ideę podwójnej predestynacji, która wyrażała silny determinizm i totalność decyzji Boga w życiu człowieka. Podkreślił rolę wolnej woli, a zatem możliwości decydowania i synergistycznej współpracy człowieka z Bogiem.

szczególnie przez nurty wesleyańsko-metodystyczne²⁵) w kwestii seksualności podjęto konceptualizacje odmienne od negatywnej w dużej mierze katolickiej etyki seksualnej. Seksualność człowieka oraz akty seksualne (oczywiście we właściwych dla nich kontekstach) nigdzie w poradniku nie są stygmatyzowane czy demonizowane. Jest wręcz przeciwnie – są afirmowane. Autorzy zachęcają do rozwijania własnej seksualności w związkach małżeńskich. Stanowi to także o wymiarze edukacyjnym tego typu publikatorów w środowiskach dość konserwatywnych obyczajowo. Małżeństwo jest swego rodzaju kategorią absolutną. Autorzy propagują kulturę wstrzemięźliwości i czystości seksualnej w sposób totalny, tzn. nie ma żadnych zamienników – na przykład zamiast współżycia na randce masturbacja, gdyż ta ostatnia również jest uznawana za grzech.

Używany przez autorów zestaw argumentacji nie różni się od każdej innej racjonalizacji. Jedyne wyróżnik to odwoływanie się w tekście do Boga i Pisma Świętego. Nawiązywanie do uzasadnień religijnych, teologicznych czy duchowych – co niezwykle istotne – nie jest wcale najczęstsze i najważniejsze, szczególnie w modelach, w których enumeratywnie są wymienione metody postępowania. Ustępuje nawet racjonalizacjom zdroworozsądkowym. Clair i Jones często stosują środki perswazyjne, jak „Bóg chce...”, „Bóg mówi...”. Oczywiście to, co Bóg chce i mówi, mocno pokrywa się z zestawem przekonań, jakie reprezentują autorzy, co nie jest jednak dość oryginalne w piśmiennictwie proveniencji konfesyjnej. Innymi słowy, nie wynika ze żmudnej egzegezy danego fragmentu biblijnego, który uznaje się za normatywny w tej kwestii. Wypowiedź typu „Bóg mówi: Czekaj do małżeństwa” nie posiada zatem żadnego skrypturystycznego (obecnego w tekście biblijnym) zakorzenienia. Nie występuje w Biblii ani eksplicytnie, ani nawet implicytnie. Całe przekonanie opiera się na teologii moralnej i etyce seksualnej, którą zbudowano wprawdzie odwołując się do tekstu biblijnego, ale rozwijano już w oparciu o szereg późniejszych względem niego innych, pozatekstualnych czynników (chodzi tu szczególnie o otaczające kultury proponujące w konkretnych sytuacjach określony zestaw rozwiązań aksjologicznych i moralno-etycznych)²⁶.

Literatura, jak analizowany w niniejszym artykule poradnik, spełnia dość ważną rolę w doświadczeniu ewangelikalnym. Posiada silny wymiar edukacyjny, a nawet emancypacyjny w kontekście stosunku do samej seksualności i aktu seksualnego. Prezentuje modele działania i postępowania, które uznaje za najlepsze dla wiernych. Jednocześnie w warstwie narracyjnej, retorycznej ukazuje szereg porządków i dyskursów, w które są uwikłani sami autorzy. Stanowi tym samym wartościowe źródło do badania

²⁵ Metodizm pojawił się w XVIII w. jako ruch ożywienia religijnego w łonie anglikanizmu. Stanowi most łączący XVI-wieczną reformację z XIX-wiecznym ewangelikalizmem.

²⁶ Znaczy to, że idee monogamicznego i heteroseksualnego związku małżeńskiego nie zostały wzięte bezpośrednio z tekstu Pisma Świętego, którego kanon kształtował się do IV w., ale należą do inwentarza kulturowego kultur judaistycznej, greckiej, rzymskiej czy choćby średniowiecznej.

konstruowania religijnych wizji świata w oparciu o uniwersa poznawcze, które zawierają modele wyjaśniające determinujące wyznawanie konkretnych przekonań i reprezentowanie konkretnych postaw, co starałem się w niniejszym opracowaniu ukazać.

Źródła

Clair, B. S., Jones, B. (1987). *Sex, Desiring the Best*, San Bernardino: Here's Life Publishers.

Clair, B. S., Jones, B. (1992). *Seks. Jak wykorzystać go najlepiej?*, Lublin: Pojednanie.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (1980). Wyd. 3. Poznań: Pallottinum.

Bibliografia

Coogan, M. (2011). *Bóg i seks. Co naprawdę mówi Biblia*. Tłum. A. Onysymow. Warszawa: Aletheia.

Douglas, M. (2007). *Czystość i zmaza*. Tłum. M. Bucholc. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Fath, S. (2007). *Religia w Białym Domu*. Tłum. E. Cylwik. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Graham, B. (1978). *Musicie się na nowo narodzić*. Tłum. K. Wiazowski. Warszawa: Słowo Prawdy.

Marsden, G. M. (1994). *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.

Martel, F. (2008). *Polityka kulturalna Stanów Zjednoczonych*. Tłum. A. Czarnacka, G. Majcher. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Mitosek, Z. (2005). *Teorie badań literackich*. Warszawa: PWN.

Modnicka, N. (2013). *Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej*. Łódź: Biblioteka.

Molenda, A. (2005). *Rola obrazu Boga w nerwicy eklezjogennej*. Kraków: Nomos.

Olson, R. E. (2003). *Historia teologii chrześcijańskiej. Dwadzieścia wieków tradycji i reform*. Tłum. K. Wiazowski. Warszawa: Chrześcijański Instytut Biblijny.

Płonka-Syroka, B. (2008a). *Antropologia wiedzy – nowa dyscyplina badań humanistycznych*. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. Quarterly Journal of the History of Science and Technology* 53(1), 153–169.

Płonka-Syroka, B. (2008b). *Wstęp*, W: B. Płonka-Syroka (red.), *Wzorce postrzegania rzeczywistości w nauce i społeczeństwie* (s. 7–12). Warszawa: Wydawnictwo DiG.

- Płonka-Syroka, B. (red.) (2005). *Antropologia wiedzy. Perspektywy badawcze dyscypliny*. Wrocław: Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Podgórska, J. (2017). Seks jest boski [rozm. z A. Molendą] [dostęp 8.06.2018]. Dostępny w Internecie: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/nauka/1530867,1,w-jaki-sposob-religijnosci-wplywa-na-zycie-seksualne-czlowieka.read>.
- Regnerus, M. D. (2007). *Forbidden Fruit: Sex & Religion in the Lives of American Teenagers*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Short, R. E. (1978). *Sex, Love, Or Infatuation: How Can I Really Know*. Minneapolis: Augsburg Publishing House.
- Smith, C., Emerson, M., Gallagher, S., Kennedy, P., i Sikkink, D. (1998). *American Evangelicalism: Embattled and Thriving*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Turner, J. G. (2008). *Bill Bright and Campus Crusade for Christ: The Renewal of Evangelicalism in Postwar America*. [Chapel Hill]: The University of North Carolina Press.
- Vigarello, G. (2010). *Historia gwałtu*. Tłum. A. Leyk. Warszawa: Aletheia.
- Wiktorowski, G. (2012). Przewyciężyć „świat”. Elementy transgresyjne w amerykańskim protestantyzmie fundamentalistycznym, W: B. Płonka-Syroka, E. Rudolf (red.), *Perspektywy poznawcze w kulturze europejskiej. Studium porównawcze* (s. 105–155). Wrocław: Arbo-retum.
- Wiktorowski, G. (w druku). Przemiany intymności w amerykańskim protestantyzmie fundamentalistycznym i ewangelikalnym w 2. połowie XX w. i na początku XXI w. *Fabrica Societatis* 2/2019.
- Zieliński, T. J. (2014). *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*. Warszawa: Credo.
- Zieliński, T. J. (red.) (2004). *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, Warszawa–Katowice: Credo.

Cytowanie:

- Wiktorowski Grzegorz (2018) *Strategie zarządzania czystością seksualną na przykładzie amerykańskiego ewangelikalnego poradnika dla adolescentów. Studium przypadku*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 170-193 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Socjologiczne debiuty

Sociological Debuts

Agnieszka Alicja Sarniak
Uniwersytet Wrocławski
<https://orcid.org/0000-0002-2869-2278>

Konstruowanie pamięci o Żołnierzach Wyklętych w świadomości indywidualnej narodowych społeczników we Wrocławiu

Abstrakt

Artykuł prezentuje wyniki badań prowadzonych w ramach pracy licencjackiej nad konstruowaniem pamięci zbiorowej o Żołnierzach Wyklętych przez narodowych społeczników we Wrocławiu. Wykorzystanie wywiadów narracyjnych oraz zanalizowanie ich za pomocą narzędzi wypracowanych przez teorię ugruntowaną pozwoliło na opis sposobów konstruowania obrazu Żołnierzy Wyklętych. Społecznicy deklarują chęć prowadzenia narracji otwartej na dialog i opartej na rzetelnych faktach. Jednocześnie w ich wypowiedziach często pobrzmiewa idealizacja postaci i skupienie na osobach wybitnych. W przypadku postaci kontrowersyjnych widać staranniejsze przemyślenie wypowiedzi. W artykule został także przedstawiony sposób postrzegania patriotyzmu i nacjonalizmu przez społeczników. Patriotyzm był kojarzony z działaniem, natomiast nacjonalizm ze sposobem myślenia, co szczególnie interesujące, ponieważ w socjologicznych definicjach często jest to przedstawiane odwrotnie.

Słowa kluczowe

konstruowanie pamięci zbiorowej, narodowe społecznikostwo, wywiad narracyjny, Żołnierze Wyklęci

Construction of the Cursed Soldiers in the individual consciousness of social activists in Wrocław

Abstract

The article presents an outcome of research performed as part of bachelor's thesis on the construction of the collective memory of the Cursed Soldiers in the social activists in Wrocław. The application of narrative interviews and their analysis with help of tools introduced by the grounded theory allowed a description of ways of constructing the Cursed Soldiers' picture. Social activists declare a will to hold conversation that is open for a dialog and based on reliable facts. At the same time, statements tend to lead toward an idealization of positive characters and focus on the eminent characters. In the case of controversial persons, the statements are carefully thought through. In the article, the social activists' views of patriotism and nationalisms are also presented. Patriotism was perceived by means of the category of action, while nationalism by means of the category of thinking, which

appears particularly interesting as it is usually presented by the sociological definitions in the opposite manner.

Keywords

Construction of a collective memory, Cursed Soldiers, national social activism, biographical interview.

Wprowadzenie

Pamięć o Żołnierzach Wyklętych¹ stanowi stosunkowo nowy element dyskursu publicznego. W 2011 roku Sejm RP uchwalił święto – Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych – które jest obchodzone 1 marca². To ważny etap instytucjonalizacji pamięci zbiorowej o Żołnierzach Wyklętych w społeczeństwie polskim, początek rytuałów mających utrwalać tę pamięć. Stąd problem obecności Żołnierzy Wyklętych w pamięci zbiorowej nie został jeszcze dogłębnie przebadany. Trudno znaleźć badania, które by go poruszały. Najczęściej Żołnierze Wyklęci są traktowani jako jeden z elementów konstruowania pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego po 1989 roku, a prace mają charakter ilościowy. Są to też raczej analizy historyczne niż społeczne.

Wrocław jest miastem, w którym poświęca się wiele uwagi Żołnierzom Wyklętym. Od 2011 roku każdego 1 marca na rynku odbywa się Marsz Pamięci. Między 13 a 25 maja są organizowane Dni Pileckiego³. Działają stowarzyszenia zajmujące się przywracaniem pamięci o Żołnierzach Wyklętych (do największych możemy zaliczyć Stowarzyszenie

¹ Żołnierzami Wyklętymi są nazywani żołnierze podziemia niepodległościowego i antykomunistycznego walczący w latach 1944–1963, którzy stawiali opór sowietyzacji Polski. Za ostatniego członka ruchu oporu uważa się Józefa Franczaka „Lalka”, który zginął 21 października 1963 r. w obławie w Majdanie Kozic Górnych pod Piaskami. Zamiennie stosuje się również nazwy: Żołnierze Niezłomni, partyzantka antykomunistyczna lub polskie powojenne podziemie niepodległościowe i antykomunistyczne (za: <http://www.prezydent.pl/kancelaria/zolnierze-wykleci/kim-byli-zolnierze-wykleci>).

² Już w 2001 r. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przyjął uchwałę, która uznawała „zasługi organizacji i grup niepodległościowych, które po zakończeniu II wojny światowej zdecydowały się na podjęcie nierównej walki o suwerenność i niepodległość Polski”. W kolejnych latach środowiska kombatanckie domagały się upamiętnienia Żołnierzy Wyklętych, co w 2010 r. doprowadziło do podjęcia inicjatywy ustawodawczej przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego. 3 lutego 2011 r. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przyjął ustawę o narodowym Dniu Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”, wyznaczając 1 marca jako dzień ich upamiętniania, ponieważ tego dnia w 1951 r. wykonano wyrok śmierci na siedmiu członkach IV Zarządu Głównego Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”: Łukaszu Cieplińskim, Adamie Lazarowiczu, Mieczysławie Kawalcu, Józefie Batorym, Franciszku Błażeju, Karolu Chmielu i Józefie Rzepce. Tworzyli oni kierownictwo ostatniej ogólnopolskiej konspiracji kontynuującej od 1945 r. dzieło Armii Krajowej (Kucharski, 2015, s. 11–12).

³ Wrocławskie Dni z Rotmistrzem Pileckim to wspólna inicjatywa wielu wrocławskich środowisk. Są to różne spotkania, pokazy filmów, debaty, wycieczki, gry, konkursy mające na celu podtrzymywanie pamięci o Pileckim. Odbywają się od 13 do 25 maja (jest to kolejno dzień urodzin i śmierci rotmistrza). Zawsze rozpoczynają się ustawieniem na wrocławskim rynku biało-czerwonych zniczy, które składają się na napis „PILECKI” (program wydarzenia: <http://solidarnosc.wroc.pl/wroclawskie-dni-z-rotmistrzem-pileckim>).

Odra–Niemen⁴ i Inicjatywę Historyczną⁵). We Wrocławiu jest jedyne w Polsce liceum, któremu patronuje Danuta Siedzikówna „Inka”, jak również Rondo Żołnierzy Wyklętych. Został także ogłoszony konkurs na obelisk upamiętniający Żołnierzy Wyklętych. Wydaje się więc, że Żołnierze Wyklęci na stałe zagospodzą w mieście, do czego z pewnością przyczyniły się osoby, które udzieliły mi wywiadów.

Zajęłam się specyficzną formą społecznikostwa, poddając obserwacji środowisko, które samo siebie definiuje jako narodowo-patriotyczne z ambicjami do edukowania społeczeństwa. Badałam więc doświadczenia i funkcjonowanie w ramach specyficznej grupy, jaką tworzą narodowi społecznicy we Wrocławiu. Pojęcie narodowych społeczników zostało wprowadzone przez Justynę Kajtę w jej pracy doktorskiej i odnosi się do członków organizacji działających oddolnie, starających się edukować społeczeństwo oraz promować postawy patriotyczne (2017, s. 229). Myślę, że są to jedne z nielicznych – jeśli nie jedyne – badania koncentrujące się na tej właśnie grupie.

Ramy teoretyczne przeprowadzonego badania

Spółeczeństwa trwają dzięki przekazywanej z pokolenia na pokolenie pamięci o przeszłości. Maurice Halbwachs głosi przekonanie o społecznym uwarunkowaniu pamięci. Według niego pamięć indywidualna jest ograniczona przez wspomnienia innych, co gwarantuje jedność społeczną (za: Riepina, 2013, s. 45). Wszelkie indywidualne zachowania przebiegają w społecznych ramach. Pamiętanie jest uzależnione od naszego uczestnictwa i naszej pozycji w grupie, która dostarcza kontekstu – zarówno czasowego, jak i przestrzennego – dla procesów pamiętania. Umożliwia również przywoływanie wspomnień z perspektywy teraźniejszości oraz chroni przed zapomnianiem poprzez istnienie pamięci innych (Sołdra-Gwiżdż, 2013, s. 119). Barbara Szacka definiuje pamięć zbiorową jako „wyobrażenia o przeszłości własnej grupy, konstruowane przez jednostki z zapamiętanych przez nie informacji pochodzących z różnych źródeł i docierających do nich różnymi kanałami” (Szacka, 2006, s. 44). Pamięć ta nie jest przechodnia. Jest ona przypisana członkom zbiorowości, a więc ten, kto chce móc potwierdzić swoją przynależność do grupy, musi mieć w niej udział (Assmann, 2009, s. 71). Nie można twierdzić, że grupa posiada pamięć, ale pamięć zbiorowa stanowi coś więcej niż tylko sumę jednostkowych pamięci członków grupy. Zbiorowości co prawda nie „mają”

⁴ Celem Stowarzyszenia Odra-Niemen jest rozwijanie inicjatyw i projektów kresowych, polonijnych, historycznych i edukacyjnych. Działania związane z przywracaniem pamięci o Żołnierzach Wyklętych są jednym z priorytetów działalności stowarzyszenia (strona internetowa organizacji: <http://www.odraniemen.org>).

⁵ Celem stowarzyszenia Inicjatywa Historyczna jest szerzenie i propagowanie wiedzy z zakresu historii Dolnego Śląska. Szczególną uwagę poświęcają rotmistrzowi Pileckiemu i wokół jego postaci koncentruje się wiele ich działań (strona internetowa organizacji: <http://www.dih.org.pl>).

pamięci, ale za to kształtują zawartość pamięci swoich członków. Poprzez komunikację i interakcje we własnej grupie powstają wspomnienia. Z perspektywy zbiorowości możemy mówić o dystrybucji pamięci – wiedza zostaje rozdzielona między członków grupy (Assmann, 2009, s. 66). W obrębie pamięci zbiorowej historyczna wiedza naukowa ulega selekcji i przekształceniom. Postaci i wydarzenia historyczne zostają sprowadzone do symboli wartości ważnych dla grupy (Szacka, 2000, s. 13). Pamięć zbiorowa może być przekształcana za pomocą takich działań jak pomijanie, fałszowanie, wyolbrzymianie i upiększanie, manipulowanie związkami, obwinianie nieprzyjaciół, a także konstruowanie kontekstu. Ma nienaukowy charakter, chociaż jest zależna od stanu wiedzy historycznej (Szacka, 2006, s. 45).

W szczególnej sytuacji znajdują się państwa, które ukonstytuowały się po rozpadzie obozu komunistycznego. Stało przed nimi niełatwe zadanie przededefiniowania historii zbiorowej, ponieważ przez wiele lat w państwach należących do bloku komunistycznego manipulowano przeszłością, szereg wydarzeń przemilczano w oficjalnym przekazie, a tzw. „białe plamy” były wypełniane za pomocą przekazu rodzinnego (Pazderski, 2007, s. 2). Przykładem przededefiniowania historii zbiorowej w Polsce jest konstruowanie pamięci o Żołnierzach Wyklętych, którzy w ostatnich latach stali się elementem pamięci zbiorowej. Przez wiele lat ulegali oni społecznemu zapomnianiu. I – moim zdaniem – w pewnym sensie dzieje się tak do dziś. Pierwszym etapem było „aktywne” zapomnianie, które ma charakter świadomie selektywny (Ziółkowski, 2003, s. 5). Nie można w tym wypadku pominąć roli państwa i jego „polityki historycznej”, która kształtuje treści przekazu medialnego (Pazderski, 2007, s. 24). Przez wiele lat Żołnierze Wyklęci byli grupą oczernianą publicznie przez władze komunistyczne, którym zależało, aby ich „zniszczyć moralnie w oczach społeczeństwa”⁶. Wydaje się, że działania te zostały zakończone. Za cezurę można uznać 1 marca 2011 roku, czyli ogłoszenie Narodowego Dnia Pamięci Żołnierzy Wyklętych, oficjalnie wprowadzającego ich do pamięci zbiorowej narodu polskiego. Jednocześnie w pewien sposób zaczęli oni podlegać zapomnianiu „biernemu”, które polega na konstruowaniu strategii unikania, na nieprzyjmowaniu „niewygodnych informacji”, mogących zakłócić dobre samopoczucie zbiorowości (Ziółkowski, 2003, s. 5). Nastąpiła gloryfikacja Żołnierzy Wyklętych przez partię rządzącą (Prawo i Sprawiedliwość). Przez prawicowe media kojarzone z partią rządzącą zostaliśmy niejako postawieni przed faktem dokonanym – Żołnierze Wyklęci są bohaterami. Czy rzeczywiście panuje pełna zgoda co do tego? Na próżno by szukać badań w pełni odpowiadających na to pytanie. Być może zagadnienie jest zbyt nowe, dlatego

⁶ Pisze o tym m.in. historyk Jerzy Nowak, który cytuje oświadczenie majora bezpieczeństwa Publicznego, który z pasją mówił: „Zadaniem naszym jest nie tylko zniszczyć was fizycznie, ale my musimy zniszczyć was moralnie w oczach społeczeństwa” (Nowak 2016).

brakuje pogłębionych analiz, które skupiałyby się na jego stronie społecznej, a nie jedynie historycznej. Wszak to, co funkcjonuje na poziomie analizy historycznej, nie musi być odzwierciedlone w świadomości społecznej.

Jedyne znalezione przeze mnie badania, w których Żołnierze Wyklęci nie zostali potraktowani jako jeden z elementów konstruowania pamięci zbiorowej po 1989 roku (ale byli ich głównym obiektem), zostały przeprowadzone w 2017 roku. Jest to raport CBOS nr 22/2017 *Polskie podziemie antykomunistyczne w pamięci zbiorowej*. Właściwie badanie to pozwala odpowiedzieć na wcześniej zadane przeze mnie pytanie – Żołnierze Wyklęci dla większości Polaków (75 proc.) są bohaterami (CBOS, 2017, s. 15). Warto zwrócić uwagę na to, że za takimi ogólnymi deklaracjami nie stoi wiedza o partyzantce antykomunistycznej. O braku wiedzy badanych może świadczyć to, że pomimo deklaracji, zgodnie z którą wydarzenia te powinny być upamiętniane, respondenci w większości nie byli w stanie wskazać, kiedy w Polsce obchodzi się Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych. Znajomość nazw oddziałów, pseudonimów i nazwisk również jest słaba (CBOS, 2017, s. 20–21). Najwięcej sceptycyzmu co do bohaterstwa Żołnierzy Wyklętych przejawiają ci respondenci, którzy uważają, że wiedzą o nich dużo (CBOS, 2017, s. 16). Mogłoby się więc wydawać, że wraz ze wzrostem wiedzy o partyzantce antykomunistycznej maleje gloryfikacja Żołnierzy Wyklętych. Jednocześnie pośród tych badanych, którzy określali swoją wiedzę jaką przeciętną, istniało silne przekonanie o bohaterskości Żołnierzy Wyklętych (CBOS, 2017, s. 16). Badanie to nie wyjaśnia jednak skąd taka rozbieżność. Obrazuje ono poglądy Polaków dotyczące Żołnierzy Wyklętych. Pokazuje, że znaczna część Polaków widzi w nich bohaterów, a jednocześnie obnaża fakt, że w zdecydowanej większości ankietowani nie wiedzą dokładnie kim oni są, a szczątkową wiedzę pozyskują w głównej mierze z mediów. Nie bez znaczenia pozostaje więc fakt, że dyskurs publiczny jest obecnie silnie kreowany przez rządzącą partię polityczną (tj. Prawo i Sprawiedliwość), która tworzy idealistyczny obraz Żołnierzy Wyklętych, często odcinając się od wszelkich kontrowersji.

Prowadząc badania, spjrzałam na konstruowanie pamięci zbiorowej o Żołnierzach Wyklętych z zupełnie innej strony. Skupiłam się na konstruowaniu pamięci zbiorowej z jednostkowej perspektywy. Nie badałam pamięci zbiorowej jako takiej, ale to, w jaki sposób jest ona konstruowana przez osoby należące do środowiska narodowo-patriotycznego, ludzi zaangażowanych w pracę nad pamięcią zbiorową o Żołnierzach Wyklętych (nauczycieli, urzędników, działaczy organizacji pozarządowych). Rozważając, kto powinien zostać uczestnikiem projektowanego badania, wyszłam od pojęcia przodownika kulturowego, stworzonego przez Floriana Znanieckiego, który nazywa go „pierwszym wśród równych”. Według autora *Socjologii wychowania* nie może on być patrzącym z zewnątrz pedagogiem ani patrzącym z góry władcą, ale musi potrafić współdziałać

z grupą (zob. Pyszczek, 2016, s. 61). Kategoria przodownika kulturowego wydawała się jednak wciąż za szeroka, obejmująca zbyt wiele dziedzin kultury. Zdecydowałam się więc na pojęcie narodowego społecznikostwa autorstwa Kajty. Badała ona organizacje nacjonalistyczne, w których część członków widzi siebie jako narodowych społeczników, a tym samym konstruuje swój obraz jako ludzi mających na celu edukację, działalność społeczną i promowanie postaw patriotycznych. Dla narodowego społecznika charakterystyczne jest postrzeganie organizacji, do której należy, jako możliwości realizacji potrzeby działania na rzecz społeczeństwa. Wyraźnie podkreśla się tutaj oddolny, społeczny i podporządkowany charakter organizacji. Narodowi społecznicy niekiedy określają swoją działalność pozytywnym terminem „pracy u podstaw”. Nacisk kładzie się na edukacyjny aspekt organizacji oraz jej chęć wpływu na kształtowanie nowych pokoleń. Ważne jest również uświadamianie społeczeństwa, tj. przypominanie o historii, promowanie patriotyzmu oraz tradycyjnych wartości (Kajta, 2017, s. 229).

Ramy metodologiczne badania

Przeprowadzone badania mają charakter eksploracyjny⁷. Chciałam odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób pamięć zbiorowa o Żołnierzach Wyklętych odzwierciedla się w narracjach biograficznych narodowych społeczników we Wrocławiu, a także dowiedzieć się, jak konstruowany jest dyskurs o Żołnierzach Wyklętych, jakie jego elementy są uwypuklane, a jakie pomniejszane w narracjach narodowych społeczników. Interesowało mnie, co badani cenią w Żołnierzach Wyklętych oraz jak rozumieją patriotyzm i nacjonalizm. Jako technikę gromadzenia danych zastosowałam wywiad narracyjny, którego istotą jest otrzymanie opowieści o historii życia, spontanicznej narracji bez ciągłej interwencji badacza zadającego pytania (Kaźmierska, 1997, s. 35). Narratorowi pozwala się na spokojne snucie opowieści o własnej biografii. Dzięki pogłębionemu charakterowi wywiadów badacz może uzyskać od uczestników nie tylko opis doświadczenia, lecz także jego interpretację (Charmaz, 2009, s. 39). Każdy z przeprowadzonych wywiadów podzieliłam na dwie części: wywiad narracyjny⁸ oraz pytania uzupełniające, które przygotowałam w odniesieniu do stawianych pytań badawczych. Były one zadawane

⁷ Badania przeprowadziłam w ramach seminarium dr. hab. Adama Mrozowickiego, prof. UWr na potrzeby pracy dyplomowej kończącej studia licencjackie w roku akademickim 2017/2018 na kierunku socjologii w Instytucie Socjologii na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Prof. Mrozowicki był także promotorem pracy licencjackiej.

⁸ Podczas wywiadu narracyjnego rozmówcy byli proszeni o opowiedzenie historii swojego życia. Pytanie to było poprzedzone informacją o tym, że interesują mnie doświadczenia związane z kształtowaniem pamięci o Żołnierzach Wyklętych i chciałabym zrozumieć to w kontekście wszystkich doświadczeń życiowych.

wówczas, gdy nie uzyskałam odpowiedzi na stawiane w projekcie pytania badawcze w pierwszej części wywiadu.

W badaniu zastosowałam teoretyczny dobór próby. Kiedy decydujemy się na technikę wywiadu pogłębionego, jest to odpowiedni dobór, ponieważ pozwala na znalezienie rozmówców o interesujących nas cechach (Charmaz, 2009, s.141). Rozpoczynając badanie, skontaktowałam się z nauczycielką jednej z wrocławskich szkół. Było to podyktowane względami praktycznymi – jestem absolwentką tej szkoły, więc bez trudu nawiązałam kontakt. W tym samym czasie napisałam e-mail z prośbą o kontakt do stowarzyszenia patriotycznego we Wrocławiu. Podczas tych spotkań otrzymałam dane osób, które współdziałają z moimi pierwszymi rozmówcami na rzecz przywracania pamięci o Żołnierzach Wyklętych. Analizując dane z dwóch pierwszych rozmów, podejmowałam decyzję o tym, do kogo zwrócić się z prośbą o wywiad.

Przeprowadziłam siedem wywiadów. Trwały one średnio półtorej godziny. W raporcie nie używam imion, ale scharakteryzuję rozmówców poprzez zawód lub funkcję, jaką pełnią w swojej organizacji, z racji tego, że jest to istotne w definiowaniu narodowego społecznictwa – wykorzystywaniu organizacji przez rozmówców do edukowania społeczeństwa.

1.	Nauczycielka	nauczycielka jednej z wrocławskich szkół średnich
2.	Wiceprezes	wiceprezes stowarzyszenia patriotycznego A
3.	Dziennikarz	dziennikarz „Gościa Niedzielnego”
4.	Ksiądz	ksiądz nauczający religii w szkołach
5.	Obywatel	członek stowarzyszenia patriotycznego A, absolwent szkoły, w której pracuje Nauczycielka. Podczas przeprowadzania wywiadu poprosił mnie, by nazywać go Obywatелеm Polski
6.	Koordynatorka	koordynatorka stowarzyszenia patriotycznego B
7.	Pracownik administracji terenowej	absolwent historii na Uniwersytecie Wrocławskim

Tabela 1. Charakterystyka rozmówców

Każda z indywidualnych historii rozmówców jest interesująca, ale objętość artykułu nie pozwala na zaprezentowanie ich wszystkich. Sześć osób spośród udzielających wywiadu deklarowało, że „zawsze interesowali się historią”, co sprawiło, że w pewnym momencie trafili na historię partyzantki antykomunistycznej. Działo się to po 2011 roku, kiedy o Żołnierzach Wyklętych zaczęto pisać książki, dyskutować w mediach oraz zaczęły powstawać stowarzyszenia, które zajęły się promowaniem ich historii. Jedna osoba była bardziej zaangażowana w tę tematykę ze względu na to, że dziadek i ojciec

byli żołnierzami AK i opowiadali jej historię partyzantki antykomunistycznej już po roku 1989, kiedy w Polsce temat ten zaczął się dopiero pojawiać.

Niewielka liczba wywiadów wynika z ograniczenia czasowego przeprowadzonych badań. Interesujące jest to, że próba zaczęła się wcześniej nasycać, opowieści narratorów zaczęły się wzajemnie wzmacniać. Wiele kwestii powtarzało się lub dopełniało to, o czym opowiadał wcześniejszy rozmówca.

Pomimo że zdecydowałam się na przeprowadzenie wywiadów narracyjnych, nie analizowałam ich metodą biograficzną. Analizy dokonałam za pomocą narzędzi wypracowanych przez metodologię teorii ugruntowanej. Metodologia ta zakłada minimum dwa etapy kodowania: wstępne i skoncentrowane. Pierwszy polega na czytaniu transkrypcji wywiadu i przypisywaniu każdemu wydarzeniu kodu, czyli określenia, które ma nazwać działania, zdarzenia, procesy opisywane w tekście (Mazurek, 2013, s. 31). Na kolejnym etapie podejmuje się decyzję, które kody wstępne mają największe znaczenie analityczne dla wnikliwej i całościowej kategoryzacji danych (Charmaz, 2009, s. 79). Następuje weryfikacja kodów wstępnych, która ma uwypuklić ich adekwatność i znaczenie analityczne (Charmaz, 2009, s. 32).

Sposoby konstruowania obrazu Żołnierzy Wyklętych

Pamięć zbiorowa jest zawsze selektywna. Ze względu na specyficzny sposób jej przekazywania (podania ustne, media, nośniki pamięci itp.) nie może być inaczej. Wśród narodowych społeczników występuje selektywna idealizacja krytyczna – pomimo widocznej selektywności, wyraźnym skupieniem się na pozytywnych stronach Żołnierzy Wyklętych i ich bohaterstwie (co oczywiste, biorąc pod uwagę to, że narodowi społecznicy chcą propagować tę tematykę) wielokrotnie zostaje zaznaczona świadomość istnienia faktów kontrowersyjnych. Jest to o tyle zaskakujące, że raczej panuje przekonanie o tym, że tacy ludzie jak działacze patriotyczni mają silną tendencję do idealizacji bohaterów i marginalizowania czy wręcz pomijania faktów, które nie współgrają z obrazem bohatera. Jak mówił Wiceprezes: „No my zawsze szukamy prawdy też w historiach o Żołnierzach Wyklętych i była też oczywiście grupa Żołnierzy Wyklętych, których dzisiaj nie będziemy oceniać jako bohaterów, tak? Były takie wydarzenia, zdajemy sobie sprawę, również o tym dyskutujemy, mówimy”. Jest to o tyle interesujące, że takim poglądom towarzyszyła bardzo często deklaracja chęci pełnego rozliczenia. Dziennikarz, wypowiadając się w imieniu środowiska patriotycznego hołdującego Żołnierzom Wyklętym, stwierdza, że chce ono, aby bohaterowie zostali oddzieleni od zbrodniarzy. Słowo „zbrodniarz” niekiedy jest zastępowane ostrożniej brzmiącymi sformułowaniami opisowymi, jak na przykład „nie wszyscy byli święci” lub „splamili mundur”.

Narodowi społecznicy budują swoją narrację o Żołnierzach Wyklętych jako nastawioną na dialog, opartą na faktach. Podkreślają, że nie boją się mówić o wszystkim, jednocześnie w ich wypowiedziach często przejawia się brak chęci do oceniania. Tłumaczą ją brakiem kompetencji, zbyt wielkim szacunkiem i tym, że trudno ocenić tamte wydarzenia ze współczesnej perspektywy. Często zwracano uwagę na to, że postawienie się w tamtej sytuacji jest niemożliwe, że nikt z nas nie przeżył tego, co oni, więc brakuje podstaw i możliwości oceny. Uważają, że czasy, w których żyjemy, są zupełnie inne i na tej podstawie kwestionują prawo do oceniania tamtych zdarzeń, wyborów i decyzji. Co interesujące, takie argumenty padają nie tylko w odniesieniu do postaci kontrowersyjnych, lecz także tych, które są oceniane skrajnie pozytywnie, jak np. Witold Pilecki:

Ja nie mam odwagi oceniać jego decyzji, nie mam odwagi facetowi, który był po trzech latach Oświęcimia, po powstaniu warszawskim, po doświadczeniach oflagu i stalagu, po doświadczeniach bycia w armii Andersa we Włoszech... nie mam odwagi, żeby jakby stawiać się w jego miejscu i mówić, że kurcze *mógł zrobić inaczej, nie?* [Ksiądz]

Nie wiem czy mamy prawo to oceniać. Możemy powiedzieć, że nam się to nie podoba. I że nie powinno tak być. Ale żyjemy w innych czasach [Obywatel].

Wraz z niechęcią do oceniania prezentowana jest niechęć do generalizacji, do wypowiadania się o Żołnierzach Wyklętych ogółem, do idealizowania ich jako całości. Preferuje się skupianie się na konkretnych postaciach, na konkretnych biografjach, często tych, którym „nic nie można zarzucić”.

W mediach są prezentowane różne stanowiska, zarówno te, które przedstawiają Żołnierzy Wyklętych jako grupę krystaliczną, bohaterską, jak i te, które wprost nazywają ich bandytami niegodnymi miana bohaterów. Jak już wcześniej pisałam, Żołnierze Wyklęci są kojarzeni z prawicą, ponieważ to środowiska prawicowe sprawiły, że w przestrzeni publicznej zaczęto o nich dyskutować. Wydaje się jednak, że narodowi społecznicy odcinają się od narracji o partyzantce antykomunistycznej konstruowanej przez te środowiska. Negatywnie są odbierane działania polityczne, które przedstawiają Żołnierzy Wyklętych jako krystaliczne osoby, nieskazitelnymi bohaterów. Odbierają to jako element walki politycznej i próbę stworzenia kultu wokół ich postaci. Podkreślają, że nie o to chodzi w działalności stowarzyszeń patriotycznych. Ich celem nie jest stworzenie nowej ideologii czy kultu Żołnierzy Wyklętych. Powtarzają również, że potrzeba ciągłej edukacji (w szczególności ludzi młodych) w zakresie faktów dotyczących biografii Żołnierzy Wyklętych oraz że ich celem jest to, aby ludzie przypominali sobie od czasu do czasu o takich postaciach, wiedzieli o ich życiu i ofercie, a nie jedynie „wieszali ich na sztandarach”, nie zastanawiając się nad tym, jakie wartości sobą reprezentowali.

Ja mam wrażenie, że teraz osoby, które rządzą, chcą właśnie wystawić taki pomnik Żołnierzom Wyklętym. Ale całe społeczeństwo nie jest do tego przygotowane. My nikogo nie mamy czcić, my czasami mamy pamiętać o tych osobach. Nie rozumiem tego słowa „czcić”. Masz znać historię, masz uczyć się na ich błędach, masz pokazywać, co jest dobre, co złe, ale w żaden sposób nie masz ich czcić [Nauczycielka].

Takie podejście współgra z deklarowaną wcześniej narracją opierania się na dialogu i faktach. W mojej ocenie jest również dopełnieniem deklaracji niechęci do ocen oraz zabiegiem pozwalającym na oddzielenie bohaterów i zbrodniarzy. Pozwala to mówić o bohaterskich czynach pewnych postaci, o ich wielkości, ale równocześnie daje pewną swobodę wypowiedzi o nich. Jednostka, którą się czci, musi być nieskazitelna i nie podlega to dyskusji. A jeśli prowadzi się narrację łagodniejszą, nastawioną na upamiętnianie (a nie czczenie), jest większa szansa, że trafi ona do większego grona odbiorców. W tym miejscu warto zaznaczyć, że narodowi społecznicy to ludzie wykształceni (wszyscy moi rozmówcy posiadają wyższe wykształcenie), posiadający nie tylko dużą wiedzę historyczną, lecz także społeczną. Narodowi społecznicy chcą edukować społeczeństwo, stawiają na dyskusje, na tworzenie własnej opinii oraz ciągle pogłębianie wiedzy, deklarują, że nie chcą jedynie „wtłaczać” masom informacji o bohaterstwie tych ludzi⁹. Jest to zdecydowanie sprzeczne z obrazem Żołnierzy Wyklętych prezentowanym przez media, który – siłą rzeczy – zostaje spłycony i uogólniony.

Konstruowanie obrazu bohaterów bez skazy

Bohaterowie bez skazy to osoby, które są uznawane za bezsprzecznie zasługujące na miano bohaterów lub moralne autorytety. Wśród tych postaci, wymienianych przez każdego z narodowych społeczników, są rotmistrz Pilecki¹⁰ oraz „Inka”¹¹. To dwie postaci uznawane za krystaliczne moralnie, a ich bohaterstwo nie podlega żadnym negocjacom w oczach narodowych społeczników. To wokół ich biografii i dokonań jest budowana narracja dotycząca bohaterów bez skazy – następuje skupienie wokół wyrazistych

⁹ Warto zwrócić uwagę na to, że narodowi społecznicy nie są jedynymi, którzy kultywują pamięć o Żołnierzach Wyklętych (jako przykład można podać kibiców, o których mówi się, że jako pierwsi „wynieśli ich na sztandary”). Eksplorowałam jednak jedynie narodowych społeczników, więc jestem w stanie powiedzieć coś jedynie o nich, a nie o innych grupach.

¹⁰ Witold Pilecki „Witold”, „Tomek”, „Romek” (1901–1948)– oficer rezerwy Wojska Polskiego, współzałożyciel Tajnej Armii Polskiej, dobrowolny więzień KL Auschwitz, oficer Komendy Głównej Armii Krajowej i „NIE”, więzień polityczny okresu stalinowskiego, ofiara mordu sądowego (za:<https://pilecki.ipn.gov.pl/rp/biogram/7081.Rotmistrz-Witold-Pilecki.html>).

¹¹ Danuta Siedzikówna „Inka” (1928–1946) – sanitariuszka. Zamordowana przed osiągnięciem pełnoletniości w Gdańsku w więzieniu przy ul. Kurkowej wraz z Feliksem Selmanowiczem „Zagończykiem”. Tuż przed śmiercią miała wyrzyczeć: „Niech żyje Polska! Niech żyje »Łupaszko«! (zob. <http://www.inka.org.pl/biograminki.html>).

osób. W przypadku bohaterów kontrowersyjnych sytuacja się zmienia – narodowi społecznicy mówią ogólniej, skupiając się na podawanych argumentach, a nie nazwiskach.

W przypadku „Inki” najbardziej akcentowane jest to, że była sanitariuszką, która opatrywała nie tylko przyjaciół, lecz także wrogów, że była to dziewczyna, która nie strzelała. Często zaznacza się jej młody wiek oraz to, że miała „silny kręgosłup moralny”. Podkreślano, że nie zdradziła przyjaciół, a jej autorytetami moralnymi byli wcześniej utraceni rodzice oraz wychowująca ją babcia. Cytowane są jej słowa – że zachowała się jak trzeba. Podnoszono również, że bycie kobietą sprawiło, że jest jakby „czystsza” i bardziej nieskazitelna. Z pewnością w tle widać tradycyjny podział ról ze względu na płeć – „Inka” zachowała się tak, jak powinna się zachować kobieta, nie walczyła, tylko została sanitariuszką.

Nigdy nie oddała strzału. Więc to była porządna dziewczyna i myślę że tu nie ma wątpliwości, że to jest osoba, która jest bohaterem. [...] W wieku siedemnastu lat to jest niezwykle trudna decyzja, żeby podjąć taką decyzję, że się nie zdradzi i straci się życie. To jest... z naszego punktu widzenia w naszych czasach niewyobrażalne [Wiceprezes].

Akcentuje się pozostawanie „Inki” wiernej wyznawanym wartościom i ideałom. Przedstawiano ją jako zwykłą dziewczynę. Nie była dowódcą, nie robiła żadnej kariery – była przeciętną nastolatką, która w trudnych czasach, według narodowych społeczników, potrafiła się zachować przyzwoicie i niezwykle moralnie.

Kolejna z postaci – rotmistrz Pilecki – jest charakteryzowana głównie jako „ochotnik do Auschwitz”. Dobrowolne zgłoszenie się do obozu koncentracyjnego stanowi o niebywałej odwadze w oczach narodowych społeczników. Równie duży podziw budzi to, że Pileckiemu udało się wyjść z Auschwitz oraz zdobyć informacje, które przesłał na Zachód. Akcentowana jest jego postawa moralna. Przede wszystkim to, że rotmistrz mógł wybierać, ale postąpił zgodnie z wyznawanymi przez siebie zasadami moralnymi. Często nazywa się go „niezłomnym”. Co interesujące, również akcentowano to, że w czasach partyzantki antykomunistycznej nie prowadził on działalności zbrojnej, nie sięgał po broń. „Pilecki, dla mnie osobiście, to jest jeden z największych bohaterów Polski” – mówił Książd. Pilecki w opowieściach narodowych społeczników jawi się – w przeciwieństwie do „Inki” – jako niedościgniony ideał, wzór do naśladowania. Jednocześnie towarzyszy temu przekonanie, że nikt obecnie nie jest w stanie być tak niezłomny jak on. O ile w przypadku Siedzikówny często mówiono, że była osobą, którą mogą naśladować młodzi ludzie i nauczyć się od niej, jak być dobrym człowiekiem, o tyle niezłomność Pileckiego wydaje się w tych narracjach czymś niedoścignionym.

Konstruowanie obrazu bohaterów kontrowersyjnych

Wśród bohaterów kontrowersyjnych najczęściej pojawiają się dwa nazwiska: Romuald Rajs „Bury”¹² oraz Józef Kuraś „Ogień”¹³. Zarzuca się im ludobójstwo, morderstwa, gwałty; nazywa się zbrodniarzami lub bandytami. Warto przy tym zaznaczyć, że postać Kurasia traktuje się wyraźnie inaczej, do czego jeszcze wrócę. Narracja na temat bohaterów kontrowersyjnych jest o wiele bardziej rozwinięta, bardziej skryzalizowana, argumenty konkretniejsze. Nie skupia się ona – jak w przypadku bohaterów bez skazy – na konkretnych nazwiskach, ale na argumentach (powtarzają się one niemalże w każdym wywiadzie). W narracjach można dostrzec zabiegi retoryczne, które pozwalają radzić sobie z dysonansem poznawczym wywoływanym kontrowersjami związanymi z tymi postaciami. Są to: odwołanie się do autorytetu i kontekstu historycznego; przedstawianie Żołnierzy Wyklętych jako masy, a zbrodniarzy jako marginesu; twierdzenie, że „to byli zwykli ludzie”; powoływanie się na brak rzetelnych dowodów świadczących o zbrodniach, których mieli się dopuścić.

Odwoływanie się do autorytetu przejawiało się na dwa sposoby: opierano się na autorytecie historyków, Instytutu Pamięci Narodowej lub profesora Krzysztofa Szwagrzyka (traktowanego jako jednego z największych znawców, jeśli nie największego, Żołnierzy Wyklętych) lub usprawiedliwiano się, że jeśli nie jest się historykiem (autorytetem), trudno jednoznacznie ocenić tamte zdarzenia. Chociaż ten argument pojawiał się w zasadzie w każdej z opowieści, nie poświęcano mu wiele uwagi. Był wstępem do podawania kolejnych argumentów i można traktować go jako próbę oddalenia oceniania tych postaci. Jak powiedziała Koordynatorka: „Nie jestem historykiem, nie chcę się jednoznacznie wypowiadać”. Narracje narodowych społeczników charakteryzuje duża selektywność. IPN lub sam profesor Szwagrzyk są traktowani jako niekwestionowane autorytety. Nie występują nawiązania do innych historyków (na przykład tych, który przedstawiają te wydarzenia w zupełnie odmienny sposób)¹⁴.

Stosując drugi z wymienionych zabiegów retorycznych, najczęściej skupiano się na szeroko rozumianym kontekście historycznym. Wyrażano przekonania, że tamten

¹² Romuald Rajs „Bury” (1913–1949) – członek zbrojnego podziemia, któremu zarzuca się udział w zabójstwie furmanów oraz pacyfikację kilku białoruskich wsi, w czasie której śmierć poniosły m.in. kobiety i dzieci (Moroz, 2016, s. 61).

¹³ Józef Kuraś „Orzeł”, później „Ogień” (1915–1947) – członek zbrojnego podziemia, któremu zarzuca się antysemityzm, mordowanie mieszkańców Podhala, nienawiść do Słowaków. Propaganda komunistyczna przedstawiała go jako „psychopate”, „bandytę odznaczającego się szczególnym sadyzmem wobec eksploatowanej ludności góralskiej”, „krwawego watażkę” (Korkuć, 2006, s. 5–6).

¹⁴ Komentowana jest jednak książka polskiego publicyście historycznego Piotra Zychowicza *Skazy na Pancierzach. Czarne karty epopei Żołnierzy Wyklętych*, której treść skupia się właśnie na kontrowersyjnych bohaterach, m.in. „Ogniu” czy „Bury”. Narodowi społecznicy dyskredytują jednak tę pozycję, twierdząc, że nie jest oparta na rzetelnych faktach, a jedynie na spekulacjach.

okres znacząco różni się od współczesnego. Przede wszystkim zwracano uwagę na to, że były to czasy tuż powojenne i często dla Żołnierzy Wyklętych było tak, jakby wojna wciąż trwała. Mówiono również, że w tamtym okresie walczone w odmienny sposób – zwycięzców nikt nie sądził, a strzelania do cywilów nie oceniano tak surowo jak współcześnie. Ponadto jeśli uznać, że wciąż trwała wojna, to trzeba wziąć pod uwagę, że często żołnierze nie byli dobrze poinformowani i mieli niewiele czasu na podjęcie decyzji. „Oni musieli podejmować decyzje w sytuacjach, w których się znajdowali. Bardzo często pod wpływem emocji, bardzo często pod wpływem różnego rodzaju bodźców, bardzo często nie mając pełnego rozeznania, nie mając pełnych informacji i tak dalej” – mówił Książdz.

W rozważaniach dotyczących kontekstu historycznego zwracano uwagę na to, jak historie Żołnierzy Wyklętych funkcjonowały w okresie powojennym. Przede wszystkim miano na myśli propagandę komunistyczną, która starała się oczernić żołnierzy. Często te propagandowe opisy nie zostały jeszcze odkłamane i dlatego niełatwo stwierdzić, co jest prawdziwe, a co nie.

Minimalizacja czynów przestępczych odbywała się przez opis, który pokazywał, że Żołnierze Wyklęci byli ogromną grupą, masą, a zbrodniarze stanowili margines. Opierało się to na stwierdzeniu: znajdź mi tak dużą grupę, gdzie nie będzie kogoś, kto będzie przestępcą.

I wśród tych ludzi byli też różni ludzie, no jak to w masie [Koordynatorka].

[...] wszelki margines związany z Żołnierzami Wyklętymi, a taki był. Bo zawsze taki jest. Proszę mi znaleźć grupę dwustu tysięcy, w której nie ma debila. Mówię brzydko debila... Kryminalisty, margines [Dziennikarz].

Zaznaczano również, że wśród osób godnych naśladowania zawsze znajdzie się ktoś, kto splami mundur, lecz absolutnie nie przekreśla to zasług grupy, która jest bohaterska.

Następny argument można wyrazić zdaniem: „to byli tylko ludzie”. Stwierdzenie to artykułowano wraz z innymi argumentami i często go nie wyjaśniano. Niekiedy wypowiedziano je wprost, innym razem tylko sygnalizowano, że skoro byli to tylko ludzie, to mogli popełniać błędy. Zdarzało się przyrównywanie ich do nas samych, zwykłych ludzi: wszyscy popełniamy błędy, wszyscy mamy „słabsze dni”.

Ale to tak jak w życiu. Są ludzie, którzy są ludźmi, i są ludzie, którzy są szujami, zwierzętami, nie wiem, czym tam jeszcze [Nauczycielka].

To byli zwykli ludzie, więc mieli zalety i wady. Mieli decyzje dobre i słabsze. Mieli dobre dni i gorsze. Tak jak my wszyscy [Wiceprezes].

Zabieg ten sprawia, że na zbrodnię – jeżeli była ona dokonana – patrzy się z innej perspektywy i „da się ją wytłumaczyć”. Żołnierze Wyklęci zostają porównani do zwykłych ludzi, takich jak my wszyscy, a przecież nikt z nas nie jest nieomylny.

Ostatnim z tych wyraźnie zarysowanych argumentów pojawiających się w narracjach narodowych społeczników jest powołanie się na nierzetelność dowodów, często fałszowanych przez komunistyczne władze w celu propagandowego przedstawiania Żołnierzy Wyklętych i zniszczenia pamięci o nich. Twierdzono, że jeśli prześledzić źródła, to brakuje dowodów na to, że ktoś udzielił konkretnego rozkazu, wszystko opiera się jedynie na zeznaniach świadków: „ponieważ te źródła bardzo często były w okresie PRL-u fałszowane celowo właśnie ze względu na to, żeby ten mit tych żołnierzy jako bandytów utrzymać” (Pracownik administracji terenowej). Często odwoływano się do tego, że jest to najnowsza historia, tak naprawdę weryfikowana na naszych oczach i przez tę świeżość, przez to, że żyją jeszcze ludzie, którzy to pamiętają – niejednokrotnie traktowana zbyt emocjonalnie. A emocje nie pozwalają podejść do spraw obiektywnie i rzetelnie.

W narracji o bohaterach kontrowersyjnych, interesująco jawi się postać „Ognia”. Część moich rozmówców klasyfikuje go jako bohatera. Znają oni kontrowersje dotyczące jego postaci. Wiedzą, jak odbiera go opinia publiczna, ale dla nich jest on bohaterem. Argumentują, że autorytety – o których pisałam wcześniej – twierdzą, że był bohaterem. Zbrodnicość „Ognia” traktują jako wytwór propagandy: „tutaj naprawdę »Ogień« jest bardzo, ale to bardzo trudnym tematem. I ja go osobiście, prywatnie klasyfikuję jako bohatera” (Koordynatorka). Narodowi społecznicy wyraźnie odcinają się od obrazu Żołnierzy Wyklętych prezentowanego przez PiS i prawicowe media publiczne, zaznaczając, że ich przekonania opierają się na wiedzy oraz autorytetach, które są – w ich opinii – niepodważalne. Jak już wspominałam, taki autorytet stanowi bez wątpienia IPN wraz z reprezentującymi go historykami (szczególnie Szwagrzyk)¹⁵. Podczas budowania narracji o bohaterach kontrowersyjnych deklarowana jest wielowymiarowość, ale można wyczuć pewną niechęć do spojrzenia na omawiane zagadnienia z wielu perspektyw. Historię traktuje się wybiórczo, w narracjach widać pełne zawierzenie wyznawanym autorytetom.

¹⁵ Był to temat wywoływany przez moich rozmówców, dla których wiarygodne są publikacje wydawane przez IPN, chociaż – jak twierdzą – nie czerpią wiedzy jedynie z nich. Część moich rozmówców deklaruje, że czytała dokumenty sporządzone w czasach działalności partyzantki antykomunistycznej (np. zeznania). Warto zwrócić również uwagę, że same stowarzyszenia również są źródłem wiedzy: posiadają materiały dydaktyczne, organizują spotkania z historykami zajmującymi się tym tematem, jak i samymi kombatantami.

Cechy cenione w Żołnierzach Wyklętych a postrzeganie patriotyzmu i nacjonalizmu

Przeprowadzając badanie, chciałam się dowiedzieć czy poprzez swoją działalność moi rozmówcy konstruują swoją tożsamość między innymi poprzez identyfikację z wartościami/cechami cenionymi w Żołnierzach Wyklętych oraz czy walka o zakorzenienie pamięci o nich jest w ich rozumieniu przejawem patriotyzmu/nacjonalizmu. Podczas przeprowadzania wywiadów pytałam więc moich rozmówców o to, co cenią i czego nie cenią w postawie/zachowaniu Żołnierzy Wyklętych¹⁶. Narodowi społecznicy cenią: patriotyzm, poświęcenie ojczyźnie, wierność zasadom, które się wyznaje (często są to zasady związane z chrześcijaństwem). Interesujące jest to, jak szeregowane są te wartości. Można by się spodziewać, że poświęcenie dla ojczyzny będzie najbardziej akcentowane, kiedy mówimy o postaciach Żołnierzy Wyklętych. A jednak w przypadku „Inki” szczególnie ceniony był szacunek dla rodziny, wierność wyznawanym zasadom, oddanie przyjaciółom, niesienie pomocy wszystkim, nawet wrogom, oraz coś, co można nazwać „czystością” – była młodą kobietą, która nigdy nie oddała strzału.

Bo mamy dowody na to, zeznania, że opatrywała nie tylko swoich z oddziału, ale również przecież przeciwników. To, że była wierna sobie. To, że tak dobrze została wychowana w domu. Że odnosiła się z szacunkiem do mamy, do taty. [...] Zawsze to mi imponowało [Nauczycielka].

W przypadku rotmistrza Pileckiego podkreślana jest – prócz dobrowolnego udania się do obozu koncentracyjnego – jego niezłomna wiara, wzorowanie się na Chrystusie. W dalszej kolejności mówiono o jego oddaniu i miłości do ojczyzny. O tym, że mógł uciekać, ale został i walczył, w każdej chwili swojego życia potrafił przysłużyć się ojczyźnie. Akcentowano, że pracował na rzecz ojczyzny nie tylko w czasie wojny. To sprawia, że jest on wzorem patriotyzmu dla narodowych społeczników.

Narodowi społecznicy nazywają bohaterami te postaci, które są według nich godne naśladowania, które dawały przykład „jak żyć” ważny również współcześnie. Szczególnie podkreślano ich moralność, oddanie sprawie, „czystość” przejawiającą się nieużywaniem broni. Prezentowani są jako wzór patriotyzmu również w czasach pokoju oraz jako osoby, które nigdy nie zapomniały, kto jest dla nich wzorem. A trzeba zwrócić uwagę, że wzorce te dziś nie są popularne – Chrystus, rodzice i/lub babcia. Zwracano uwagę, że współcześnie młodzi ludzie nie mają autorytetów, dlatego powinni poznawać te postaci i stawiać je sobie za wzór.

¹⁶ Podobnie jak w przypadku konstruowania narracji, także tym razem podczas opisywania cenionych cech posługiwano się konkretnymi przykładami (Siedzikówna, Pilecki), a podczas opisywania cech, które były negowane, używano bardziej ogólnikowych opisów.

Narodowi społecznicy nie popierają prywatnej zemsty, morderstwa dla pieniędzy oraz wszelkich działań niepodjętych w samoobronie, niemających nic wspólnego z obroną ojczyzny. Twierdzą również, że kontekst historyczny i społeczny nie pozwala im jednoznacznie potępić ataku na cywilną wieś, tak jak to czynią w przypadku wykorzystania władzy/stanowiska dla celów prywatnych. To ostatnie – według narodowych społeczników – jest działaniem zaprzeczającym bohaterstwu, nie licuje z postawą patrioty ówczesnych czasów, który wszystko oddaje ojczyźnie i działa jedynie dla jej dobra, zawsze stara się postępować moralnie. W przypadku ataku na cywilną wieś natomiast często jest podkreślane, że cywile również sięgali po broń, a więc mógł to być akt obrony¹⁷. „Natomiast kiedy przychodzą partyzanci i rozstrzelali kogoś tylko dlatego, że dowódca miał swoje prywatne zaszłości z rodziną albo ponieważ wiedział, że są bogaci i chciał pozyskać pieniądze w ten sposób, to są to kwestie automatycznie negatywne” – stwierdził Wiceprezes.

Pytania o nacjonalizm i patriotyzm zadawałam pod koniec wywiadu¹⁸. Był to zabieg celowy, ponieważ pytałam, czym dla narodowych społeczników jest patriotyzm i czym jest nacjonalizm¹⁹. Narodowi społecznicy nie traktują patriotyzmu i nacjonalizmu jako czegoś zupełnie przeciwstawnego. Badania pokazują, że Polacy nie są w stanie rozróżnić patriotyzmu od nacjonalizmu. Jednak kiedy już podejmują takie próby, uznają te pojęcia za opozycyjne – pozytywny jest patriotyzm, natomiast nacjonalizm jest negatywny (CBOS, 2016, s. 1). Narodowi społecznicy nie prezentowali takiego stanowiska. Chociaż nacjonalizm wyraźnie pobrzmiwał w ich wypowiedziach jako coś bardziej negatywnego, coś, co może być wypaczone i jako coś uboższego względem patriotyzmu. Jednak nie stawiali patriotyzmu i nacjonalizmu po przeciwnych stronach.

Współczesny patriotyzm jest kojarzony z poczuciem wspólnoty i łączności z symbolami istotnymi dla tej wspólnoty: godłem, flagą, hymnem narodowym. To również pamiętanie o codziennych obowiązkach i prawach, pomaganie nie tylko rodakom, ale i innym narodowościom. Przytaczane jest również hasło „Bóg, Honor, Ojczyzna” z uwytkleniem, że z patriotyzmem mamy do czynienia wtedy, kiedy ta kolejność zostaje

¹⁷ Takie zestawienie może się wydawać dość szokujące, ale pokazuje siłę negocjowania wizerunku grupy, z którą rozmówcy się utożsamiają. Świadczy o tym dostrzeżenie zróżnicowania wewnętrznego grupy, kontekstualizowanie negatywnych zachowań, niechęć do kategorycznych ocen, które wyraża się dużo łatwiej w stosunku do grupy obcej.

¹⁸ Po pytaniach o działania, jakie podejmują narodowi społecznicy, o postaci kontrowersyjne i postaci „bez skazy” oraz o cechy i wartości cenione w Żołnierzach Wyklętych.

¹⁹ Nie prosiłam o określenie siebie jako patrioty/nacjonalisty, ponieważ uznałam, że ze względu na pejoratywny ładunek emocjonalny stojący za słowem „nacjonalizm” moi rozmówcy będą się starali zaprzeczyć, że są nacjonalistami, zamiast skupić się na tym, czym właściwie jest dla nich nacjonalizm i patriotyzm. Jak pokazują badania CBOS, jedynie 7 proc. Polaków uważa się za nacjonalistów. Prawdopodobną interpretacją tego wyniku stanowi właśnie to, że to słowo wciąż jest silnie negatywnie nacechowane (CBOS, 2016, s. 1).

zachowana. Jednocześnie odnoszę wrażenie, że patriotyzm kojarzy się głównie z działaniem. Wśród wszystkich opisów pojawia się hasło „pracy organicznej”, „pracy u podstaw” (co jest charakterystyczne dla społecznikostwa):

taka codzienna organiczna praca. Każdy w zależności od wieku, prawda? Ja myślę, że to jest właśnie tak, że oprócz tego, co mogę zrobić dla siebie i dla swojej rodziny, mam cały czas gdzieś z tyłu głowy: a co mogę zrobić dla dobra wspólnego? Dla kraju, tak? Co mogę zrobić ponad to, tak [Koordynatorka].

Być patriotą, to być aktywnym, gotowym na poświęcenie czasu dla ojczyzny, swojej siły i energii, działać dla dobra ojczyzny, ale również społeczności lokalnej.

Kiedy definiowano nacjonalizm, działanie podkreślano o wiele mniej. Nacisk był przesunięty na myślenie. Jeśli patriotą jest się poprzez określony sposób działania, to nacjonalistą zostaje się poprzez określony sposób myślenia, postrzegania rzeczywistości. To umiłowanie własnej ojczyzny, tradycji, kultury, narodu i historii. Jednocześnie podkreślano, że nacjonalizm jest uboższy w stosunku do patriotyzmu, bo skupia się jedynie na własnym narodzie i nie zwraca uwagi na inne.

Nacjonalizm wydaje się być czymś pozytywnym, natomiast nacjonalizm też trochę wyklucza inne opcje, tak, z grona swoich pozytywnych rzeczy, czyli nacjonalizm widzi tylko swoje. Jest takim zawężeniem patriotyzmu do takiej idei, że tylko moje jest dobre, że tylko moje jest fajne [Wiceprezes].

Co interesujące, w socjologicznych definicjach, analizach zjawiska patriotyzm łączy się z emocjami (umiłowanie, szacunek do ojczyzny, tęsknota za nią)²⁰ natomiast to nacjonalizm jest kojarzony z działaniem (m.in. na rzecz dominacji państwa w obszarze działań międzynarodowych, powiększania państwa, ekspansji wartości, homogenizacji kultury)²¹. Widać tu więc odwrócenie, bo moim rozmówcom to patriotyzm kojarzy się z działaniem.

Kim jest jednak narodowy społecznik? Patriotą czy nacjonalistą? Wydawać by się mogło, że takiego pytania nie trzeba stawiać i nie trzeba przeprowadzać takiego rozróżnienia, ponieważ „bycie patriotą” i „bycie nacjonalistą” to funkcjonowanie na różnych płaszczyznach. Patriotą – według narodowych społeczników – jest się wtedy, kiedy

²⁰ Dla przykładu w ujęciu Stanisława Ossowskiego patriotyzm „polega na osobistym stosunku jednostki do środowiska, nazwiemy [nim] obszar, który tu wchodzi w grę, prywatną ojczyzną” (1967, s. 210). Andrzej Walicki zwraca uwagę na charakterystyczną cechę polskiego patriotyzmu, jaką jest powiązanie umiłowania ojczyzny z umiłowaniem wolności (2009, s. 344).

²¹ Jedną z najbardziej znanych definicji nacjonalizmu w socjologii głosi, że jest to zasada polityczna głosząca, że jednostki polityczne powinny pokrywać się z jednostkami narodowymi (Gellner, 1991, s. 9). Z kolei Wojciech Burszta pisze o konieczności pomnażania sił i świadomości suwerenności narodu (2011, s. 319), zaś Anthony D. Smith zwraca uwagę, że nacjonalizm stara się działać na rzecz dobra narodowego – autonomia, jedność i tożsamość narodowa (2007, s. 21).

„działa się” w określony sposób, a nacjonalistą, kiedy „myśli się” w określony sposób. I chociaż na poziomie definicji i opisów tak jest, to na poziomie definiowania siebie jako patrioty, nacjonalisty lub obydwu pojawia się problem. Czy narodowy społecznik to patriota? Nie zawsze określano wprost siebie jako patriotę i/lub wyrażano wprost taką postawę, jednak kiedy porównać deklarowaną przez narodowych społeczników definicję patriotyzmu z opisem wykonywanych przez nich działań, wtedy bardzo szybko znajdujemy punkty wspólne. Czy narodowy społecznik to nacjonalista? W tym wypadku odpowiedź nie jest jednoznaczna. Narodowi społecznicy często twierdzili, że zdają sobie sprawę, że ich poglądy mogą być wyrażone w słownikowych definicjach nacjonalizmu, jednak „nie czują” się nacjonalistami.

Ja nie mogę powiedzieć, że jestem nacjonalistką. Chociaż gdybyśmy przeczytali to hasło gdzieś tam w Wikipedii, no to mogę powiedzieć, że łączę się z wieloma tutaj ideami. Natomiast nie powiem tego, dlatego, że byłoby to po prostu źle odebrane. To jest bardzo smutne, ale tak jest [Koordynatorka].

Badani często zwracali uwagę na to, że kategoryzowanie ludzi za pomocą poglądów zubaża i nie chcą określać siebie ani innych. Ich zdaniem człowiek jest wielowymiarowy. Interesujące, że definiowanie patriotyzmu w kategoriach działania zwalnia od określania się za pomocą innych kategorii. Można więc być patriotą, ponieważ działa się jak patriota, ale odpowiedź na pytanie, czy jest się nacjonalistą, zostaje oddalona przez prosty zabieg polegający na stwierdzeniu, że nie lubi się kategoryzacji. Myślę, że wielu moich rozmówców zdawało sobie sprawę, że ich postawa jest spójna ze słownikową definicją nacjonalizmu. Jednakże unikali tego samookreślenia, twierdząc, że dzisiejszy pejoratywny odbiór nacjonalizmu w społeczeństwie polskim nie pozwala im określić się w ten sposób.

Zakończenie

Przeprowadzone badania powinny zostać pogłębione. W trakcie analizy wypłynęło kilka wątków, które warto rozwinąć (m.in. powiązanie rozumienia nacjonalizmu i patriotyzmu z poglądami politycznymi czy konieczność eksplorowania kwestii związanych z przemilczeniami). Jednocześnie przedstawiona analiza uzupełnia wątki z przedstawionego wcześniej raportu CBOS z 2017 roku. Warto zwrócić uwagę na to, że przeprowadzony sondaż skupiał się na postrzeganiu Żołnierzy Wyklętych przez społeczeństwo polskie. Moimi rozmówcami zaś byli społecznicy, których wiedza o postaciach polskiego powojennego podziemia niepodległościowego i antykomunistycznego jest o wiele większa. Budują oni swoją narrację o tamtym czasie i wydarzeniach w charakterystyczny sposób. Cenią wysoko rozwiniętą moralność, poczucie wspólnoty narodowej,

działanie na rzecz wspólnoty narodowej, miłość do ojczyzny, patriotyzm. Negatywnie oceniany jest egoizm, działanie dla własnego dobra, brak myślenia o wspólnocie narodowej, mściwość. Ich myślenie przejawia pewną formę idealizacji – w przypadku postaci definiowanych jednoznacznie pozytywnie nie szuka się żadnych „skaz”. Natomiast postaci kontrowersyjne nasilają selektywność wydarzeń, podporządkowanie się autorytetom związanym z IPN-em i przemilczanie lub marginalizowanie znawców tamtego okresu, którzy w wielu punktach głoszą inną ocenę wydarzeń. Patriotyzm i nacjonalizm, w rozumieniu uczestniczących w badaniu narodowych społeczników nie stoją na przeciwnych biegunach. Nie odwołują się oni do prostej opozycji: dobry patriotyzm – zły nacjonalizm. Patriotyzm rozumieją w kategorii działania – jako wszelkiego rodzaju poczynania, które sprzyjają dobru ojczyzny. Często wymieniają aktywności wykonywane przez nich samych, co oznacza, że czują się patriotami. Nacjonalizm natomiast jest rozumiany w kategorii światopoglądu, uznawany za myślenie o własnym narodzie jako najlepszym. Nierzadko występuje świadomość tego, że mogą być uważani za nacjonalistów, sami zaś odcinają się od tego określenia ze względu na jego pejoratywny wydźwięk.

Narodowi społecznicy to kategoria osób, której dotąd nie uwzględnia się w społecznych badaniach jakościowych. Same badania społeczne dotyczące Żołnierzy Wyklętych są rzadkością. Wydaje się jednak, że ważne jest uwzględnienie perspektywy tych, którzy starają się wpłynąć na poglądy szerszego grona odbiorców i je edukować, przy jednoczesnej chęci rozmawiania na tematy kontrowersyjne. Podczas wywiadów osoby uczestniczące w badaniu zaprezentowały szereg zabiegów retorycznych, które tworzą spójną narrację uzasadniającą te kontrowersje. Pokrywa się to z działaniami przekształcającymi pamięć zbiorową opisywanymi przez Szacką. W konstruowaniu narracji przez narodowych społeczników wiele faktów zostało pominiętych, akcent wyraźnie był przesunięty na wydarzenia i postaci pozytywne. Dostrzec można również zabiegi związane z konstruowaniem kontekstu zdarzeń, który często miał być uzasadnieniem dla działań kontrowersyjnych, oraz obwinianie nieprzyjaciół, czyli władzy komunistycznej. Jednocześnie narodowi społecznicy nie podejmowali prób fałszowania historii, nie zaprzeczali faktom o zbrodniach, a jedynie odwoływali się do wybranych autorytetów, cytując ich argumenty. Nie dostrzegłam również wyolbrzymiania zasług czy gloryfikacji Żołnierzy Wyklętych (jako wyjątek mógłby zostać potraktowany rotmistrz Pilecki), co jest kojarzone z tego rodzaju działaczami patriotycznymi w Polsce. Należy zwrócić uwagę, że są to ludzie, którzy stawiają sobie za cel propagowanie tematyki niepodległościowej w powojennej Polsce, więc nic dziwnego, że skupiają się na bohaterstwie Żołnierzy Wyklętych.

Bibliografia

- Assmann, J. (2009). Kultura pamięci. W: M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (s. 59–100). Kraków: Universitas.
- Burszta, W. (2011). Podmiotowa rekonstrukcja nacjonalizmu. *Filo-Sofija*, 12, 311–328.
- CBOS (2016). Między patriotyzmem a nacjonalizmem. Komunikat z Badań 151 [dostęp 17.09.2018]. Dostępny w Internecie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_151_16.PDF.
- CBOS (2017). Polskie podziemie antykomunistyczne w pamięci zbiorowej. Komunikat z Badań 22 [dostęp 17.09.2018]. Dostępny w Internecie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_022_17.PDF.
- Charmaz, K. (2009). *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Tłum. B. Komorowska. Warszawa: PWN.
- Gellner, E. (1991). *Narody i nacjonalizm*. Tłum. T. Hołówka. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kajta, J. (2017). *Tożsamość uczestników ruchu nacjonalistycznego w Polsce*. Wrocław: Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego [nieopublikowana rozprawa doktorska].
- Każmierska, K. (1997). Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne. W: A. Piotrowski, M. Czyżewski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa* (s. 35–44). Łódź: Katedra Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego.
- Korkuć, M. (2006). *Za Wolność i Niepodległość. Zgrupowanie partyzanckie Józefa Kurasia „Ognia” w latach 1945–1947*. Zakopane: Fundacja „Pamiętamy”.
- Kucharski, D. (2015). *Dzień Niezłomnych*. W: D. Kucharski, R. Sierchuła (red.), *Dla Niepodległej. Żołnierze Wyklęci 1944–1963* (s. 11–12), Poznań: Społeczny Komitet Upamiętnienia „Żołnierzy Wyklętych” w Poznaniu.
- Mazurek, E. (2013). Choroba w rodzinie. Zastosowanie metodologii teorii ugruntowanej do analizy funkcjonowania rodziny w sytuacji choroby. *Family Forum*, 3, 25–40.
- Moroz, A. (2016). Konflikt pamięci na pograniczu polsko-białoruskim na przykładzie działalności Romualda Rajsa ps. „Bury”. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 5, 61–91.
- Nowak, J. R. (2016). *Dobrodusznik z ubecką przeszłością* [dostęp 17.09.2018]. Dostępny w Internecie: <https://jerzynowak.blogspot.com/2016/03/dobrodusznik-z-ubecka-przeszoscia.html>.
- Ossowski, S. (1967). Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna. W: tegoż, *Z zagadnień psychologii społecznej* (s. 201–226). Warszawa: PWN.
- Pazderski, F. (2007). *Czemu przeszłość się pamięta – wokół dyskursu na temat kształtowania się pamięci zbiorowej*. Białystok: Stowarzyszenie Drumla.

- Pyszczyk, G. (2016). Floriana Znanieckiego wizja reorganizacji kulturowej. *Humaniora*, 1(13), 51–67 [dostęp 17.09.2018]. Dostępny w Internecie: http://humaniora.amu.edu.pl/sites/default/files/humaniora/Humaniora%2013/Pyszczyk_Hum_13_s.pdf.
- Riepina, L. (2013). Indywidualne i ponadindywidualne w konceptualizacji pamięci: od dychotomii do syntezy, Tłum. A. Strykowska. *Sensus Historiae*, 2, 43–56.
- Smith, A. D. (2007). *Nacjonalizm. Teoria, ideologia, historia*. Tłum. E. Chomicka. Warszawa: Sic!
- Sołdra-Gwiżdż, T. (2013). Społeczne ramy zbiorowej pamięci rodziny. *Family Forum*, 3, 115–130.
- Szacka, B. (2000). Pamięć zbiorowa i wojna. *Przegląd Socjologiczny*, 49(2), 11–27.
- Szacka, B. (2006). *Czas przeszły: pamięć – mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Walicki, A. (2009). *Naród, nacjonalizm, patriotyzm. Prace wybrane*, t. 1. Kraków: Universitas.
- Ziółkowski, M. (2003). Pamięć i zapominanie: trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci. *Kultura i Społeczeństwo*, 3–4, 3–22.

Cytowanie:

- Sarniak Agnieszka Alicja (2018) *Konstruowanie pamięci o Żołnierzach Wyklętych w świadomości indywidualnej narodowych społeczników we Wrocławiu*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 195-215 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Szymon Pilch
Uniwersytet Wrocławski
<https://orcid.org/0000-0002-4595-5455>

Sprekaryzowane zatrudnienie i wolontariat przy festiwalach w kontekście spektakularyzacji miejskiej kultury – analiza socjologiczna

Abstrakt

Pojęcie prekaryzacji zatrudnienia w kontekście zmiany modelu gospodarki miejskiej jest obecnie rozlegle i żywo dyskutowane w kręgach akademickich, ale i poza nimi. Autor stara się dowieść, że transformacja modelu gospodarki implikuje zmiany w wymiarze ekonomii kultury w przestrzeni polskich miast. Skutkiem takiej zmiany jest zjawisko spektakularyzacji festiwalu w tkance miejskiej. Celem artykułu jest analiza relacji łączących doświadczenia pracy sprekaryzowanej oraz wolontariackiej (w kontekście produkcji miejskich festiwali kulturalnych) z usytuowaniem w strukturze społecznej pracowników i wolontariuszy z sektora miejskiej kultury. Na podstawie danych zastanych (zebranych w przestrzeni różnych polskich miast) dotyczących wymiaru mikrospołecznego doświadczeń pracy oraz mezostrukturalnego usytuowania aktorów w sektorze, autor ukazuje empiryczne tło teoretycznych rozważań nad zagadnieniem prekaryzacji pracy etatowej i warunków wolontariatu. Pokazano prekaryjne zabarwienie zatrudnienia etatowego oraz ideologiczne – pracy wolontariackiej. Z jednej strony pracownicy doświadczają ciągłej niepewności zarobków i lęku przed utratą stałego zatrudnienia, a z drugiej strony wolontariusze – przeświadczenia o bliskim wertykalnym awansie w ich karierze zawodowej, co prowadzi do zjawiska normalizacji niestabilności zatrudnienia przez prekariuszy oraz do wiary wolontariuszy w ich korzystne położenie na rynku pracy.

Słowa kluczowe

ekonomia kultury, prekaryzacja, przestrzeń miejska, spektakularyzacja

Precarious Employment and Voluntary Work in the Context of Urban Culture's Spectacularization – Sociological Analysis

Abstract

The precarious employment in the context of a social change of an urban economy is widely and vividly discussed among the academics and the other environments. The author tries to prove that the change of an urban economy implies alterations in the context of the cities' culture. The outcome is the spectacularization of an urban space. The article aims at analyzing the relations between the precarized as well as the voluntary work experience and the social position of workers producing the cultural events in the urban space. Using the existing data pertaining the microsocioal aspects of the

experiences of work in the cultural sector and the mezostructural dimension of the social position of the workers, the author shows the empirical background of the theoretical framework of the precarious employment and conditions of a voluntary work. On the one hand the workers are experiencing a relentless uncertainty and fear of losing the stable work. On the other hand the voluntary workers believe in the imminent promotion in their careers. Such a situation leads to normalization of precarious employment and to proliferation of views that volunteers are in better position on the labour market than the other groups.

Key words

economy of culture, precarization, spectacularization, urban space

Wprowadzenie

Problematyka związana z niestabilnymi warunkami zatrudnienia oraz wolontariatu w kulturze miejskiej nie cieszy się popularnością wśród badaczy społecznych. A jest to temat warty głębszej refleksji, choćby ze względu na to, że praca osób zaangażowanych w produkcję i organizację miejskich spektakli łączy się z pasją tworzenia kultury, pomimo przeciwności związanych ze sferą finansową. Współczesne wydarzenia kulturalne, odbywające się w miastach, opierają się przede wszystkim na pracy pracowników i pracownic biorących udział w produkcji i organizacji miejskich spektakli. Najczęściej praca, będąca wynikiem tego zaangażowania, jest świadczona w ramach wolontariatu. O wiele rzadziej przyjmuje jakąś formę prawną – umowy cywilno-prawnej lub kontraktu, które decydują o społecznym i obiektywnym zdefiniowaniu kogoś jako pracownika lub pracownicy. Celem artykułu jest przyjrzenie się, z jednej strony, wzajemnym relacjom pomiędzy pracą sprekaryzowaną a wolontariacką, z drugiej strony – organizacji miejskich festiwali kulturalnych. Warunki pracy przy produkcji wydarzeń artystycznych są analizowane również pod kątem położenia w strukturze społecznej ludzi pracy, powstającego pod wpływem czynników z poziomu mezospołecznego (np. działań władz miejskich związanych z finansowaniem wydarzeń kultury miejskiej, zjawisk kulturowo-społecznych takich jak spektakularyzacja i festiwalizacja kultury), oraz w wymiarze mikrospołecznym pracy świadczonej na niestabilnych warunkach zatrudnienia i wolontariatu. W artykule niepewne zatrudnienie jest analizowane w oparciu o koncepcję prekariatu m.in. Guya Standinga oraz projektariatu Jakuba Szredera (a szerzej: *The new spirit of capitalism* autorstwa Ève Chiapello i Luca Boltanskiego), a także ideę pracy niematerialnej Maurizia Lazzarata. Posłużono się również danymi ilościowymi, które mają charakter komplementarny względem danych pochodzących z wywiadów jakościowych¹.

¹ Artykuł powstał na podstawie badań przeprowadzonych w ramach pracy magisterskiej obronionej w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Promotorem pracy był dr hab., prof. UW r Adam Mrozowski

Spektakularyzacja kultury i jej wpływ na tkankę miejską

Miejska przestrzeń jest kategorią relatywnie często konotowaną z festiwalami kulturalnymi. Wynika to z faktu, iż produkcja artystycznych wydarzeń najczęściej odbywa się w miastach. Interesującym przykładem są produkowane z rozmachem festiwale, przybierające formę spektaklu nastawionego na oczarowanie uczestnika i rozrywkę. Analizę dotyczącą wzajemnego powiązania prekaryzacji zatrudnienia oraz spektakularyzacji kultury zacznę od przybliżenia tej drugiej kategorii.

Aby dobrze zrozumieć proces spektakularyzacji, należy się przyjrzeć pojęciu spektaklu w kontekście teoretycznym. Dla Guya Deborda (2006, s. 33–34) spektakl ma miejsce w każdym aspekcie życia społecznego, lecz przede wszystkim realizuje się on w sferze konsumpcji. Funkcją spektaklu (w zasadzie w całości kształcie jego formy i treści) jest uprawomocnienie, legitymizacja celów oraz efektów panującego systemu produkcji, w którym spektakl codziennie się odbywa. Jak twierdzi Debord (2006, s. 44), spektakl, dzięki nieustannej akumulacji kapitału, stał się obrazem zdolnym do pobudzania konsumpcji w przestrzeni miasta. Mateusz Błaszczyk (2015, s. 23–24) wymienia trzy aspekty procesu spektakularyzacji: po pierwsze produkcję „obrazów” przez aktorów gospodarczych i instytucjonalnych, mającą na celu podniesienie wartości ekonomicznej danego miejsca; po drugie „ekonomię znaków”, czyli wymianę treści symbolicznych; po trzecie – zwraca uwagę na codzienne praktyki mieszkańców oraz towarzyszące im akty semantyczne, mające za zadanie zbiorową produkcję „obrazu” kreującego tożsamość miejsca. Spektakl jest traktowany jako forma konsumpcji we współczesnym, kapitalistycznym społeczeństwie – stanowi formę władzy, która unaocznia się poprzez mechanizmy pacyfikujące oraz dzięki nieustannemu „otumanianiu” jednostek, które zostają wciągnięte w jego wir, porzucając jednocześnie swoje codzienne zajęcia na rzecz rozrywki. Spektakl jest zarówno formą konsumpcji, jak i czynnikiem napędzającym jej miejski system. Proces ten implikuje komodyfikację miejsc, które w jej następstwie zostają poddane zindywidualizowanej i zbiorowej konsumpcji, posiadającej także formę symboliczną – wyrażającą się w obcowaniu z doznaniem cielesnymi, symbolami oraz znakami (Błaszczyk, 2015, s. 25). Ważnym elementem zjawiska spektakularyzacji jest także zagospodarowanie przestrzeni miejskiej, aby umożliwiło ono jak największe urozmaicenie oferty kulturalnej miasta. Działania takie prowadzą do ściągnięcia wielkiej liczby turystów-konsumentów (tzw. *flâneur*²). Błaszczyk (2015, s. 25–29) wskazuje

² Pojęcie to zostało użyte po raz pierwszy w tomie poetyckim *Kwiaty zła*, których autorem jest poeta i krytyk literacki Charles Baudelaire (1991). Natomiast do kulturowego obiegu termin *flâneur* wprowadził marksistowski teoretyk kultury Walter Benjamin. Figura ta została następnie użyta m.in. przez jednego z prekursorów koncepcji postmodernizmu – Zygmunta Baumana w autorskiej typologii wzorów osobowości ponowoczesnych (1994).

również na sceny jako miejsca (areny) odbywania się spektakli. Mają one charakter tożsamościowo-twórczy, ponieważ głównie tam koncentrują się aktorzy o podobnych stylach życia, kapitałach kulturowych i społecznych (w mniejszej części zaś ekonomicznych). Konsumują oni treści symboliczne zawarte w spektaklach, wytwarzając tym samym nowe podziały strukturalne, zasadzające się na kapitale kulturowym (por. Bourdieu, 2001, s. 114).

Zasadniczym elementem spektakularyzacji kultury jest zjawisko festiwalizacji. Zdaniem Waldemara Kuligowskiego (2013) jest ono zaprzeczeniem codzienności – manifestuje się za pomocą nowych doznań, doświadczeń, przeżyć, które posiadają skomodyfikowany charakter, by następnie zostać poddane procesowi konsumpcji przez publiczność. Im więcej uczestników bierze udział w danym wydarzeniu kulturalnym posiadającym cechy festiwalizacji, tym bardziej jest wskazane mówienie o jego skomodyfikowanym charakterze. Za pomocą tego mechanizmu legitymizowane są postawy konsumpcjonistyczne – co więcej zostają one uznane za arkana sztuki. Miarą wartości w przypadku festiwalizacji jest jak najdłuższe oczarowanie uczestnika i utrzymanie jego uwagi. Współczesny konsument jest znudzony i kapryśny, szybko traci cierpliwość. Według Błaszczyka (2015, s. 30–32) wyzwala to silną rywalizację między organizatorami wydarzeń kulturalnych, wyrażającą się tworzeniem nowych, jeszcze bardziej spektakularnych edycji, które będą w stanie sprostać konkurencji rynkowej w boju o uczestnika-konsumenta.

Należy również zwrócić uwagę na polityczny wymiar tego mechanizmu, który wyraża się uprawomocnieniem elit kulturowych poprzez narzucenie ich norm, wzorów i form konsumpcji reszcie aktorów społecznych. Jest to forma przemocy symbolicznej. W tym miejscu trzeba zauważyć, iż zjawisko festiwalizacji można odnieść również do konsumeryzmu rozumianego jako styl życia i ideologia. Władze miast, poprzez swoje działania i politykę dotyczącą kultury, przyczyniają się do powstawania konsumeryzmu, który przejawia się bardzo dużą liczbą festiwali, na które uczęszczają mieszkańcy³. Innymi słowy, podaż tworzy popyt – parafrazując jedno z ekonomicznych praw Jeana-Baptiste’ya Saya. Ideologia może się wyrażać poprzez *entourage* tychże wydarzeń jako „kulturalnych”, „cywilizowanych”, na które chodzą ludzie mający gust, dystyngowani, zaznajomieni z kulturą. Odbywają się one również w otocze ekonomicznego rozmachu i służą promocji miasta jako tego, któremu się ekonomicznie powodzi.

³ Są one bodaj najbardziej jaskrawym przykładem omawianego zjawiska, choć nie jedynym, ponieważ desygnatem tego pojęcia może być każde miejskie wydarzenie kulturalne, które przeczy codzienności. Cechami charakterystycznymi takiego wydarzenia są niezwykle przeżycia, doznania, doświadczenia itd.

Zjawisko festiwalizacji i jego konsekwencje dla miejskiej kultury

Autorzy raportu *Oddziaływanie festiwali na polskie miasta* (Poprawski, Jakubowska, Firych, Męcarski, Brodniewicz, Landsberg, Kieliszewski (...), i Wróblewski, 2015, s. 85–86) dopatrują się szeregu negatywnych zjawisk w polityce kulturalnej polskich miast, wśród których występuje również zjawisko festiwalizacji. Przejawia się ono, zdaniem badaczy, skomercjalizowaniem wydarzeń niosącym ze sobą przerost formy nad treścią i jednocześnie nieskupiającym się na działaniach w szerszym horyzoncie czasowym. Wypowiedź jednego z uczestników wyżej wymienionego badania obrazuje to zjawisko w sposób następujący:

Festiwal jest pewnego rodzaju fajerwerkiem, jest takim świętem i to jest bardzo fajna sytuacja, ale z drugiej strony żaden festiwal nie zastąpi codziennych działań, takiej codziennej potrzeby uczestnictwa w kulturze. [...] festiwal nie wypełni całego roku albo nie nauczy uczestnictwa w kulturze, podnoszenia świadomości (Poprawski, Jakubowska, Firych, Męcarski, Brodniewicz, Landsberg, Kieliszewski (...), i Wróblewski, 2015, s. 86).

Tezy o komercjalizacji miejskich wydarzeń kulturalnych dowodzą dane z artykułu Macieja Nowaka (2013, s. 58), według których tylko na portalu internetowym, poświęconym festiwalom teatralnym, jest ich zarejestrowanych około 600. Liczba festiwali jest imponująca, jeśli zestawić kolejne statystyki dotyczące owych form artystycznych z innych obszarów sztuki, np. muzyki (na stronie internetowej gminy Wrocław⁴ figuruje ich trzydzieści sześć). A samo zjawisko festiwalizacji nie dotyczy jedynie cyklicznych wydarzeń, jakimi są formy teatralne, literackie, muzyczne, ale też gastronomiczne, architektoniczne itd.

Innym negatywnym zjawiskiem dotyczącym festiwali jest ich umasowienie. Zdaniem Kuligowskiego (2013, s. 13–15) mają one charakter masowej produkcji zestandaryzowanych form kulturalnych, okraszonych biurokratycznymi procedurami na wzór produkcji taśmowej. Szkoła frankfurcka krytycznie odnosi się do tego zjawiska, zarzucając mu spłykanie gustów odbiorców, a także kreowanie pozornych potrzeb wytwarzających jednocześnie sztuczne poczucie indywidualizmu i wyjątkowości konsumenta (Adorno, 1991). Odwołanie do koncepcji makdonaldyzacji (Ritzer, 2001) pozwala z kolei zauważyć, że produkt jest poddany racjonalnym i kwantyfikowalnym procedurom produkcji. Prowadzi to z jednej strony do syntezy masowej i zbiurokratyzowanej produkcji, a z drugiej do prób spontanicznego tworzenia i eksperymentowania z kulturą, dających możliwość kreacji form sztuki niebanalnych w odbiorze. Podobnie uważa Małgorzata

⁴ <https://www.wroclaw.pl/festiwale-muzyczne> [dostęp 15.04.2018]. Biorąc pod uwagę, iż Wrocław jest jednym z 16 miast wojewódzkich, można wywnioskować, że wszystkich festiwali muzycznych jest łącznie kilkaset.

Karpińska-Krakowiak (2009, s. 339) – jej zdaniem to festiwale dyktują kształt i wygląd miejskiej przestrzeni, ponieważ miasto staje się jednym wielkim towarem, oferującym przyjemności zmysłowe i kulturowe. Same formy festiwali czerpią z globalnych wzorców kulturowych oraz treści w nich zawartych. Zdaniem Mike’a Featherstone’a (1997, s. 304–305) – socjologa kultury oraz jednego z przedstawicieli koncepcji postmodernizmu – wymiarem nasilających się procesów estetyzacji rzeczywistości we współczesnej kulturze jest nieustanna zmiana tradycyjnie pojmowanych funkcji sztuki, której autorzy – oraz tworzone przez nich dzieła – nie podporządkowują się wytycznym nakładanym m.in. przez polityki kulturalne miast. Można powiedzieć, iż obecnie sztuka zatraciła swoje transcendentne odwołania, dlatego możliwe jest określenie jej mianem spektakularnych form kulturalnych, którymi są festiwale miejskie. Moim zdaniem przywołane wymiary procesu estetyzacji – w tym przypadku festiwalu kulturalnego – są współcześnie wykorzystywane w roli instrumentalnej, jako techniki manipulacji konsumenckiej. Wysłaną przeze mnie hipotezę należałoby jednak przyjąć z pewną dozą empirycznej powściągliwości, ponieważ nie ma weryfikujących ją badań.

Marek Krajewski i Filip Schmidt (2014) uważają, że wielkie festiwale mają za zadanie kreowanie pozytywnego PR władz miejskich z obywatelami, zaniedbując przy tym mniejsze wydarzenia kulturalne. To na te większe imprezy często budżet miasta przeznaczają znaczne sumy, ze względu na – gwarantowany przez okazałe środki ekonomiczne – spektakularny charakter przedsięwzięć. Takie działania mają na celu uwierzytelić troskę władz miejskich o kulturę, podczas gdy ukrywają one fakt niedofinansowania mniejszych instytucji kultury (np. muzeów, miejskich domów kultury itd.), ponieważ większe formy przyciągają uwagę i tworzą osnowę dla triumfu polityki nad codziennością życia kulturalnego w mieście, która nie posiada tak spektakularnego i uroczystego charakteru.

Na organizację miejskich festiwali są potrzebne spore nakłady nie tylko środków finansowych, lecz także zasobów ludzkich – pracowników i pracownic, którzy podejmują się produkcji festiwali. W kolejnej części artykułu zaprezentuję koncepcję procesu prekaryzacji zatrudnienia.

Prekariat i prekaryzacja – o pojęciach i ich krytyce

Pojęcie prekariatu – neologizm utworzony ze słów *proletariat* i *precarious* (z ang. ‘niepewny’, ‘wątpliwy’) – jest kategorią posiadającą wiele desygnatów, dlatego przedstawię definicję Ryszarda Szarfenberga (2016, s. 1), która najpełniej, moim zdaniem, oddaje sens kategorii prekariatu zastosowanej w pracy: „są to ludzie, którzy muszą utrzymać siebie i rodzinę z prac niskiej jakości, czyli niepewnych, tymczasowych,

niskopłatnych, bez perspektyw awansu, bez zabezpieczeń, bez umowy [o pracę]”. Cechą prekariatu, o której mówi Szarfenberg, jest, zdaniem m.in. Judith Butler (2009), prekarność, czyli stan braku bezpieczeństwa ludzkiej cielesności (np. podatność na choroby, niepełnosprawność), a więc bezpieczeństwa socjalnego, zdrowotnego itd.

Termin prekariat został spopularyzowany m.in. przez Standinga, który określa tym mianem kategorie społeczne będące w nieuprzywilejowanej pozycji na rynku pracy. Są to m.in. ubodzy, tymczasowi pracownicy, stażyści i zaleźni samozatrudnieni. Zdaniem badacza ich liczba stale rośnie (Standing, 2013, s. 7–24; Standing, 2015, s. 18–34). Wyróżnia on siedem aspektów bezpieczeństwa, które zostały odebrane pracownikom sprekaryzowanym: bezpieczeństwo rynku pracy, zatrudnienia, miejsca pracy, pracy, reprodukcji kwalifikacji, dochodu, reprezentacji. Owej kategorii społeczno-ekonomicznej stale towarzyszy syndrom 4A (*anxiety, alienation, anger, anomie*), czyli negatywne stany emocjonalne związane z brakiem wyżej wymienionych siedmiu aspektów bezpieczeństwa zatrudnienia, a także ze zmianami cywilizacyjno-kulturowymi zachodzącymi we współczesnym świecie. Dane Eurostatu⁵ mówią o ok. 30 proc. pracowników zatrudnionych na umowach czasowych w Polsce w 2013 roku. Nie oznacza to jednak, iż można określić tę kategorię pracujących mianem prekariatu. Standing (2013) twierdzi, iż prekariat nie jest jeszcze klasą⁶ dla siebie, a dopiero wkracza w proces przekształcania się w nią. Kategoria ta nie ma też reprezentacji politycznej, dlatego nie potrafi wskazać rozwiązań polepszających jej położenie w strukturze warstwowo-ekonomiczno-politycznej. Prekariat powstał w wyniku reform neoliberalnych (które skutecznymi elastycznością pracy) oraz globalizacji przemysłu (procesu outsourcingu do krajów Trzeciego Świata) i zmniejszenia kosztów pracy, a zarazem zwiększenia jej podaży.

Jane Hardy (2015, s. 7–22) wdaje się w polemikę ze Standingiem. Autorka twierdzi, iż prekariat nie jest nową ani oddzielną klasą społeczną. Jej zdaniem koncepcja Brytyjczyka nie wyjaśnia procesu prekaryzacji⁷ w zadowalającym stopniu, dlatego proponuje jej ujęcie z perspektywy ekonomii politycznej. Po pierwsze Hardy uważa, iż wpływ na

⁵ Za: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20170502-1> [dostęp 16.11.2017].

⁶ Prekariat jest rozpatrywany na łamach pracy jako klasa społeczna, choć zdaje sobie sprawę z tego, iż kategoria klasowości w kontekście prekariatu nie jest w pełni wykształcona (pisze o tym sam Standing), a w dodatku częstokroć krytykowana (Hardy, 2015). Nie można jednak zaprzeczyć, że liczba pracowników sprekaryzowanych stale rośnie, a zatem analizowana kategoria ma wpływ na kształt i dynamikę rynku pracy, a także działających na nim instytucji (Szarfenberg, 2016, s. 1). Klasowe uwarunkowania prekariatu były badane m.in. przez Henryka Domańskiego (2002) w kontekście polskim (choć z pominięciem bezpieczeństwa i niepewności pracy jako istotnych zmiennych w koncepcji Standinga), Jarosława Urbańskiego z uwzględnieniem strategii oporu pracowników (2014) oraz Mike’a Savage’a (2013) w kontekście brytyjskim, gdzie autor wyróżnił siedem klas społecznych (prekariat znajduje się na samym dole hierarchii klasowej).

⁷ Proces prekaryzacji rozumiem jako stopniowe zmniejszanie się przede wszystkim stabilności zatrudnienia (jak również reszty aspektów bezpieczeństwa w ujęciu Standinga odebranych pracownikom), zaniku bezpieczeństwa socjalnego, zdrowotnego oraz towarzyszących pracownikom negatywnych stanów emocjonalnych (syndrom 4A).

istnienie niepewności pracy i jej warunków w kapitalizmie ma endogenne charakter relacji ekonomicznych zachodzących w nim, a więc tendencja do cyklicznych kryzysów, powtarzających się co kilka lub kilkanaście lat. Hardy dowodzi, że od lat siedemdziesiątych XX w. kapitalizm doświadcza takowych kryzysów gospodarczych. Najważniejsza teza autorki mówi o tym, że praca sprekaryzowana jest immanentną cechą kapitalizmu. Po wtóre zauważa ona brak podstaw do twierdzenia, iż prekariat jest nową klasą dla siebie, ponieważ wspomniana kategoria prekariuszy nie nabyła – jak do tej pory – świadomości klasowej, pozwalającej im rozpoznać – podobne do własnego – położenie w strukturze klasowej pracowników uzwiązkowionych. Kolejną kwestią sprzyjającą powstaniu klasowych zrębów prekariatu jest równość pracownicza. Zdaniem Hardy, nie jest ona dostatecznie podkreślana przez działania pracowników na rzecz równouprawnienia reszty prekariuszy, będących w takim samym położeniu. Ponadto zatrudnieni na umowach o pracę i uzwiązkowieni oraz pracujący na umowach zarówno cywilnoprawnych, jak i krótkoterminowych, nie mają wspólnych interesów klasowych (przez fakt braku świadomości klasowej), a przecież w równym stopniu są zagrożeni (w kryzysie gospodarczym, jaki obecnie przeżywamy) niepewnymi warunkami zatrudnienia. Aby można było mówić o jakichś podwalinach dla tworzenia klasy dla siebie, grupy pracowników sprekaryzowanych muszą poszukiwać wspólnych interesów i celów z pracownikami uzwiązkowionymi (m.in. walka o godne warunki pracy) oraz wytworzyć więź klasową opartą na solidarności z nimi.

Kategoria prekariatu jest rozpatrywana w świetle badań⁸ przez pryzmat prekarności, a więc subiektywnych doświadczeń, gdzie brak bezpieczeństwa socjalnego przekreśla szanse zarówno na rozwój kariery zawodowej, jak i stworzenia tożsamości wokół wykonywanej pracy. Sytuacja ta budzi w pracownikach lęk egzystencjalny. Metody badań prekaryzacji, w kontekście mojej pracy skupionej na doświadczeniach pracowników i pracownic, pragnę oprzeć przede wszystkim na subiektywnym odczuwaniu niepewności pracy, włączając w ów subiektywizm komponenty poznawcze i afektywne, przy czym te pierwsze skupiają się na ocenie ryzyka utraty pracy, a te drugie na kosztach okoliczności zwolnienia (por. Berglund, Furåker, i Vulkan, 2014). Niemniej jednak na uwagę zasługuje również próba pomiaru prekaryzacji miejsc pracy za pomocą złożonego indeksu

⁸ Chodzi o badania przeprowadzone przez zespół socjologów (Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013) zajmujący się badaniem zjawisk kultury z perspektywy krytycznej. Badacze ogniskowali swoją analizę na problemie spektakularyzacji miejskich festiwali w kontekście zatrudnienia prekaryjnego oraz pracy wolontariackiej w tym sektorze. Relacja pomiędzy badanym zjawiskiem a doświadczeniem pracy wolontariackiej oraz prekaryjnej skupia się na zagadnieniu finansowania spektakularnych festiwali, które przechwytyują znaczną część budżetu miasta przeznaczonego na kulturę. W związku z tym pracodawcy nie są w stanie zagwarantować każdemu pracownikowi stabilnego zatrudnienia przy produkcji wydarzeń, co przyczynia się do istnienia zjawiska prekaryzacji zatrudnienia oraz samok eksploatacji pracowników. Wolontariusze również nie mogą liczyć na stabilną pracę, ponieważ z roku na rok jest ich coraz więcej, w związku z tym zwiększa się konkurencja.

zastosowanego na polskim rynku pracy. Pomiar ten zawierał m.in. wskaźnik zatrudnienia, odsetek pracujących na umowach tymczasowych, uzwiązkowienie i poziom bezrobocia. Badacze (Arak, Lewicki, 2015; za: Szarfenberg, 2016, s. 9) doszli do wniosku, iż poziom prekaryzacji miejsc pracy w Polsce spadł, lecz nadal pozostaje ponadprzeciętny na tle wszystkich krajów Europy.

Szreder (2016) podejmuje się analizy sytuacji osób zatrudnionych w ramach projektów, konstruując w tym celu pojęcie „projektariatu”. Autor poszukuje odpowiedzi na pytanie, jak zorganizować swoje życie (projekt) w zgodzie z zasadami i ideałami solidarności, równości i braterstwa. Życie nie jest jednak zasobne w gotowe projekty, to ludzie muszą je sobie stworzyć, co nie jest – zdaniem badacza – proste. Projektariusze są zmuszeni do konkutowania o zasoby i stanowiska zapewniające lepszą pozycję, a to z kolei prowadzi do cynizmu i bezwzględnej konkurencji na rynku pracy, zaś w konsekwencji do określonego sposobu patrzenia na świat, kształtowania ambicji i pragnień. Szreder zauważa, iż jest to elementem zjawiska projektariatu – jednostki myślą w sposób, który narzuca im system społeczny poprzez ideologię⁹. Autor odwołuje się w tej kwestii do projektu zawartego w *The new spirit of capitalism* Chiapello i Boltanskiego (2007). Ich zdaniem współczesny kapitalizm został poddany gruntownej transformacji, dlatego doszło do przeobrażenia struktur dużych firm (korporacji), które obecnie mają charakter sieciowy – korporacje mają wymiar globalny, ich sieci okalają dosłownie cały świat. Sytuacja ta dotyczy również rynków (np. rynek finansowy, FMCG). Jednym z narzędzi umożliwiających metamorfozę współczesnego kapitalizmu (m.in. usieciowienie korporacji) jest Internet oraz technologie zapewniające jego stałą ekspansję. Wszystkie te zmiany wpłynęły na zmianę „etosu” pracy i obrazu człowieka pracującego. Aby współcześnie ludzie

⁹ Kwestia ta jest ujmowana przeze mnie za Mirosławą Marody i Mikołajem Lewickim (2010). Twierdzą oni, iż ideologią pracy „są wszystkie sposoby nadawania znaczenia pracy, które służą utrwalaniu nierówności, własności systemowych. Nośnikiem owych ideologii jest język używany w życiu codziennym” (za: Krasowska, 2017, s. 72). Autorzy konstatują, iż współczesna praca wiąże się z uelastycznieniem zatrudnienia pracowników (zdeteterminowanym systemowo), co implikuje obranie przez nich indywidualistycznych projektów życiowych i zawodowych, wypływających ze wzorów społecznych opartych na wartościach postmaterialistycznych, ekspresywnym i regułach merytokracji. Danuta Walczak-Duraj (2015, za: Krasowska 2017, s. 74) dodaje, iż obecna ideologia pracy kształtuje się również przez pryzmat ideologii konsumeryzmu, urynkowania pracy oraz dążności kapitalistycznych przedsiębiorstw do generowania jak największych zysków, co implikuje opisane wyżej wzory działań projektariuszy – konkutowanie o zasoby i stanowiska w miejscu pracy, cynizm i bezwzględną konkurencję na rynku pracy. Kategoria ideologii pracy prekaryzacyjnej jest z kolei uwypuklona w badaniach Agaty Krasowskiej (2017, s. 79–80). „Etos” pracy „prekariuszy” sprowadza się do bycia efektywnym w celu maksymalizacji własnych zarobków, do bycia niezależnym na „umowach śmieciowych”. Wiąże się to z instrumentalizacją wartości etycznych, takich jak zaufanie czy lojalność, co prowadzi do powstania kontrideologii będących narzędziem w rękach pracodawców. Doświadczenia pracy „prekariuszy” są sfragmentaryzowane, co oznacza, iż przybierają oni strategię obronną (jest nią instrumentalizacja wartości etycznych) przed zaangażowaniem w kapitalistyczną aktywność zarobkową. Taka strategia prowadzi do nieciągłości biografii zawodowej, a co za tym idzie – do braku identyfikacji z wykonywaną pracą.

mogli dopasować się do „nowego ducha kapitalizmu”, powinni być kreatywni, dążyć do samorozwoju, samodzielności (odpowiedzialności, zaradności) oraz samodyscypliny (brak jest wyraźnych autorytetów pracowniczych), być otwarci na ciągłe zmiany oraz innowacyjne rozwiązania (także technologiczne) dotyczące wykonywanej przez nich pracy. Wszystkie te działania zmierzają do bycia gotowym na „zmiannę projektu”, ponieważ współcześnie nie jest pożądane, aby pracownik parał się jednym zawodem. Musi on być stale gotowy na przekwalifikowanie/przebranżowanie, a wszystko to w imię adaptacji do „ducha czasów”. Poświęcenie się jednemu życiowemu projektowi stoi w sprzeczności z nim. Z jednej strony angażowanie się w projekty zwiększa szanse na zatrudnienie (niemniej jednak jest ono ciągle niestabilne). Z drugiej uelastycznienie wynagrodzenia i czasu pracy powoduje np. zburzenie podziału na czas pracy i czas wolny. W projektach wysoko ceni się też „lekkość pracy” (ang. *lean work*), tj. brak więzi pierwotnych czy wyznawanie relatywnych wartości.

Adam Mrozowicki (2016, s. 112) analizuje doświadczenia biograficzne młodych pracowników zatrudnionych na elastycznych umowach o pracę oraz znaczenia nadawane przez nich zmieniającemu się charakterowi zatrudnienia. Opisuje on zjawisko normalizacji niestabilnych umów zawieranych przez pracowników sprekaryzowanych. Można to tłumaczyć taktyką: „taka jest kolej rzeczy”, którą młodzi pracownicy przyjmują na starcie swojej kariery zawodowej i dlatego nie są skłonni do wszczęcia jakiegokolwiek formy protestu. Z drugiej jednak strony mamy do czynienia z „odczarowaniem” elastyczności, która może w konsekwencji doprowadzić do wsparcia kontrtruchów pracowniczych¹⁰.

Spektakularyzacja miejskiej kultury manifestuje się najpełniej w sporych nakładach na instytucje kultury lub w inwestowaniu w kolejne edycje popularnych festiwali filmowych, muzycznych itp. W kolejnej części przyjrzą się wzajemnym relacjom między pracą przy takich festiwalach a niepewnymi warunkami zatrudnienia.

Sprekaryzowane zatrudnienie a praca przy organizacji miejskich festiwali. Problem wzajemnych relacji

Punktem wyjścia dla rozpoznania położenia ludzi pracy, związanych z festiwalami, jest teoria pracy niematerialnej Lazzarata. Proces produkcji zachodzi – zdaniem

¹⁰ Autorem pojęcia jest Karl Polanyi (2011). Jego zdaniem kontrtruchy pracownicze rodzą się dzięki przemianom gospodarczym (we współczesnym kapitalizmie), generującym cykliczne kryzysy ekonomiczne. W momencie gdy powiększa się rynek – niepodlegający jakimkolwiek regulacjom – wówczas głównym celem kontrtruchów jest zabezpieczenie całego społeczeństwa przed negatywnymi siłami wolnorynkowymi. Jest to tzw. „podwójny ruch” (Silver, 2009, s. 40–41) przypominający ruch wahadła – jego wychylenie w stronę maksymalnego utowarowienia siły roboczej powoduje działania zabezpieczające ze strony ludzi pracy. Chodzi tu przede wszystkim o ochronę prawa do darmowej edukacji, bezpieczeństwa socjalnego i emerytalnego itd., tzn. umów społecznych umożliwiających życie na godnym poziomie (Polanyi, 2011, s. 89).

włoskiego teoretyka (Lazzarato 2010, s. 85) – w całym społeczeństwie (jest ono rezerwuarem pracy niematerialnej), a wytwórcą może być nawet „jednostka produkcyjna”. Taka osoba jest powoływana do „życia produkcyjnego” na czas trwania określonego programu (zlecenia, kontraktu). Produkuje ona do momentu, w którym właściciel środków produkcji postanawia zaprzestać cyklu produkcyjnego. Jednostka podczas przerwy reprodukuje własny kapitał.

W tym miejscu odniosę się do wyników badań dotyczących branży kultury uzyskanych przez wrocławskich badaczy (Kieńć, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013). Ich publikacja *Fabryka kultury* jest metaforą współczesnej, często sprekaryzowanej formy zatrudnienia oraz pracy ludzi organizujących festiwale kulturalne. Lazzarato (2010, s. 84) twierdzi, iż obecny cykl produkcyjny kultury jest oparty na modelu postfordowskim. Sam proces produkcyjny nie odbywa się wyłącznie w konkretnym miejscu ani nawet czasie, nie jest sztywno zorganizowany. Jest w zasadzie „kreatywny”¹¹. Jak wcześniej zaznaczyłem, może on trwać tak długo, jak inwestor jednostkowy i/lub zbiorowy nie otrzyma produktu końcowego, jakim jest wydarzenie kulturalne. W trakcie procesu produkcji „jednostki produkcyjne” są często zmuszone korzystać z własnego kapitału społecznego. Mogą to być np. znajomi/bliscy, którzy z jednej strony pomagają w produkcji w sposób pośredni bądź bezpośredni, a z drugiej wykorzystują swoje sieci społeczne – jak i kapitał społeczny – do pomocy w zdobywaniu potrzebnych środków i zasobów społeczno-ekonomicznych w celu ukończenia cyklu produkcyjnego. Nośnikiem pracy niematerialnej jest pośrednio – zdaniem wrocławskich badaczy – zjawisko spektakularyzacji kultury w wielkich miastach, przybierające znamiona instytucjonalizacji w tkance miejskiej i będące bezpośrednią konsekwencją społeczno-ekonomicznych procesów metropolizacji (np. tworzenia „marki” miasta poprzez działania marketingu lokalnego). Autorzy pracy *Fabryka kultury* (Kieńć, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 6–7) odnoszą się krytycznie do

¹¹ W tym miejscu pragnę omówić kwestię kreatywności w projektaryzacji pracy festiwalowej. Zdaniem Anny Zawadzkiej (2011, s. 8–9) kategoria ta stała się słowem-kluczem w analizach pracy prekaryjnej, wolontariackiej i projektariackiej (mając oczywiście na uwadze, iż pojęcie kreatywności ma dużo szersze zastosowanie analityczne). To właśnie kreatywność w wymiarze jednostkowej cechy jest brana pod uwagę podczas procesu rekrutacyjnego na dane stanowisko. Stosuje się ją również jako kryterium oceny pracowniczej. Według autorów *Wiecznej radości* (Sowa, Kozłowski, Kurant, Sowa, Szadkowski, i Szreder, 2011, s. 9) obecnie mamy do czynienia z ideologicznym przywłaszczeniem kreatywności, w kontekście procesu twórczego, przez przemysły kreatywne (gdzie panuje dyskurs, w którym pracownik jest lub nie jest kreatywny, przy czym ten pierwszy nie ma wyboru, ponieważ w branży brak jest alternatywnych warunków zatrudnienia dla tych, które określa się mianem prekaryjnych). Mam tu na myśli tworzenie ideologii fałszującej obraz rzeczywistości, w którym to artysta jest samonapędzającym się podmiotem, jednostkowym twórcą obdarzonym wyjątkowym talentem, intelektem oraz zdolnościami, które, w takim obrazie, wzięły się z próżni społecznej. Otóż jego kapitał ludzki (zdolności, umiejętności, kompetencje, innowacyjność) jest pochodną wielości środowisk oraz sieci społecznych. Kreatywność jest zatem procesem społecznym zachodzącym w wymienionych obszarach.

tego fenomenu wskazującego, ich zdaniem, na nadmierne utowarowienie kultury. Świadczą o tym – według nich – sumy wydawane przez władze miejskie na budowę instytucji kultury. Przykładowo z budżetu miejskiego Wrocławia wydano w 2009 r. blisko 350 mln zł (nie wliczając zaciągniętych kredytów) na budowę Narodowego Forum Muzyki. Innym spektakularnym przedsięwzięciem była organizacja edycji Festiwalu T-Mobile Nowe Horyzonty z 2012 r., która kosztowała 6,15 mln zł, z czego około 3,1 mln zostało pokryte przez budżet miasta. Dla porównania całoroczny budżet funkcjonowania wrocławskich galerii oraz biur wystaw wynosił w tym samym roku 2,4 mln, a domów i ośrodków kultury – 2,44 mln.

Problemem społecznym, powodowanym spektakularyzacją kultury, jest – zdaniem wrocławskich socjologów (Kień, Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 89) – niedoinwestowanie mniejszych instytucji działających na terenie miasta, takich jak domy kultury, miejskie muzea itd. Dzieje się tak, ponieważ ekonomia miasta późnej nowoczesności, wzmocniana przez dyscyplinę finansową narzuconą na samorządy borykające się z częstym deficytem środków i nadmiarem zadań własnych, powoduje zmianę modelu finansowania festiwali – ze stabilnego systemu całorocznego na system jednorazowych grantów nastawionych na konkurencję instytucji kultury¹². Chodzi o to, aby organizować wydarzenia kulturalne jak najtańsze i zarazem tak spektakularne, jak to tylko możliwe. Prowadzi to z kolei do prekaryzacji pracowników i pracownic poprzez m.in. zjawisko podwykonawstwa, gdzie zwykle są oni zatrudniani na umowę-zlecenie lub o dzieło, a w „najlepszym” przypadku zostają wynajęci przez firmę zewnętrzną. Ponadto ilość pracy, którą wykonują robotnicy i robotnice kultury, często jest niewspółmierna do otrzymywanych za nią wynagrodzeń. To, jakie są natomiast doświadczenia niematerialnej pracy ludzi produkujących festiwale we wrocławskiej „fabryce kultury” oraz jej prekaryjny charakter oddaje wypowiedź jednego z rozmówców: „Bardziej robię to dla przyjemności, czy dla jakiegoś rozwoju, niż dla pieniędzy. Powiedzmy sobie szczerze: pieniądze w kulturze nie są za duże. I, i to, to nie jest żadne moje źródło utrzymania” (Kieńc, Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 38).

Problem festiwalizacji kultury uwypukla wypowiedź innego badanego: „Tak, że [nazwa festiwalu] niech sobie będzie, niech będzie swoim, ale niech to nie będzie siedemdziesiąt procent budżetu na kulturę w tym mieście. I tak. Oni startują w konkursie.

¹² Problem konkurowania o środki materialne na finansowanie festiwali pojawił się również w badaniach zaprezentowanych w publikacji *Oddziaływanie festiwali na polskie miasta* (Poprawskii, Jakubowska, Firych, MękarSKI, Brodniewicz, Landsberg, Kieliszewski (...) i Wróblewski, 2015, s. 86). Instytucje starające się o dofinansowanie nieustannie ze sobą konkurują i tym samym generują coraz większe potrzeby finansowe w sektorze kultury poprzez skalę wydarzeń, które – nawet w opiniach dyrektorów uczestniczących w badaniu – są za duże jak na oferowane środki.

Zawsze tą kasę dostają” (Kieńc, Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 38).

W tym miejscu należałoby zadać pytanie, czy ze strony pracowników występują jakiegokolwiek próby oporu wobec totalnego utowarowienia festiwalu kulturalnych oraz strategii działania opierającej się na kontestacji produkcji festiwalowej? Stevphen Shukaitis (2011) twierdzi, iż zaprzestanie bycia kreatywnym (w sensie pracy najemnej, a nie tworzenia kultury) jest skutecznym i jednocześnie niebezpiecznym (dla samego kapitalizmu) sposobem sabotażu ekspansywnej akumulacji kapitału. W tym miejscu należy przywołać Anarchistyczny Festiwal Filmowy organizowany w Warszawie i Łodzi przez Ogólnopolski Związek Zawodowy Inicjatywa Pracownicza. Jak piszą organizatorzy:

Anarchistyczny Festiwal Filmowy to pierwsze wydarzenie filmowe w Polsce, które stara się przywrócić aktualnym problemom i zagadnieniom społecznym z radykalnie lewicowej perspektywy. Za główny cel stawia sobie przybliżenie tematyki anarchistycznego oporu wobec kapitalistycznej rzeczywistości oraz przedstawienie publiczności opowieści o tworzeniu wobec niej praktycznych alternatyw. Podczas festiwalu prezentowane będą wolnościowe projekty idące na przekór kapitalizmowi zarówno wczoraj jak i dziś, a także filmowe klasyki o rewolucyjnej treści¹³.

Festiwal ten jest utrzymywany z datków. Cena biletów na większość paneli filmowych jest dobrowolna. Oczywiście nieuzasadnione jest twierdzenie na przykładzie jednego festiwalu, iż mamy do czynienia ze strategią oporu w przemyśle kreatywnym, jednakże inicjatywa ta może wskazywać na rodzący się trend w owym przemyśle.

Kwestia wzajemnych relacji spektakularyzacji kultury oraz prekaryzacji zatrudnienia jest widocznie zarysowana w doświadczeniach osób badanych w projekcie *Fabryka kultury*. Z jednej strony często nie mają oni innego wyboru i dla pasji tworzenia kultury decydują się pracować na niestabilnych warunkach zatrudnienia, jednocześnie poddając się procesowi samoeksploatacji. Z drugiej strony zjawisko spektakularyzacji kultury dynamizuje proces prekaryzacji zatrudnienia w sektorze kultury. Zniuansowany obraz polskich wolontariuszy przedstawia raport GUS pt. *Wolontariat w 2016 r.* (Czerwiński, Kazanowska, Kazimierowska-Wasiołek, Knapp, i Pragacz, 2016). Prezentowane wyniki pokazują, iż najwięcej wolontariuszy – w ciągu czterech tygodni poprzedzających badanie – było w przedziałach wiekowych: 15–24, 35–44 oraz 45–54 lata. W pierwszym pracę wolontariacką świadczyło 45 proc., w drugim 41 proc., a w trzecim – 36 proc.¹⁴

¹³ Za: <https://a-filmfest.org> [dostęp 20.07.2018].

¹⁴ Podane punkty procentowe nie dają łącznie 100 proc., ponieważ dane – w każdym z podanych przedziałów wiekowych – oznaczają procentowy udział wolontariuszy w danej kategorii wiekowej wśród wszystkich mieszkańców Polski. Zatem w przedziale 15–24 (wśród wszystkich mieszkańców kraju z tej kategorii) pracuje 45 proc. w charakterze wolontariackim, w przedziale wiekowym 25–34 wolontariacko pracuje 37 proc., a w kategorii 35–44 jest 41 proc. wolontariuszy.

Pytanie dotyczące wykształcenia badanych wykazało, iż 42 proc. uczestników legitymizowało się posiadaniem dyplomu uczelni wyższej, 36 proc. posiadało wykształcenie średnie zawodowe i tyle samo – wykształcenie średnie ogólnokształcące, 31 proc. miało wykształcenie zasadnicze zawodowe, a 30 proc. – wykształcenie gimnazjalne¹⁵. Najczęściej w wolontariat były zaangażowane osoby bierne zawodowo ze względu na odbywaną naukę lub studia (46 proc. wskazań), następnie osoby bezrobotne i pracodawcy¹⁶ (zarówno jedni, jak i drudzy po 40 proc. zaznaczeń)¹⁷. Częstokroć główną motywacją młodych ludzi jest chęć zdobycia doświadczenia, z drugiej strony są oni z reguły na utrzymaniu rodziny (Czerwiński i in., 2016, s. 10–13).

Robotnicy i robotnice kultury (Kieńc, Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 46–48) to również ludzie młodzi, najczęściej studenci oraz ludzie wkraczający na rynek pracy. W poszukiwaniu doświadczenia zawodowego decydują się oni na podjęcie pracy wolontariackiej, która w ich przekonaniu może zagwarantować sukces w zdobyciu pracy w sektorze kultury po ukończeniu kierunku związanego z naukami humanistycznymi lub społecznymi. Wolontariat, oprócz przyniesienia gratyfikacji symbolicznych, uznaniowych, ekwiwalentów finansowych w postaci różnego rodzaju biletów do kina, teatru, na koncert itd., ma jeszcze jedną funkcję – jest stadiem przejściowym, które ma ostatecznie doprowadzić do stabilnego zatrudnienia. Co nie jest wcale oczywiste ze względu na inflację dyplomów absolwentów uczelni wyższych. Nadpodaż absolwentów sprawia, że w branży nie może pracować każdy, kto ukończył studia humanistyczne i/lub społeczne. Z tego względu niekiedy trudno nawet zostać wolontariuszem, ponieważ przy organizacji popularnych festiwali może dochodzić do aplikowania kilkudziesięciu osób na jedno miejsce. Jeszcze dramatyczniej jest w przypadku stałego etatu, o który niejednokrotnie może się ubiegać nawet kilkaset osób. Praca wolontariacka jest najczęściej bezpłatna, dlatego w trakcie zmagania o zdobycie cennego doświadczenia zawodowego producenci i producentki festiwali zrzucają ciężar ich utrzymywania na własnych bliskich, którzy łożą środki na ich wyżywienie oraz zapewnianie innych potrzeb. Czasami zdarza się, że wolontariusze i wolontariuszki

¹⁵ Również w tym pytaniu punkty procentowe nie dają łącznie 100 proc. ze względu na procentowy udział wolontariuszy z danym wykształceniem wśród obywateli całego kraju. 42 proc. wolontariuszy posiada wykształcenie wyższe (wśród wszystkich obywateli posiadających wykształcenie wyższe), 36 proc. ma wykształcenie średnie zawodowe, 36 proc. – wykształcenie średnie techniczne, 31 proc. – wykształcenie zasadnicze zawodowe oraz 30 proc. ma wykształcenie gimnazjalne.

¹⁶ Kategorię pracodawców należy rozumieć jako osoby fizyczne świadczące pracę w charakterze wolontariackim poza własną działalnością gospodarczą. Taka praca (o charakterze społecznym) może się odbywać przykładowo wtedy, kiedy właściciel sklepu małopowierzchniowego bierze udział w ulicznej zbiórce pieniędzy na rzecz fundacji Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy.

¹⁷ Przytoczone dane nie dają łącznie 100 proc., ponieważ dane – w podanych kategoriach – oznaczają procentowy udział w skali populacji całego kraju, dlatego 46 proc. spośród wszystkich biernych zawodowo obywateli (odbywających naukę lub studiujących) jest wolontariuszami, 40 proc. bezrobotnych i tyle samo pracodawców pracuje w charakterze wolontariackim.

otrzymują drobną zapłatę lub droższe upominki. Mają one raczej charakter symboliczny, kwestia ta nie jest w pełni uregulowana prawnie, więc takie działania są niesformalizowane i podlegają o wiele bardziej normom obyczajowym. Bardzo rzadko ktoś realnie potrafi utrzymać się z takiego charakteru pracy, wkład takich osób w realizację przedsięwzięć musi być ponadprzeciętny, aby mogły podpisać z biurem festiwalowym umowę cywilnoprawną (co jest sporym osiągnięciem jak na karierę wolontariusza, jest w zasadzie awansem). O kwestii relacji między wolontariatem a poszukiwaniem zatrudnienia wypowiedziała się jedna z rozmówczyń:

Jakbym w ramach jednego wolontariatu gdybym była taka ambitna, bym została polecona na inny wolontariat. Bym jeszcze bardziej ambitna i tak się po tych wolontariatach, wolontariatach, z tego jednego wolontariatu na drugi wolontariat, może by mnie w końcu gdzieś przyjęli do pracy (Kieńc i in., 2013, s. 48).

Co więcej, zdaniem Olgi Kaczmarek (2013, s. 22), wolontariat ma ukrytą dysfunkcję – zabiera on możliwość płatnego zatrudnienia w sektorze kultury, ponieważ bardziej opłacalne jest dla organizatorów festiwali zatrudniać „bezpłatną siłę roboczą”, która dodatkowo ma małe szanse na kreatywne wywiązywanie się z obowiązków oraz na rozwój umiejętności związanych z organizacją (z reguły te osoby zajmują się prostymi czynnościami). Z drugiej strony bezpłatna forma pracy przy organizacji wydarzeń festiwalowych niezaprzeczalnie umożliwia zdobycie doświadczenia oraz uczestnictwo w interesujących festiwalach.

Zdaniem wrocławskich socjologów (Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 54), kalkulacja zysków podczas pracy wolontariackiej nie jest zawsze racjonalna pod względem ekonomicznym. Czasem wpływ ideologizacji¹⁸ pracy w sektorze kultury na wolontariuszy powoduje, iż decydują się oni pracować w zamian za samą perspektywę awansu, nawet niepewnego i niesformalizowanego (z czego pracownicy i pracownice mogą sobie zdawać sprawę). Oprócz takiej gratyfikacji jest jeszcze możliwe uzyskanie większej autonomii w wykonywaniu zadań związanych z organizacją festiwalu, możliwość nawiązywania znajomości ze sławnymi artystami, ewentualność kreatywnego charakteru pracy itd. Z drugiej strony wolontariat jest naczynony ciągłym uczuciem niepewności, stresu, przemęczenia fizycznego i psychicznego (zwłaszcza w trakcie trwania festiwalu), a nawet brakiem zwykłego docenienia pracy człowieka produkującego wydarzenie. Wolontariat – zdaniem wrocławskich badaczy – (Kieńc, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 74) może trwać nawet kilka lat, podczas których niemiłe widziane jest upominanie się

¹⁸ Ideologia pracy wolontariackiej jest tożsama z ideologią pracy opisywanej przeze mnie wcześniej do pewnego stopnia, ponieważ wolontariat nie jest aktywnością zawodową, za którą otrzymuje się wynagrodzenie pieniężne.

o awans, finansowe wynagrodzenie, a nawet ofertę stałej współpracy. Każdy, kto posiada stabilne zatrudnienie w branży festiwalowej, musiał na początku przejść przez fazę wolontariatu, podczas której wykazał się pracowitością oraz entuzjazmem. Dodatkowym atutem jest posiadanie bogatego kapitału społecznego w środowisku organizatorów festiwalu, ale nawet otaczanie się „odpowiednimi” znajomymi nie determinuje uzyskania stałego zatrudnienia w branży kultury i/lub awansu, co uwypukla wypowiedź jednego z badanych poniżej: „Bo to jest coś takiego, że czuję, że wiesz, że tutaj do tej pracy jakby przy festiwalu, to może nie tyle jest trudne wejście, co jest to środowisko, jak to ująć? Dyplomatycznie a wyczerpująco? Może trochę hermetyczne” (Kieńć, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013, s. 74).

Uzupełniając wcześniejsze badania jakościowe (Kieńć, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013), odwołam się do danych ilościowych pochodzących z raportu *Za darmo nie robię – wolontariat drogą do sukcesu* (Dolińska, Grabowska, i Nahajowska, 2016, s. 44), przygotowanego na podstawie badań realizowanych pod auspicjami Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego. Uczestnicy badań, odpowiadając na pytanie: „Czy praca w ramach wolontariatu wpłynęła na Twoją sytuację na rynku pracy?”, wskazali w 64 proc. odpowiedź „nie”, natomiast 36 proc. z nich odpowiedziało twierdząco. Patrząc na „optymistyczne” wyniki, można by się przychylić do stwierdzenia autorów raportu, że działalność w ramach wolontariatu korzystnie wpływa na położenie tych ludzi na rynku pracy. Nie można ulec tym – z pozoru – pozytywnym danym, ponieważ, biorąc pod uwagę opinie wynikające z dalszej części badania (np. prawie 90 proc. ankietowanych wskazało, że aktywność w ramach wolontariatu jest przydatna na współczesnym rynku pracy, a w innym pytaniu blisko 72 proc. respondentów była zdania, że są lepszymi kandydatami do pracy niż osoby, które nigdy nie były wolontariuszami), można dojść do wniosku, iż wolontariat na poziomie deklaracyjnym jest narzędziem umożliwiającym rozpoczęcie kariery w sektorze kultury. Z drugiej strony nie wpływa on realnie na szanse zdobycia stabilnej pracy. Dlaczego zatem uzyskane dane tak bardzo się różnią? Postawię w tym miejscu tezę, iż ideologia pracy w sektorze kultury, wedle której myślą i działają wolontariusze, nakazuje im odrzucenie kategorii racjonalności ekonomicznej na rzecz przyjęcia innych kategorii – np. „misji tworzenia kultury”, nawiązywania znajomości z artystami lub szansy na awans w perspektywie długoterminowej. Po drugie sam kwestionariusz – a w zasadzie konstrukcja pytań – w pewnym stopniu może wskazywać na uchwycenie ideologicznego zabarwienia wolontariatu. Przykładem jest pytanie o korzyści wynikające z działalności w ramach pracy wolontariackiej – na 17 kategorii najpopularniejszą okazała się „poznałem(-łam) nowych ludzi”, którą zaznaczyło około 17 proc. (było to pytanie wielokrotnego wyboru) uczestników badania. Co ciekawe, równie często wybieranymi kategoriami

okazały się kategorie współpracy z ludźmi, nauki cierpliwości oraz odpowiedzialności. Najbardziej wybieraną była kategoria „praca” (chodzi o uzyskanie zatrudnienia) z wynikiem 0,5 proc. (Dolińska, Grabowska, i Nahajowska, 2016, s. 27).

Podsumowanie

Praca w sektorze kultury jest często zagrożona niestabilnymi warunkami zatrudnienia. Z doświadczeń pracowników i pracownic można wywnioskować, iż do pewnego stopnia normalizują sytuację wolontariatu i niepewnych warunków pracy, co nie oznacza, że ją akceptują. Doświadczenie tak bardzo potrzebne na rynku pracy prowadzi do konkurencji o stanowiska, miejsca w ramach wolontariatu, a także o lepsze umowy. W analizowanych danych zastanawia, że ludzie związani z organizacją festiwali kulturalnych, którzy brali udział w badaniach, nie wspominali o solidarności grupowej czy choćby o wspólnych działaniach na rzecz polepszenia warunków zatrudnienia, takich jak tworzenie ruchów pracowniczych. Opisane przeze mnie dane jakościowe (Kieńć, Gorgoń, Machnikowski, Maciejewska, Skoczylas, i Marszałek, 2013) przywodzą na myśl projektariat Szredera – pracowników i pracownice, którzy dodatkowo cierpią na syndrom gniewu spowodowanego deprivacją stabilnych umów, strachu przed utratą pewnego źródła dochodu oraz wyobcowania związanego z niemożliwością nawiązania stosunku pracy regulowanego stałą umową. Położenie ludzi zaangażowanych w organizację festiwali kulturalnych jest uwarunkowane pośrednio zjawiskami dotyczącymi spektakularyzacji kultury. Jej determinantami są przede wszystkim procesy społeczno-ekonomiczne, które uszczuplają budżety samorządów miejskich, w konsekwencji zmuszonych do zmiany modelu finansowania kultury. Zmiana ta prowadzi do ciągłego konkurencji aktorów organizacyjnych ubiegających się o środki ekonomiczne przeznaczone na produkcję – im bardziej spektakularny jest festiwal, tym większa jest szansa na otrzymanie kolejnych grantów na organizację tego typu wydarzeń. Polityka organizowania efektywnych festiwali prowadzi zaś do inflacji owych form artystycznych i zarazem paradoksalnie przyczynia się w dużym stopniu do powstawania zjawiska festiwalizacji.

Bibliografia

- Adorno, T. (1991). *The Cultural Industry*. London: Routledge.
- Baudelaire, Ch. (1991). *Kwiaty zła*. Wyd. 2. Tłum. Z. Bieńkowski i in. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z. (1994). *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Warszawa: Instytut Kultury.

- Berglund, T., Furåker, B., i Vulkan, P. (2014). Is job insecurity compensated for by employment and income security? *Economic and Industrial Democracy*, 35(1), 165–184.
- Błaszczyk, M. (2015). Zanim kurtyna pójdzie w górę. Reprodukacja miejskiego spektaklu w kontekście Europejskiej Stolicy Kultury Wrocław 2016. W: M. Błaszczyk, J. Pluta (red.), *Uczestnicy. Konsumenci. Mieszkańcy. Wrocławianie i ich miasto w oglądzie socjologicznym*, (s. 16–58). Warszawa: Scholar.
- Boltanski, L., Chiapello, E. (2007). *The new spirit of capitalism*. London: Verso.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. J. D. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Tłum. A. Sawicz. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Butler, J. (2009). *Frames of War; When is life grievable*. London, New York: Verso.
- Czerwiński, M., Kazanowska, D., Kazmierowska-Wasiołek, M., Knapp, A., i Pragacz, M. (2016). *Wolontariat w 2016 r.* Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia.
- Debord, G. (2006). *Spółczesność spektaklu i rozważania o społeczeństwie spektaklu*. Tłum. M. Kwaterko. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dolińska, A., Grabowska, M., i Nahajowska, N. (2016). *Za darmo nie robię – wolontariat drogą do sukcesu*. Wrocław: Triada.
- Domański, H. (2002). *Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Featherstone, M. (1997). *Postmodernizm i estetyzacja życia codziennego*. Tłum. P. Czapliński, J. Lang. W: R. Nycz (red.). *Postmodernizm: antologia przekładów*. Kraków: Baran i Suszczyński.
- Hardy, J. (2015). The Institutional, Structural and Agential Embeddedness of Precarity: an Engagement with Guy Standing. *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 6:1(11), 7–19.
- Kaczmarek, O. (2013). Ciemna strona festiwalu oczami wolontariusza. *Czas Kultury*, 175(4), 16–23.
- Karpińska-Krakiwiak, M. (2009). Festivalization of the city. Contemporary examples. *Lidé Města*, 2, 228–350.
- Kieńć, W., Gorgoń, J., Machnikowski, M., Maciejewska, M., Skoczylas, T., i Marszałek, M. (2013). *Fabryka kultury. Praca i wolontariat przy festiwalach*. Wrocław: Stowarzyszenie Instytut Wolnej Kultury.
- Kozłowski, M., Kurant, A., Sowa, J., Szadkowski K., i Szreder, J. (2011). *Wieczna radość. Ekonomia polityczna społecznej kreatywności*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Krajewski, M., Schmidt, F. (2014). Raport z II etapu badań w ramach projektu „Animacja/edukacja. Możliwości i ograniczenia edukacji i animacji kulturowej w Polsce”. Analiza wywiadów telefonicznych. Kraków: Małopolski Instytut Kultury [dostęp 18.04.2018]. Dostępny

- w Internecie: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5909/animacja-edukacja_analiza-wywiadow-telefonicznych.pdf?sequence=2&isAllowed=y.
- Krasowska, A. (2017). Ideologia pracy a problem sprawstwa prekariatu. *Humanizacja Pracy*, 2(288), 65–81.
- Kuligowski, W. (2013). Festiwalizacja w Polsce. Ludzie, sztuka, pieniądze. *Czas Kultury*, 177(4), 4–15.
- Lazzarato, M. (2010). Praca niematerialna (s. 78-100). Tłum. Ł. Biskupski. W: J. Sokołowska (red.), *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*. Łódź: Muzeum Sztuki w Łodzi.
- Marody, M., Lewicki, M. (2010). Przemiany ideologii w pracy. W: M. Marody, J. Kochanowski (red.), *Kultura i gospodarka* (s. 89-128). Warszawa: Scholar.
- Mrozowicki, A. (2016). Normalizacja prekaryjności? Doświadczenia biograficzne młodych pracowników zatrudnionych w ramach elastycznych form zatrudnienia. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 12(2), 94–112.
- Nowak, M. (2013). Festiwalozła. *Czas Kultury*, 177(4), 58–60.
- Polanyi, K. (2011). *Wielka transformacja*. Tłum. M. Zawadzka. Warszawa: PWN.
- Poprawski, M., Jakubowska, A., Firych, P., Mękariski, M., Brodniewicz, M., Landsberg, P., Kieliszewski, P., Kędzierska, R., Kłosiewicz, E., Michalczyk, J., Zielińska, K., Gorgoń, J., Węglarska, K., i Wróblewski, F. (2015). Oddziaływanie festiwali na polskie miasta. Studium kompetencji kadr sektora kultury oraz synergii międzysektorowej. Poznań: Związek Miast Polskich.
- Ritzer, G. (2001). *Magiczny świat konsumpcji*. Tłum. L. Stawowy. Warszawa: Muza.
- Savage, M., Devine, F., Cunnigham N., Taylor M., Li, Y., Hjellbrekke J., La Roux, B., Friedman, S., i Miles A. (2013). A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), 219-250.
- Shukaitis, S. (2011). Strajk w sztuce i metropolitalna fabryka. Tłum. P. Juskowiak. W: M. Kozłowski, A. Kurant, J. Sowa, K. Szadkowski, i J. Szreder (red.), *Wieczna radość. Ekonomia polityczna społecznej kreatywności* (s. 385-399). Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Silver, B. (2009). *Globalny proletariat. Ruchy pracownicze i globalizacja po 1870 r.* Tłum. M. Starnawski. Warszawa: Książka i Prasa.
- Standing, G. (2013). *The Precariat: the new dangerous class*. London: Bloomsbury.
- Standing, G. (2015). *Karta prekariatu*. Tłum. P. Juskowiak. Warszawa: PWN.
- Szarfenberg, R. (2016). *Prekarność, prekaryjność, prekariat – krótkie wprowadzenie*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szreder, J. (2016). *ABC Projektariatu. O nędzy projektowanego życia*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Urbański, J. (2014). *Prekariat i nowa walka klas*. Warszawa: Książka i Praca.

Walczak-Duraj, D. (2015). Kontrideologia pracy jako czynnik dezintegracji społecznej. W: B. Pactwa, U. Swadźba, i M. Żak (red.), *Praca – więź – integracja. Wyzwania w życiu jednostki i społeczeństwa*, t. 1: Praca, przedsiębiorczość, gospodarka oparta na wiedzy. Monografia poświęcona pamięci Profesora Władysława Jachera (s. 51-69). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Zawadzka, A. (2011). Przymus kreatywności. W: J. Sowa, Kozłowski, M., Kurant, A., Sowa, J., Szadkowski K., i Szreder. J. (red.), *Wieczna radość. Ekonomia polityczna społecznej kreatywności* (s. 227-239). Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.

Cytowanie:

Pilch Szymon (2018) *Sprekaryzowane zatrudnienie i wolontariat w kontekście spektakularyzacji miejskiej kultury – analiza socjologiczna*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 174-235 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Arkadiusz Haławin
Uniwersytet Wrocławski
<https://orcid.org/0000-0002-1696-2517>

Postulat zmiany społecznej jako narzędzie marketingowe

Abstrakt

Artykuł porusza kwestię komunikowania w reklamie różnego typu zmian społecznych. Poddano analizie przykłady komercyjnych kampanii reklamowych w celu pokazania i wyjaśnienia, jakie zmiany społeczne są postulowane w reklamach i dlaczego marki się na to decydują. Tekst ma charakter przeglądowy. Bazuje na studiach trzech kampanii reklamowych. Poprzedza je część zawierająca operacjonalizację pojęć zmiany społecznej i reklamy oraz osadzenie tematu w teorii systemów społecznych i komunikacji. Artykuł nie ma ścisłej podstawy metodologicznej, gdyż bazuje na materiale obejmującym niewielką liczbę reklam. Jest on próbą prognozowania kierunku zmian we współczesnej reklamie. W przyszłości reklama, nie tylko społeczna, lecz także komercyjna, może częściej służyć do komunikowania i kształtowania postaw oraz wartości. Dla marek może to być sposób na uwiarygodnienie ich działalności rynkowej i zdobycie zaufania konsumentów. Opisane przykłady mogą być z jednej strony potraktowane jako instrumentalne, komercyjne strategie, z drugiej strony jako nośnik takich zmian społecznych jak równouprawnienie kobiet w krajach Bliskiego Wschodu lub zmiana ideału kobiecego ciała w kulturze Zachodu.

Słowa kluczowe

komunikacja, marketing, reklama, zmiana społeczna

Postulate of social change as a marketing tool

Abstract

The article discusses the issue of communicating various types of social changes in advertising. Examples of several commercial advertising have been analyzed to show and explain what social changes are postulated in advertisings and why large brands decide on it.

The article has a reviewing character. It is based on the case studies of three advertising campaigns, which are preceded by a theoretical part focusing on the operationalization of the concepts of social change, advertising, and embedding the topic in the theory of social systems and communication. The article is not strictly empirical, it has a more exemplifying character, as it is based on a large number of advertisements. There is an attempt to forecast the direction of change in contemporary advertising. In the future, advertising, not only social, but also commercial, can be used more often to communicate and shape attitudes or values. For commercial brands, it can be a way to validate their market activities and to increase consumer confidence. On the one hand, the described examples can be treated as instrumental, commercial activities, but, on the other hand, as a medium of social change,

such as equality of women in the Middle East, or a change in the ideal of the female body in the Western culture.

Key words

social changes, advertising, communication, marketing

Wprowadzenie

Zmiana społeczna jest pojęciem, które w socjologii odgrywa niezwykle istotną rolę. Można powiedzieć, że jest elementem konstruowania rzeczywistości społecznej i wpływa praktycznie na wszystkie obszary zainteresowania nauk społecznych. Rozważania dotyczące zmian społecznych są szczególnie ważne we współczesnym świecie, gdzie tempo i dynamika zmian wydają się bardziej znaczące niż dawniej. W latach siedemdziesiątych zauważono:

najbardziej uderzającą cechą współczesnego życia jest rewolucyjne tempo zmian społecznych. Nigdy wcześniej w dziejach ludzkości [zmiana] nie zachodziła tak szybko. Obejmuje wszystkie dziedziny: sztukę, naukę, religię, moralność, edukację, politykę, ekonomię, życie rodzinne, a nawet wewnętrzne aspekty naszego życia – zmiana nie ominęła niczego (Lenski, Lenski, 1974, s. 3; za: Sztompka, 2005, s. 13).

Obecnie, także ze względu za rozwój środków masowego przekazu i technologii komunikacyjnych, zmiany zachodzą jeszcze szybciej. W dzisiejszym skomercjalizowanym świecie, gdzie media pełnią znaczącą funkcję w kształtowaniu procesów społecznych, reklama, będąca istotną częścią rynku medialnego, pozwala nie tylko na finansowanie i utrzymywanie mediów masowych, lecz także kształtowanie gustów i potrzeb odbiorców. Zapewne nikt nie korzysta z mediów wyłącznie w celu oglądania reklam, ale też nie sposób od nich uciec. Dlatego reklama, zarówno społeczna, jak i komercyjna, może posłużyć do komunikowania odpowiednich postaw, przekazywania wartości i dzięki temu dążyć do wywołania mniejszych lub większych zmian społecznych. Globalne marki, których działania opierają się na maksymalizacji zysków, coraz częściej w komunikacji poruszają istotne kwestie społeczne. Trudno przypuszczać, by robiły to wyłącznie ze względu na chęć wywoływania pozytywnych zmian społecznych. Bardziej prawdopodobne jest, że wykorzystywanie takich treści to jedynie zabieg marketingowy, który ma za zadanie stworzenie pozytywniejszego wizerunku marki i wyróżnienie jej na rynku jako wrażliwej i odpowiedzialnej społecznie. Niewątpliwie takie działania nie spowodują same z siebie większych zmian społecznych, dlatego należy je traktować jedynie jako postulat, a nie konkretne czynności.

Rola zmiany społecznej w systemowej teorii komunikacji

Zmiana jest procesem nieustannie zachodzącym w społeczeństwie. Może mieć różny charakter, obejmować większe lub mniejsze grupy społeczne, być bardziej lub mniej trwała, ale występuje stale od początku formowania się grup i relacji społecznych. Zmiana społeczna jest nie tylko jednym z procesów tworzących społeczeństwo, lecz także refleksyjność jej dotycząca leży u podstaw nauk społecznych. Zbigniew Bokszański wspomina o istotności pojęcia zmiany społecznej, pisząc:

zmiana społeczna, a ściślej niepokoje i obawy z nią związane w początkach XIX wieku były głównym czynnikiem powołującym do życia, czy wręcz konstytuującym, tę dyscyplinę [socjologię] oraz kształtującym jej podstawowe pojęcia i obszary badań. I z tej racji zmiana społeczna na trwale wpisana jest w nurt prac badawczych socjologów (2016, s. 10).

Jak w przypadku ogromnej większości pojęć z zakresu nauk społecznych trudno znaleźć jedną, uniwersalną definicję zmiany społecznej. Piotr Sztompka w książce *Socjologia zmian społecznych* podaje kilka sposobów definiowania, konkludując: „dla większości z nich kluczowa wydaje się strukturalna zmiana relacji, organizacji i powiązań między komponentami społeczeństwa” (2005, s. 19)¹.

Ważną rolę w opisywaniu zmian społecznych odgrywa teoria systemów, którą rozwijali m.in. Talcott Parsons i Niklas Luhmann. Obaj traktowali system społeczny jako strukturę powiązanych ze sobą elementów, które poprzez wspólny system wartości konstruują rzeczywistość. Parsons pisze:

Wedle najprostszego określenia, system społeczny to wielość podmiotów indywidualnych wchodzących we wzajemne interakcje w sytuacji posiadającej przynajmniej aspekt fizyczny lub środowiskowy, umotywowany przez tendencję do »optymalizowania gratyfikacji« – podmiotów, których powiązania z sytuacją zdefiniowane i zapośredniczone są przez kategorie systemu wspólnych, ustrukturyzowanych kulturowo symboli (2009, s. 11).

Podejście to rozwijał w swoich pracach Luhmann, koncentrując się na komunikacji jako centralnym punkcie teorii systemów i elemencie tworzącym społeczeństwo. Jego zdaniem społeczeństwo składa się z międzyludzkich układów komunikacyjnych

¹ Autor podaje cztery przykłady definicji potwierdzające tę tezę:
„Zmiana społeczna jest to transformacja zachodząca w organizacji społeczeństwa oraz we wzorach myślenia i działania w czasie. [...]”

Zmiana społeczna jest to modyfikacja lub transformacja sposobu, w jaki zorganizowane jest społeczeństwo. [...]”

Zmiana społeczna odnosi się do zmienności relacji między jednostkami, grupami, organizacjami, kulturami i społeczeństwami zachodzącej w czasie. [...]”

Zmiany społeczne są to przemiany wzorów zachowań, relacji społecznych, instytucji i struktury społecznej w czasie (Sztompka, 2005, s. 22).

(Luhmann, 2007) i jest ono systemem. Natomiast systemy społeczne są systemami komunikacji. Dodaje:

Spółeczeństwo jest więc ogólnym systemem społecznym obejmującym wszystko, co społeczne, i nieposiadającym w związku z tym żadnego środowiska społecznego. Jeśli dochodzi coś nowego o charakterze społecznym, jeśli pojawiają się nowego rodzaju partnerzy komunikacji lub tematy, to zarazem rośnie społeczeństwo, a one przyrastają do społeczeństwa. Nie mogą być eksternalizowane, traktowane jako sprawa jego środowiska, ponieważ wszystko, co jest komunikacją, jest społeczeństwem (Luhmann, 2007, s. 381).

W przeciwieństwie do innych definicji komunikacji, które bazują na jednokierunkowym przekazywaniu informacji (przenoszenie informacji lub wiadomości od nadawcy do odbiorcy), systemowe podejście stara się od tego uwolnić, gdyż sugeruje, że rezultatem takiego procesu jest sytuacja, gdy nadawca coś przekazuje, a odbiorca otrzymuje. Natomiast w opisywanym podejściu komunikacja jest skoncentrowana na selektywności. Luhmann pisze:

Metafora przenoszenia upatruje istotę komunikacji w akcie przenoszenia, w powiadamianiu, w przekazie. Kieruje ona tak naszą uwagę, jak i reguły komunikacyjnej zręczności w stronę powiadamiającego. Powiadomienie nie jest jednak niczym innym jak propozycją selekcji, bodźcem. Do zaistnienia komunikacji dochodzi dopiero za sprawą przyjęcia tego bodźca i dzięki temu, że pobudzenie staje się przedmiotem określonych procesów (2007, s. 133).

Niemożliwy jest wyłącznie dwubiegowy proces wysyłania i odbioru informacji, ponieważ to selekcja aktualizowana w komunikacji „tworzy swój własny horyzont, konstytuuje to, co wybiera, będąc już selekcją, czyli będąc informacją. To, o czym powiadama, nie jest tylko wybrane, samo jest wyborem i dlatego jest przekazywane do wiadomości” (Luhmann, 2007, s. 133). Selektywność informacji jest postrzegana jako najważniejszy element w procesie komunikacji. Dzięki niej może zostać rozbudzona selektywna uwaga, ponieważ powoduje powstanie nowości w danym przekazie.

W swojej koncepcji teorii systemów społecznych Luhmann dużą uwagę poświęca mediom masowym, które sytuuje w ramach systemów funkcyjnych współczesnych społeczeństw jako naturalną konsekwencję teorii systemów. Wskazuje też, że główną funkcją massmediów jest to, iż kierują one samoobserwacją systemu społeczeństwa (2009, s. 101), a także „gwarantują wszystkim systemom funkcyjnym pewną ogólnospołecznie akceptowaną, znaną również indywiduom, terażniejszość, na której mogą bazować, gdy chodzi o selekcję pewnej systemowo-specyficznej przeszłości i o ustalenie ważnych dla systemu oczekiwań odnośnie przyszłości” (2009, s. 102–103). Wskazuje na trzy główne produkty medialne, czyli wiadomości i doniesienia, reklamę oraz rozrywkę. Za najistotniejszy produkt – z punktu widzenia niniejszego artykułu – uważa się reklamę.

Spoleczny odbiór reklamy i jej znaczenie w systemie medialnym

Jeśli chodzi o stosunek do reklamy, można zaobserwować zjawisko społecznej niechęci wobec niej. Badanie CBOS (2011) pokazuje, że zdecydowana większość Polaków (86 proc.) nie lubi reklam, a tylko co ósmy (13 proc.) ma do nich pozytywny stosunek. Największa grupa respondentów (48 proc.) czuje się przymuszana do oglądania lub wysłuchiwania reklam (mimo że za nimi nie przepada), a blisko dwie piąte (38 proc.) nie lubi reklam, dlatego też unika ich oglądania i słuchania. Coraz częściej można się także spotkać z opiniami na temat irytacji reklamą w kontekście estetyki przestrzennej. W wielu polskich miastach zaczerpnięto wzorce z Europy Zachodniej i w centrach turystycznych miast wydzielono tzw. parki kulturowe, czyli obszary, w których obowiązują restrykcje dotyczące umieszczania reklam, włączając w to chociażby szyldy sklepów. Niechęć do reklam widać także w przestrzeni internetowej, o czym świadczy chociażby rosnąca popularność AdBlocka – narzędzia umożliwiającego blokowanie reklam internetowych.

Z drugiej strony wiele osób twierdzi, że reklama jest dla nich zjawiskiem obojętnym i nie zwracają na nią uwagi, a jeśli nawet, to nie są podatni na jej działanie. W psychologii takie zjawisko jest nazywane efektem trzeciej osoby i mówi o tym, że przeciętny odbiorca deklaruje, że osobiście nie jest lub jest umiarkowanie podatny na różnego rodzaju przekazy, ale uważa, że na inne osoby mają one zdecydowanie większy wpływ. Trudno bowiem uświadomić sobie, pogodzić się z tym i przyznać do tego, że dokonywanie wyborów (np. konsumenckich) nie jest podyktowane wyłącznie racjonalnymi przesłankami. Marki, firmy i agencje będące twórcami i nadawcami reklam starają się więc coraz częściej konstruować przekaz w taki sposób, by nie wydawał się zbyt nachalny i jednoznacznie nakłaniający do kupna danego produktu. Ważne w przekazie reklamowym jest to, by uczynić motywę odbiorcy nierozpoznawalnymi. Wywołanie poczucia podjęcia samodzielnej decyzji jest kluczowe w tym procesie. Środkami najczęściej przy tym stosowanymi są według Luhmanna „piękna forma, która służy do maskowania motywów i niszczenia informacji, oraz technika »opakowania« (paradoksalne użycie języka), która ma na celu jak największe poszerzenie grona potencjalnych odbiorców (na przykład używanie słowa »ekskluzywny« w reklamach pospolitych przedmiotów)” (Luhmann, 2009, s. 52). Jego zdaniem „reklama nie może określić, o czym myślą, co czują i czego pragną jej adresaci” (Luhmann, 2009, s. 55), ale pracując ofertami komunikacyjnymi, prezentuje towary w odpowiedni sposób, przez co ogranicza możliwości poznawcze swoich odbiorców.

Luhmann pisze, że obecnie celem reklamy jest przede wszystkim przyciągnięcie naszej uwagi (2009), co ze względu na ogromną liczbę reklam we współczesnym świecie wydaje się trudnym zadaniem. Stwierdza też, że „reklama deklaruje swoje motyw,

a równocześnie ukrywa środki” oraz że „reklamę prowadzi się poprzez psychologicznie kompleksową ingerencję środków, omijających skłoną do krytyki sferę kognitywną. Świadoma decyzja absorbowana jest jedynie ekstremalnie krótkoterminowo, tak, że nie ma czasu na krytyczną ocenę czy przemyślaną decyzję” (Luhmann, 2009, s. 51).

Pisząc o podejściu do zjawiska reklamy, nie sposób nie wspomnieć o paradygmacie rynkowym, który koncertuje się głównie na sferze ekonomicznej, gdzie najważniejsza jest funkcja sprzedażowa reklamy. Amerykańskie Stowarzyszenie Marketingu w 1948 roku zdefiniowało reklamę jako wszelką płatną formę nieosobowego przedstawiania i popierania towarów, usług lub idei przez określonego nadawcę. Jest to sformułowanie dość ogólne, dlatego też warto przytoczyć inne spojrzenia na zagadnienie.

Philip Kotler, jeden z najbardziej znanych autorów podręczników i teorii z zakresu marketingu, zwraca uwagę na znaczenie reklamy dla organizacji. Píše on

Organizacje wykorzystują reklamę, aby uzyskać dwa rodzaje reakcji (każda reklama ma bowiem na celu wywołanie reakcji). Pierwszą z nich jest reakcja natury perceptualnej np. klient wyrabia sobie określony pogląd na temat danego produktu czy marki lub reklama wpływa na zmianę jego odczuć w stosunku do niej. Możliwa jest także reakcja natury behawioralnej, to znaczy taka, kiedy konsument dokonuje zakupu produktu lub kupuje go w większej ilości (Kotler, Armstrong, Saunders, Wong, 2002, s. 863).

W obecnych czasach reklama jest nieodłącznie związana z rynkiem medialnym, często stanowi główne źródło dochodu mediów. Dlatego też nie sposób nie zauważyć roli reklamy w kształtowaniu nie tylko postaw konsumenckich, lecz także coraz częściej społecznych.

Reklama społeczna jako manifestacja zmiany społecznej

Pisząc o komunikowaniu zmiany społecznej w reklamie, nie sposób pominąć reklamy społecznej. Wielu osobom w kontekście reklamy pierwsze, co przychodzi na myśl, to kłamstwo, oszustwo, manipulacja, wymuszenie kupna jakiegoś produktu. W powszechnym odbiorze wydaje się bowiem, że jest ona traktowana jako coś, co umożliwi danej firmie/marce sprzedaż własnego produktu osobie, która wcale go nie potrzebuje. Inaczej jest z reklamą społeczną – nie jest ona nastawiona rynkowo do odbiorcy, to znaczy, że jej celem nie jest skłonienie do komercyjnego działania (na przykład kupna produktu), dlatego wzbudza u odbiorców większe zaufanie. Reklamę społeczną można scharakteryzować jako niekomercyjne działanie komunikacyjne, które ma na celu wykształcenie społecznie pożądanego postaw i zachowań (zob. Maison, Maliszewski, 2002). Komunikat, podobnie jak reklama komercyjna, przybiera różne formy. Przyjmując taką definicję, można uznać, że każda reklama społeczna ma spowodować jakąś zmianę społeczną

– bardziej lub mniej głęboką, dotyczącą większej czy mniejszej części społeczeństwa, trwałą bądź czasową, ale zawsze będzie to dążenie do zmiany. Jako zmianę społeczną można bowiem traktować zarówno większą liczbę osób dbających o środowisko lub czytających swoim dzieciom, jak i spadek przemocy domowej czy większą aktywizację osób niepełnosprawnych. Wydaje się więc, że w kontekście reklamy społecznej nie ma sensu przytaczać przykładów konkretnych kampanii pokazujących apelowanie o zmianę, gdyż każda tego dotyczy. Oczywiście tworząc kampanię dotyczącą danego problemu, trzeba, podobnie jak w reklamach komercyjnych, brać pod uwagę to, do kogo ma być kierowana, co ma komunikować i jak chce to komunikować (zob. Fleischer, 2011), bowiem to od dobrej strategii i kreacji, a nie ważności poruszanego problemu będzie zależało, czy będzie ona zauważalna i skuteczna.

Poniżej zostały poddane analizie trzy komercyjne, globalne marki, które wypuściły kampanie reklamowe poruszające kwestie społeczne i w pewien sposób nawołujące do zmiany społecznej. Analiza ma charakter przeglądowy i egzemplifikacyjny bez zastosowania konkretnej metody badawczej.

Nike – postulat większych praw kobiet w różnych kulturach

Markę Nike można uznać nie tylko za jedną z ikon współczesnego sportu, lecz także branding i komunikacji medialnej. Nike zrewolucjonizowała myślenie o marce sportowej i zachęcanie do aktywności fizycznej. Rewolucja w sposobie komunikacji trwa do dziś i pokazuje, że słynny slogan „Just do it” to nie wyłącznie zachęta do ruszenia się z fotela i pobiegania. To wezwanie do zmiany w szerszym, społecznym kontekście. Pod koniec XX i na początku XXI w. marka do swojej komunikacji zatrudniała sławnych i utytułowanych sportowców. Współpraca z nimi była sposobem na globalną ekspansję marki, a jednocześnie pozostawała spójna z przekazem „Just do it”. Slogan miał zachęcać zwykłych ludzi do osiągnięcia sukcesu, którego uosobieniem byli właśnie znani, nagradzani sportowcy. W 2009 roku historię sukcesu marki przedstawiono w filmie dokumentalnym *Art & Copy* (polski tytuł: *Sztuka reklamy*) w reżyserii Douga Praya. Pracownicy agencji reklamowej Wieden+Kennedy, która pracowała dla Nike, wspominają w nim, że pierwsza kampania z 1988 roku z nowym sloganem miała niespodziewanie duży odzew, także wśród osób spoza kręgu zainteresowania marki. Odbiorcy uznali, że „Just do it” to bliskie im hasło, które może być motywacją zarówno do uprawiania sportu, jak i pokonywania codziennych trudności. Autorzy kampanii dodają, że zaczęło ono działać niemal jak rodzaj terapii, ponieważ otrzymywali listy od zwykłych ludzi dziękujących im za to, że dzięki temu hasłu zaczęli robić rzeczy, których wcześniej się obawiali, które odkładali na później.

Z czasem coraz bardziej widoczne było, że marka nie wykorzystuje już tylko wyczynowych, znanych sportowców w swoich kampaniach, nie zachęca jedynie do uprawiania sportu, lecz także stawia na kwestie społeczne. Przykładem jest kampania „Belive in more” z 2017 roku wypuszczona w okolicach 8 marca, czyli Międzynarodowego Dnia Kobiet, na rynki Rosji², Bliskiego Wschodu³ oraz Turcji⁴. Dlaczego akurat tam? Firma Nike poprzez „Just do it” oraz nazwę kampanii „Belive in more” (‘Uwierz, że możesz więcej’) chciała zwrócić uwagę na problem nierównych praw kobiet w tych krajach i regionach oraz zainspirować je do aktywności, niezależnie od przeszkód, z jakimi borykają się na co dzień.

W każdej z reklam zwraca się uwagę na stereotypy dotyczące kobiet, narzucone im role społeczne oraz bariery wynikające z kulturowego postrzegania płci. Nike jest pierwszą lub jedną z pierwszych globalnych marek, która zdecydowała się zakomunikować tę kwestię w swoich reklamach. Warto zauważyć, że nie traktuje ona kwestii warunkowań kulturowych w sposób czarno-biały. Nie twierdzi, że dana kultura jest zła, bo dyskryminuje się w niej kobiety. Stara się raczej pokazać kobietom z tych kultur, że często ograniczenia są w ich głowach i w dużej mierze od nich samych zależy, czy spróbują je przełamać, czy się im poddadzą. Jest to z pewnością zbyt poważna i złożona sprawa, by rozwiązać ją za pomocą jednej kampanii reklamowej. Jednak dzięki poruszeniu tego tematu marka pozycjonuje się szeroko poza segmentem marki sportowej. Widać wyraźnie, że Nike coraz mocniej w swojej komunikacji wychodzi poza klasyczne „Just do it” dotyczące wyłącznie sportu i przekłada hasło na istotne społecznie kwestie. Oczywiście aspekt sportowy stanowi część każdej z tych reklam, ale jest bardzo dobrze dopasowany do ich poetyki. Podkreśla siłę kobiet, nawiązuje do przełamywania barier i walki o swoje prawa. Zapewne Nike będzie kontynuować taki sposób komunikacji, gdyż dzięki temu mocno wyróżnia się spośród globalnych marek sportowych.

Dove – postulat zerwania ze współczesnym ideałem kobiecego ciała

Przykładem kolejnej komercyjnej działalności reklamowej, która może posłużyć jako przykład postulowania zmiany społecznej, jest kampania Dove „Real Beauty” (‘Prawdziwe piękno’) stworzona w 2004 roku i pierwotnie przeznaczona na rynek Stanów Zjednoczonych, która z czasem objęła o wiele więcej krajów na całym świecie.

² Reklama Nike „What are girls made of?”, Rosja. Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=Y_iCIISngdI (dostęp 15.08.2018)

³ Reklama Nike „What will they say about you?”, Bliski Wschód. Źródło: <https://www.youtube.com/watch?v=F-UO9vMS7AI> (dostęp 18.08.2018)

⁴ Reklama Nike „This is us”, Turcja. Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=1OYi2pbNK_4 (dostęp 15.08.2018)

Marka produkująca kosmetyki i środki do pielęgnacji ciała, przeznaczone przede wszystkim dla kobiet, postanowiła w swojej komunikacji walczyć z wykreowanym przez współczesne media i popkulturę ideałem kobiecego ciała, gdzie wszelkie niedoskonałości, odstępstwa od szczupłej, proporcjonalnej sylwetki są w pewnym sensie powodem do wstydu, a celem kobiety powinno być dążenie do perfekcji w tym zakresie. Jeśli bowiem spojrzeć na reklamy globalnych marek, szczególnie perfum, środków do pielęgnacji lub odzieży przeznaczonej dla kobiet, bez problemu można zauważyć schemat pokazywania idealnego ciała. Znane modelki, osoby z show-businessu czy po prostu kobiety pasujące do określonego kanonu piękna miały zarezerwowane miejsce w kampaniach takich produktów, natomiast praktycznie nie zdarzały się kampanie globalnych marek, w których można by było zauważyć odejście od tego schematu. Dove zerwało z tym kanonem i zrezygnowało z modelek o doskonałej figurze. Zamiast tego komunikowało naturalnym pięknem, czyli pokazywało zwykłe kobiety w różnym wieku odbiegające od współczesnego ideału piękna. Tłumacząc wybór takiego sposobu komunikacji, Dove na swojej stronie internetowej pisze:

stale jesteśmy bombardowane nieosiągalnymi standardami piękna – w gazetach, telewizji, reklamach czy mediach społecznościowych – i przez to nie doceniamy prawdziwego piękna w sobie. Ponad połowa kobiet na świecie zgadza się, że są dla siebie najbardziej surowymi krytykami. Nasze postrzeganie siebie jest o wiele mniej pozytywne niż powinno być. Wiemy, że pierwszy krok w kierunku bardziej szczęśliwego życia i pewności siebie to poczucie bycia piękną, postanowiliśmy coś z tym zrobić⁵.

Marka w swojej kampanii wykorzystała trochę inne podejście, opierając się między innymi na prawdziwych historiach kobiet oraz pewnego rodzaju eksperymencie społecznym (*Szkice prawdziwego piękna*)⁶.

Oczywiście pamiętając, że nie jest to kampania społeczna, ale działania komercyjnej firmy, a co za tym idzie, nie można przyjmować wszystkich akcji jako w pełni realnych sytuacji, pozbawionych selekcji czy ingerencji fachowców od reklamy. Niemniej jednak wydaje się, – że podążając za celami komercyjnymi, próbując odróżnić się od konkurencji – Dove komunikuje ważną społecznie kwestię, czyli akceptację własnego ciała, odejście od współczesnego, wytworzonego przez media kanonu kobiecego piękna. Pomysł marki był dobrze przemyślany i bazował na głębokim rozpoznaniu rynku i wyuczaniu odpowiednich insightów konsumenckich. W każdym kraju, w którym kampania miała być emitowana, przeprowadzono badania na temat samooceny i atrakcyjności kobiet. Na swojej stronie, tłumacząc cel kampanii, twórcy powołują się na wyniki tych

⁵ Za: <https://www.dove.com/pl/stories/campaigns/real-beauty-sketches.html> [dostęp 18.08.2018].

⁶ Por. kampania Dove „Real Beauty”. Źródło: <https://www.youtube.com/watch?v=XpaOjMXyJGk&t=10s> (dostęp 18.08.2018)

badania, zgodnie z którymi tylko 4 proc. pytanym Polek uważa się za atrakcyjne, 8 proc. za ładne.

Kampania „Prawdziwe piękno” jest odpowiedzią marki Dove na wyniki badań, z których wynika, że wiele kobiet w Polsce ma problemy z samoakceptacją oraz poczuciem własnej wartości. Większość z nich ulega stereotypom. Kampania rozpoczyna się od pytania o definicję prawdziwego piękna. Zostanie ono zadane na billboardach, które pojawią się w całej Polsce oraz w prasie. W ten sposób Dove chce zwrócić uwagę opinii publicznej na fakt, że prawdziwe piękno nie zależy od kształtu, wieku, koloru ani rozmiaru⁷.

Jeszcze w trakcie trwania kampanii Dove zaangażował się w inne prospołeczne działania nawiązujące do poruszanego problemu. Powstała fundacja Dove Self-Esteem Fund walcząca ze stereotypami, przedmiotowym traktowaniem kobiet, a także zwracająca uwagę na niskie poczucie wartości wśród młodych pań⁸.

Nie można oszacować, w jakim stopniu sama kampania przyczyniła się do rzeczywistej zmiany społecznej, ponieważ jest to zbyt złożona kwestia. Sama kampania reklamowa to z pewnością zbyt mało, aby zmienić postrzeganie kobiecego piękna. Widać jednak, że po sukcesie Dove, nie tylko wizerunkowym, lecz także finansowym, inne marki z podobnych segmentów, np. marka odzieżowa H&M, w swoich reklamach zaczęły odchodzić od współczesnego modelu piękna, bardziej koncentrując się na egalitarności oraz naturalności. Pomimo tego, że jest to zapewne instrumentalne wykorzystanie tematu, które – bazując na szerokich badaniach marketingowych – ma poprawić wizerunek i przynieść markom korzyści finansowe, to być może szersza obecność tego tematu w dyskursie będzie pozytywnym skutkiem.

Ariel – postulat ze stereotypową rolą kobiety i mężczyzny w domu

Oglądając polskie reklamy środków czystości, można natrafić na jeden dominujący schemat komunikacyjny. Główny bohater to kobieta, która jest odpowiedzialna za utrzymanie czystości lub opiekę nad dziećmi. Zmywa naczynia, sprząta, gotuje, pełni rolę gospodyni. Zazwyczaj robi to wszystko z uśmiechem, często wywołanym przez użycie konkretnego produktu pomagającego jej w odgrywaniu takiej roli społecznej. Wydaje się, że taki schemat odpowiada tradycyjnemu pojmowaniu ról w rodzinie, które jest widoczne w badaniach społecznych. Raport CBOS *O roli kobiet w rodzinie* (2013) pokazuje, że większość obowiązków dotyczących utrzymania czystości w domu pozostaje domeną kobiet. Najczęściej wyłącznie one są obarczone prasowaniem (82 proc.),

⁷ Za: <https://www.unilever.pl/news/aktualnosci/2006/kampania-dove-prawdziwe-piekno.html> [dostęp 18.08.2018].

⁸ Za: <https://www.dove.com/pl/dove-self-esteem-project.html> [dostęp 18.08.2018].

praniem (81 proc.), przygotowywaniem posiłków (67 proc.), zmywaniem naczyń (58 proc.), rutynowym sprzątaniami (58 proc.) i gruntownymi porządkami (54 proc.).

W tym samym raporcie można przeczytać:

od roku 2004 zmniejszył się odsetek ankietowanych deklarujących, że w ich domu różnego rodzaju prace wykonują wyłącznie kobiety, wzrosła natomiast grupa tych, w rodzinach których obowiązki domowe wykonują osoby obojga płci. Opisany trend zarysowuje się najwyraźniej dla wskaźników mierzących takie aktywności, jak: codzienne zakupy, przygotowywanie posiłków, zmywanie naczyń i sprzątanie oraz – zazwyczaj niebędące domeną kobiet – wynoszenie śmieci (CBOS, 2013, s. 14).

W roku ukazania się raportu została przygotowana kampania reklamowa, która bodajże po raz pierwszy zerwała z opisanym powyżej schematem. Marka Ariel należąca do Procter & Gamble wypuściła kampanię kapsułek piorących pod nazwą „Tata na pełen etat”⁹. Jej głównym bohaterem jest mężczyzna, który występuje jako mąż i ojciec. Opowiada z uśmiechem, że czasami zdarza mu się być tatą na pełen etat z położeniem nacisku na robienie dużej ilości prania. Na końcu spotu pojawia się córka, która prosi ojca o zrobienie warkocza, na co on chętnie się zgadza, pytając, czy ma to być kłos, czy dobierany. Ogólnie postać mężczyzny w reklamie jest utrzymana nieco w archetypie bohatera, dla którego zajmowanie się domem to powód do dumy. Taki motyw różni się od dominującego schematu, w którym kobieta zajmuje się domem. Dla niej bowiem nie jest to powód do dumy, chwalenia się, tylko zwykła, naturalna rzecz.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy Ariel skierował reklamę do kobiet, czy do mężczyzn. Wydaje się jednak, że ze społecznego punktu widzenia ważniejsze jest to, co ona komunikuje – zajmowanie się domem nie jest dla mężczyzn powodem do wstydu, ale może być naturalną, sprawiającą radość czynnością. Oczywiście jedna kampania reklamowa nie spowoduje naglej zmiany społecznej w Polsce i radykalnie nie zmieni się sposób pojmowania ról społecznych w rodzinie, nie nastąpi też większa równowaga w wykonywaniu wyżej wymienionych obowiązków domowych. Z komunikacyjnego punktu widzenia ważne jest jednak to, że globalna marka zdecydowała się na realizację w Polsce kampanii reklamowej, która zrywa ze stereotypowym wizerunkiem kobiety jako gospodyni i pokazuje inny, bardziej partnerski model. W zachodniej Europie takie kampanie już raczej nie budzą zdziwienia, natomiast w Polsce to dalej rzadkość. Jest to zapewne związane z bardziej konserwatywnym i tradycyjnym podejściem do ról płciowych w rodzinie.

⁹ Kampania Ariel „Tata na pełen etat”. Źródło: <https://www.youtube.com/watch?v=nT2hKVCP8k0> [dostęp 18.08.2018]

Zakończenie

Głęboka zmiana społeczna jak równouprawnienie kobiet w krajach Bliskiego Wschodu lub zmiana ideału kobiecego ciała w kulturze popularnej to długotrwały i złożony proces, który nie nastąpi poprzez stworzenie i emisję jednej albo nawet kilku kampanii reklamowych. Powyższe przykłady należy więc traktować jako działania mogące być jedynie postulatem takiej zmiany, niewpływającym znacząco na rzeczywistość społeczną. Tym bardziej, że mają one komercyjny, a nie społeczny charakter i dotyczą globalnych marek, które funkcjonują w kapitalistycznym świecie. Są to jednak sygnały pokazujące, że – prowadząc działania marketingowe – marki mogą komunikować o istotnych kwestiach społecznych i zwracać na nie uwagę szerokiej publiczności. Robią to we własnym interesie, żeby poprawić wizerunek lub wyróżnić się na rynku. Warto zaznaczyć, że poprzez złożoność tematyki zmiany społecznej i wiele czynników, które mają na nią wpływ, nie sposób stwierdzić, w jakim stopniu dana kampania przyczyniła się do rzeczywistej zmiany. Reklama może być jednym z licznych nośników zmiany, ale biorąc pod uwagę znaczenie mediów, nawet instrumentalne potraktowanie tematu może spowodować dotarcie z przekazem do licznego grona odbiorców. Media w dzisiejszych czasach mają duży wpływ na kształtowanie rzeczywistości społecznej. Zwraca na to uwagę chociażby Anthony Giddens, jako jeden z czynników przyspieszenia tempa zmiany w epoce nowoczesnej wymieniając czynniki ekonomiczne, w tym środki komunikacji:

Postępy nauki i techniki przyczyniły się na przykład do powstania nowych środków komunikacji, jak radio, telewizja, telefony komórkowe i Internet. Te elektroniczne środki komunikacji spowodowały w ostatnich latach zmiany o charakterze politycznym, a będące w codziennym użytku media elektroniczne, jak telewizja i Internet, przekształcają nasz sposób widzenia świata (2007, s. 67).

Bibliografia

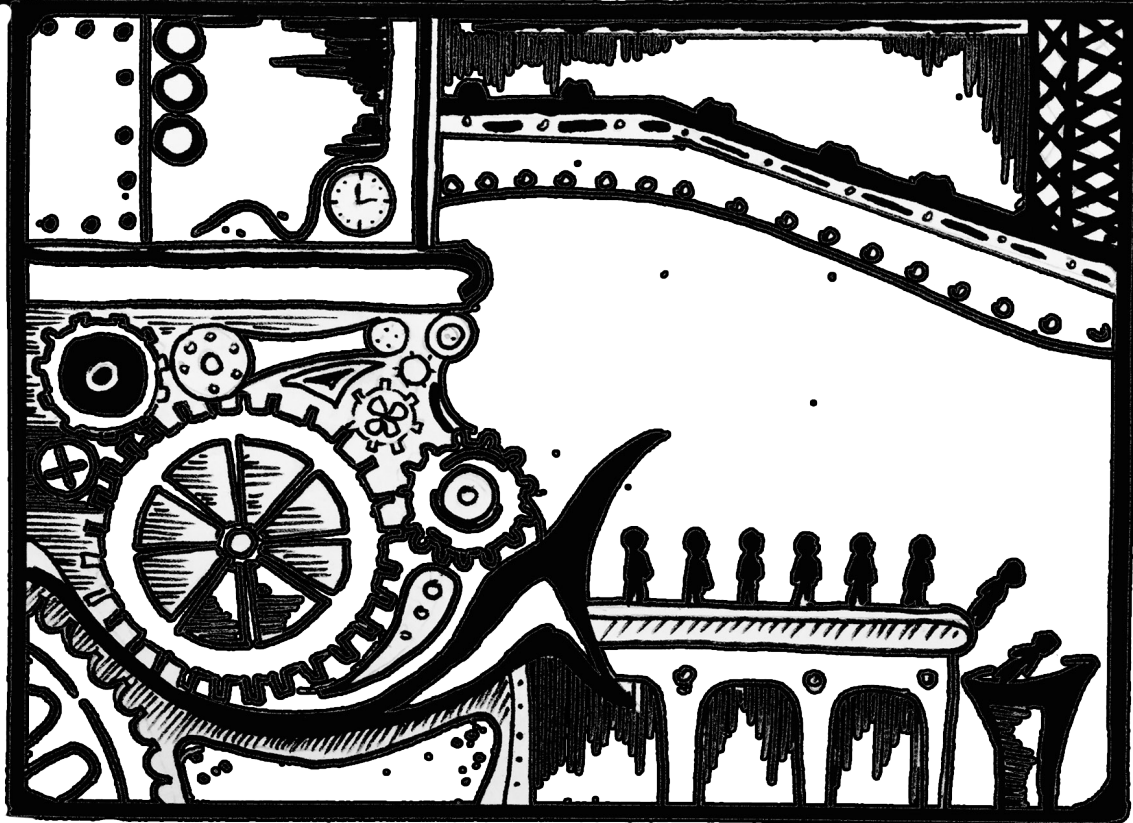
- Boksański, Z. (2016). Zmiana społeczna i jednostka we współczesności. *Przeгляд Socjologiczny*, 65, 9–22.
- CBOS (2011). Nudzą, drażnią, dezinformują – Polacy o reklamach. BS/16/2011, Warszawa [dostęp 10.08.2018]. Dostępny w Internecie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_016_11.PDF.
- CBOS (2013). O roli kobiet w rodzinie. BS/30/2013, Warszawa [dostęp 16.08.2018]. Dostępny w Internecie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_030_13.PDF.
- Fleischer, M. (2011). *Reklama. Struktura i funkcje w wymiarze komunikacyjnym*. Łódź: Libron.
- Giddens, A. (2007). *Socjologia*. Warszawa: PWN.

- Kotler, P., Armstrong, G., Saunders, J., Wong, V. (2002). Marketing. Podręcznik europejski. Tłum. L. Adamus, W. Kisiel, M. Woźniczka. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Luhmann, N. (2007). Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii. Tłum. M. Kaczmarczyk. Kraków: Nomos.
- Luhmann, N. (2009). Realność mediów masowych. Tłum. J. Barbacka. Wrocław: GAJT.
- Maison, D., Maliszewski, N. (2002). Co to jest reklama społeczna. W: D. Maison, P. Wasilewski (red.), Propaganda dobrych serc, czyli pierwszy tom o reklamie społecznej (s. 9–44). Kraków: Agencja Wasilewski.
- Parsons, T. (2009). System społeczny. Tłum. M. Kaczmarczyk. Kraków: Nomos.
- Sztompka, P. (2005). Socjologia zmian społecznych. Tłum. J. Konieczny. Kraków: Znak.

Cytowanie:

- Haławin Arkadiusz (2018) *Postulat zmiany społecznej jako narzędzie marketingowe*. „Fabrica Societatis”, No. 1/2018, s. 236-248 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.

Instytut Socjologii
Uniwersytetu Wrocławskiego
<http://www.socjologia.uni.wroc.pl>

ISSN 2657-3679